

Ind L 212.30

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 116, 130, 143.

THE VASAVADATTA,

A ROMANCE

By SUBANDHU;

Giva...

ACCOMPANIED BY SIVARAMA TRIPATHIN'S PERPETUAL GLOSS, ENTITLED DARPANA.

EDITED BY

FITZEDWARD HALL, M. A.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1859.

IndL 212.50

1860, April 16.

Gift of
Prof. Fitz Edward Hall,
of Saugur, India.
(Class of 1846.)

2108
55-16
27

EDITOR'S PREFACE.

Kátyáyana,* the grammarian, is the earliest author known, by whom a tale of Vāsavadattá† appears to be indicated. To discourage the surmise that Subandhu‡ was beholden to this or to any other ancient composition, there is, however, the argument of entire silence, in all Hindu literature yet discovered, that he was thus indebted. The object which he proposed to himself was, it is justly inferred, of a nature to render choice of plot a matter of very secondary import. His aim, as slight observation may suffice to convince, is the illustration of certain powers of the Sanskrit; and this through the medium of such imagery as was, in his time, counted most tasteful, and such

---

* By way of exemplification, while annotating Páṇini: 2d *áhnika*, 4th *adhya*, 3d *páda*. Works are there instanced in connexion with the names of Vāsavadattá, Sumanottará, and Bhaimarathí. See Dr. Böhtlingk's edition of the *Aṣṭáádhya*, Vol. II., p. 189.

† Vāsavadattá, as denominating a woman, is likely, from its etymology, to be very ancient; and it occurs in books of the Bauddhas, no less than in those of the Bráhmans. See Burnouf's Introduction à l'Histoire du Buddhisme Indien, Vol. I., p. 146.

‡ Subandhu, as an appellation, is of great antiquity. Professor Wilson says, of the sacred character so called, who is mentioned in the eighth act of the *Mṛicchehakaṭiká* drama, that he "has not been identified." Select Specimens of the Theatre of the Hindus, 2d edition, Vol. I., p. 136. According to the *Sarvánukrama* of the *Rig-veda*, Bandhu, Subandhu, S'rutabandhu, and Viprabandhu, sons of Gopáyana or Lopáyana, were joint authors of a hymn, the twenty-fourth of the fifth *maṇḍala*.

allusions to Indian lore as were then especially held in esteem. At the least, it is, accordingly, just as probable that he devised, as that he borrowed, the hungry array of incidents which he has employed as a vehicle for the execution of his purpose.

The romance of *Vásavadattá* referred to in the *Málatí-mádhava*,* as, in like manner, that found detailed in the *Kathá-sarit-*

* Scanty as is the clue which Bhavabhúti affords to the fiction which he intends, still his specification of Sanjaya as a leading actor in it is enough to evince that the poet had in mind some narrative now no longer familiar. "It seems probable," says Professor Wilson, in solution, "that the story of *Vásavadattá* underwent some alterations subsequent to the time of Bhavabhúti, and [that] the original form is lost." *Select Specimens, &c.*, 2d edition, Vol. II., p. 35. Yet the Professor, elucidating the mention, in the *Megha-dúta*, of "the story of Udayana," adopts, unhesitatingly, the explanation given by the commentators; they relating, as the tale hinted at, one in which Sanjaya figures as rival of *Vásavadattá's* lover. *Cloud-messenger*, 2d edition, p. 30. For this confident procedure on the part of the expositors, their own authority is all that we have. No doubt they speak of a fiction of which they had some knowledge: but, as Professor Wilson has not made out which "form" of the *Vásavadattá* was the older, nor that this was not the title of several independent romances; so the annotators, above spoken of, have left it undetermined whether there may not have been a plurality of Udayanas, and whether the one commemorated in the *Megha-dúta* may not have been unknown to them. There is, consequently, very feeble warrant for the opinion, to which Professor Wilson so easily assents, that the *Megha-dúta* points to any story concerned with a *Vásavadattá*; an opinion which, nevertheless, he iterates and reiterates. "The loves of Vatsa * * * and *Vásavadattá* * * * are alluded to in the *Megha-dúta*, and are narrated in the *Brihat-kathá* [read *Kathá-sarit-ságara*] of Somadeva." *Select Specimens, &c.*, 2d edition, vol. II., p. 257. See also, his edition of the *Das'a-kumára-charita*, p. 55. "The story of *Vásavadattá* seems to have been very popular in the middle ages. It is given in the *Sarit-ságara* [*Kathá-sarit-ságara*], and is alluded to in the *Megha-dúta* and in the *Málatí* and *Mádhava*," *Id.*, *ibid.*, p. 100.

"Mr. Colebrooke," says the Professor, "has stated that the allusion by Bhavabhúti was unsupported by other authority; not having, perhaps, noticed the similar allusion in this poem." *Cloud-messenger*, 2d edition,

sāgara,—and which had previously been dramatized in the *Rat-*

p. 30. In observing that “no other trace has been yet found of the story to which Bhavabhūti has alluded,” it may much rather be conjectured that Colebrooke, so far from being inobservant, while fully aware of what Professor Wilson assumes, in suite, to be an allusion, simply means to signify, in his reticent manner, a distrust, in this particular instance, of Indian criticism: and here, most assuredly, it is sufficiently inconclusive. See *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 135.

It is a little singular that Professor Wilson should have published what occurs regarding Udayana, in his second edition of the *Cloud-messenger*, and, above all, the stricture, above cited, on the most discursive of Sanskrit scholars, and the most exact for his range of reading, after he had written as follows: “in consequence of misunderstanding the exact purport of Mr. Colebrooke’s remark, I considered him to have overlooked an allusion to the story of Udayana, in the *Megha-dūta*; which, however, is merely general, and therefore throws no light on the passage.” *Select Specimens*, &c., 2d edition, Vol. II., p. 35.

The subjoined verses are cited as showing, incidentally, by a specimen on which European editors of the *Megha-dūta* have not yet happened, to what extent this poem has been alloyed by augmentations utterly unworthy of its author. By this unsightly excrescence evidence is more especially supplied, that at least one of the poetasters by whom it has been sophisticated understands, by the *Vāsavadattā* supposed to be intimated in the mention of Udayana, a person who, as the interpolator speaks of her, differs from any that we have hitherto heard of, unless it be, possibly, the queen in the *Ratnāvalī*. According to this addition, the poet, referring to Ujjayinī, is made to say: ‘Here the Prince of Vatsa possessed himself of the beloved daughter of Pradyota.’ In the *Kathā-sarīt-sāgara*, the *Vāsavadattā* of Ujjayinī is daughter of *Chanda-mahāsena*; while, in the *Ratnāvalī*, *Vāsavadattā* is daughter of Pradyota, and the residence of her father is not noticed. The *Kathā-sarīt-sāgara* makes Pradyota king of Magadhā, and father of *Padmavati*, Vatsa’s second wife: for he marries twice. *Select Specimens*, &c., 2d edition, Vol. II., p. 269; and Dr. Brockhaus’s *Kathā-sarīt-sāgara*, Vol. I., p. 13 of the Sanskrit, or p. 44 of the German translation, for a correction of Professor Wilson’s “*Chandasena*.”

चारांचारांचररुण्टिकान् कोटिभः शङ्कराज्ञीः
 ज्ञप्यमामाब् मरकतमसौनुम्भयुषप्ररोहान् ।
 दङ्गा यस्यां विपश्चिचितान् विदुमावाच भङ्गान्

appellation of their respective heroines, the one with which we are at present engaged.* A name which association has render-

---

classic, as the spot which the anonymous author of the *Megha-dūta* chose for the scene of his poem." Asiatic Annual Register for 1806, Miscellaneous Tracts, p. 27.

This is the only place where Colebrooke pronounces explicitly on the authorship of the Cloud-messenger; and the judgment here expressed is nowhere retracted, nor modified, in any of his printed works. That he was not speaking of the poem unadvisedly is manifest from the fact that he proceeds to analyze it.

"It is now perfectly well understood," writes Professor Wilson, "that, in India, identity of name is by no means identity of person:" and this maxim may be predicated, with equal truth, of any other country whatsoever. At the end of the twenty-fourth chapter of Lakshmi Vallabha's *Kalpavṛkṣa-kalikā*, which expounds the *Kalpa-sūtra* of the Jinas, we read of a King Udayana, who conquers Chandrapadyota, and becomes lord of Ujjayini. This tale, again, certainly suggests, in several names, the old fiction of the Prince of Vatsa. Such logic as Fluellen's might seem, however, to be our model; if we were to infer, thence, any very intimate connexion between the two. "There is a river in Macedon; and there is also, moreover, a river at Monmouth. It is called Wye, at Monmouth; but it is out of my prains what is the name of the other river. But 't is all one: 't is so like as my fingers is to my fingers; and there is salmons in both."

* Professor Wilson's various assertions on this head are quite beyond my reconciliation. In his *Select Specimens, &c.*, 2d edition, Vol. I., p. 81, after speaking of Udayana, he remarks: "His adventures are recorded in the *Vāsavadattā*, a poem by Subandhu, and in the *Brihat-kathā*" [*Kathā-sarit-sāgara*]. Again, it is stated that "Subandhu, in his poem of *Vāsavadattā*, * * * seems to have given the story a new form altogether." *Id.*, *ibid.*, Vol. II., p. 35. In the same volume of the same work, at p. 258, we further find as follows: "The *Vāsavadattā* of Subandhu * * * has nothing in common with the story of [the king of] Vatsa and his bride," as given in other works, "except the name of the latter." Nevertheless, in the second edition of the Cloud-messenger, which was published after the second impression of the *Select Specimens, &c.*, it is said, at p. 30, that "the *Vāsavadattā* of Subandhu * * * corresponds, in many points, with that of Udayana" as there detailed, by the Professor, from certain scholiasts: it being alleged that *Vāsavadattā's* marriage with Udayana, in the *Kathā-sarit-sāgara*, "is * * * related, in nearly a similar manner," by those annotators.

ed popular is an advantage of which an author would scarcely hesitate to avail himself, if confident of his ability to challenge, in some respects, a propitious comparison.

Nothing very definite, touching the age of Subandhu, has rewarded past enquiry. That he lived long posterior to the great Vikramáditya of Ujjayiní, we have, with some distinctness, his own testimony: for, while regretting the splendour of that celebrated monarch, he marks with reprobation the degeneracy and the wanton injustice of his later successors.* One of the scholiasts of our author, palpably on the sole strength of these expressions, affirms that Subandhu was a retainer to Vikramáditya, and that he composed the *Vásavadattá* after the death of his patron.† As a deduction from the language of the text, these statements are of no value whatever; and, in the complete absence of even traditional corroboration, they may be set aside without scruple. More than this, the internal evidence furnished by our tale altogether militates against its appropriation to the Augustan period of Hindu letters. In the epigraph to one of my manuscripts, Subandhu is characterized as sister's son of Vararuchi;‡ and this consanguinity has been acquiesced in,

---

The Story of Udayana and *Vásavadattá*, as told in the *Kathá-sarít ságará*, has been translated, by Professor Wilson, in the *Oriental Quarterly Magazine*, for 1824 and 1825; and there is also a German version of it, as already intimated, by Dr. Brockhaus. The most cursory collation of this tale with that of Subandhu, if read with any care, even in Colebrooke's concise abstract, will avail to establish the correctness of the statement which I have made in the text. See *Miscell. Essays*, Vol. II., pp. 134 and 135.

* 'Vikramáditya, like a lake, having passed away, all save his renown, such prowess as was his has perished, paltry moderns disport themselves, and the strong devour the weak.' For the original, a couplet, see p. 7 of the present work.

† कविरथं विक्रमादित्यसभ्यः । तस्मिन् रात्रिं लोकान्तरं प्राप्ते एतन् निबन्धं
कृतवान् । Narasinha Vaidya.

‡ See p. 300 of this publication, among the variants at the foot of the page. I suspect that Professor Wilson's evidence was no better than this; which, unsubstantiated, is weaker even than that of the *Bhoja-prabandha*.

by an English orientalist, apparently on the slender attestation of the *Bhoja-prabandha*. The credit of sober history has, at all events, been accorded to this work, where it attaches the two presumptive kinsmen to a monarch* who is, as commonly as erroneously, believed

---

Pandit I's'warachandra Vidyásagara believes in the relationship mentioned in the text, and also seems, credulously enough, to have no doubt that Subandhu was one of the 'Nine Gems' that graced the court of Vikramāditya. See the Bengáli pamphlet entitled *Sanskrita-bhāshā o Sanskrita-sāhitya-s'āstra-vishayaka prastāva*, p. 36.

* "Subandhu, the nephew of Vararuchi, and, as well as his uncle, patronized by Bhoja." Prof. Wilson's *Select Specimens, &c.*, 2d edition, vol. II., p. 258. Further, of Vararuchi: "he is also known as the maternal uncle of Subandhu, the author of the *Vāsavadattā*; a tale which that author appears to have modernized, and which, in its older form, and with different names, is told in the *Brihat-kathā* [*Kathā-saritsāgara*], and is also alluded to by Kālidāsa and Bhavabhūti; who, consequently, are prior to Subandhu, and who might have been contemporary, or nearly so, with his uncle." Professor Wilson's *Sanskrit Dictionary*, 1st edition, Preface, p. x.

According to Ballāla Mis'ra's *Bhoja-prabandha*, among the five hundred literati befriended by a Bhoja of Dhārá, were Vararuchi, Subandhu, Bāna, Mayūra, Rāmadeva, Harivans'a, S'ankara, Kalinga, Karpūra, Kavirāja, Vināyaka, Madana, Vidyāvinoda, Kokila, and Tārendra.

This list, for which I have compared seven manuscripts, differs from Professor Wilson's only in the doubtful intercalation of Kavirāja. See his *Sanskrit Dictionary*, 1st edition, Preface, p. ix. Various readings are: Vans'akara for S'ankara, Karpūraka for Karpūra, and Narendra for Tārendra. M. Pavie, in his curiously inaccurate edition of the *Bhoja-prabandha*, has Nāchirāja for Kavirāja.

But we are dealing with a fiction; and it is not to be supposed, merely on its voucher, that these authors were synchronous. Several of the names here given are of writers who are spoken of elsewhere in this preface. Most of the remainder have each been borne by more than one author that might be mentioned. The most famous among these is that of Mayūra Bhaṭṭa, whose *Sūrya-s'ataka* has earned one commentary in the *Bāla-vinodini*, by Harivans'a, of Lalitapura, in Nepal; another, by Bālam Bhaṭṭa; and a third, by Gangādhara Pāṭhaka.

The story which I am about to reproduce, whatever its absurdity, may have an historical basis, in making Mayūra and Bāna to have been of the

to have ruled at Dhárá a little more than eight hundred years ago.* Nothing is proved, as concerns the time of the *Vásavadattá*,

same age. I happened to come upon it in an anonymous commentary on the *Bhaktámara-stotra*, the work of a Jaina celebrity, Mánatunga A'chárya.

Vriddha Bhoja, or Bhoja the Elder, king of Ujjayiní, had about him five hundred men of letters, among whom were Mayúra and Bána. The former, having, in the *Mayúráshataka*, depicted in too glowing colours the charms of his own daughter, was retributively smitten with leprosy. He then composed the *Súrya-s'ataka*, and was made whole, in reward for his piety. On this, Bána, distempered with envy, lopped off his own hands and feet,—very like any typical Milesian. In this decurtate condition he dictated a poem of a hundred couplets, an encomium on the goddess Chapdí. She appeared in person, and restored his retrenchments. Great was the gratulation of the Hindus; while the votaries of Arhat were proportionally confounded and cheapened. But the eloquent Mánatunga Súri was destined to work more than a compensation. Bound, with the imperial acquiescence, in eight and forty fetters, he suffered himself to be confined in a chamber; the door being secured by seven padlocks, and guards placed without, to see that all was fair play. Thus circumstanced, he delivered himself of the *Bhaktámara-stotra*. A chain fell from its hold, at the end of every stanza; and the padlocks followed the shackles. Last of all, the door spontaneously turned on its hinges. The fable, like most religious romances, whether of the east or of the west, winds up with a metamorphosis. King Bhoja is overwhelmed with remorse, begs ten thousand pardons of the thaumaturgic poet, turns a cold shoulder to the Bráhmans, and becomes an exemplary Jaina.

There is a glimpse of this story at the second page of the *Kávyá-prakás'a*:
 आदित्यादेर्नयूरादीनां * अनर्थनिवारणम् । Jayarâma, of whom I shall presently speak again, annotates, on this: नयूरनामा कविः मतस्रोकेनाऽदित्यं जुला कुडाम् निशीर्षं इति प्रसिद्धिः ।

Of Bána something more will fall to be said, in coming foot-notes.

* About A. D. 1042, say the astronomers of Ujjayiní; and Colebrooke thinks that this date is borne out by that of the *Subhâshita-ratna-sandoha*. *Miscell. Essays*, Vol. II., pp. 462 and 463.

Lakshmidhara—son of Udayáditya, son of Bhoja—published a grant in A. D. 1104. His reign seems to have been, at that time, near its close; but his brother, Naravarman, lived till 1133. It is possible that their grandsire was on the throne in 1042. *Journal of the Bombay Branch of*

by its notice of Naraváhanadatta;* perhaps the royal personage, son of Udayana, who figures not only in Somadeva's cyclopædia of legends,† but, presumably, in an older work as well.‡ Nor can anything conclusive be collected from its quibbling on the name of Uddyotakara§ the logician,|| on that of King Brah-

the Royal Asiatic Society, for 1843, pp. 277—281; and Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 303.

Mánatunga A'chárya, in speaking of Vṛiddha Bhoja, or the elder Bhoja, can only be understood as severalizing him from a later homonymous sovereign. That the Bhoja of the *Saraswati-kapṭhábharaṇa* was antecedent to the father of Udayáditya, I have plainly made out in a note a few pages further on. To say truth, Professor Wilson has no ground whatever to go on, further than a bare sameness of name, where he positively speaks of "Bhoja, king of Dhar, in the eleventh century, a distinguished patron of learned men." Introduction to *Universal History*, fourth edition, p. 131. I shall cite the Professor again, to the same effect.

* See p. 87. His wife was Priyanguś'yámá, and he himself was a king. The lady is named again at p. 236, and her attendant, Priyadarś'aná.

† *Kathá-sarít-ságará*, Dr. Brockhaus's edition; Vol. I., pp. 375 seqq. of the Sanskrit.

‡ In a note a little below, this subject is discussed at large.

§ See p. 235.

|| Ibidem: 'the author of the *Nyáya-vártika*,' according to S'ivaráma. Jagaddhara, if his text has not been depraved at the hands of the scribes, takes Uddyotakara to be the title of a dialectic exposition by Pakshila Swámin. But this is impossible.

For '*Nyáya-vártika*' we are to read, however, *Nyáya-nibandha*; or *Nyáya-vártika-tátparya-paris'uddhi*. This work contains, it appears, a running criticism on Pakshila Swámin's *Nyáya-vartika*, which supplements the *Nyáya-sútra* of Akshapáda or Gotama. The earliest expounders of this sage, of whom I know, were Vátsyáyana and Diñnága. These inklings I have drawn chiefly from the preface to Váchaspati Mis'ra's *Nyáya-vártika-tátparya-ṭíká*, which annotates the *Nyáya-nibandha*.

Uddyotakara, Udayakara, or Udayana, surnamed A'chárya, was of the line of Bharadwája. His age is undetermined. Among his productions, in addition to the above, are the *Nyáya-paris'ishta*, or scholia on the *Nyáya-sútra*; the *Kiraṇávalí*, interpreting Pras'astapáda's *Padárthoddes'a*,

madatta,* or on that of Kamalákara Bhikshu,† on the *Alankára*,‡

which, in turn, elucidates the *Vais'eshika-sútra*; the *Kusumánjali*, refuting the Bauddhas; and the *Atma-tattwa-viveka*, which is aimed at sundry speculations of the same religionists. This author cites one Chatuhs'ikha, and is cited by S'riharsha,—whose time I shall discuss bye and bye—in the *Khaṇḍana-khaṇḍa-khśdyā*. Colebrooke—Digest of Hindu Law, &c., 8vo edition, Preface, p. xix.—speaks of “the sublime works of Udayana Achárya,” and styles him “the reviver of the rational system of philosophy.” See my Catalogue of Sanskrit Works, &c., Vol. I., Appendix, p. 157, et aliter.

Since making these extracts from my Catalogue, I have learned, while a refugee in the Fort of Saugor, that the entire impression has been burnt at Allahabad, by the insurgents. It was to have been published in a month or two. The substance of forty quarto pages, not yet imposed, was destroyed in manuscript. I had retained no copy of it; and I can never make good the loss.

* At p. 236. He was king of Panchála, says Narasinha Vaidya. According to Jagaddhara and S'ivarāma, his queen was Somaprabhá.

† See p. 250.

‡ At p. 235. S'ivarāma appears to intimate that it is a treatise expounded by Dharmakirti. Jagaddhara says that Dharmakirti was its author. He also considers the *sangati*, of the Sanskrit context, as a technicality, equivalent to *siddhānta* or ‘dogma.’ Possibly the right reading is *sanghati*. See Burnouf's Introduction à l'Histoire du Bouddhisme Indien, Vol. I., p. 282, foot-note. The term *alankára* likewise seems to be employed in a peculiar acceptation, if confidence is to be placed in a verse adduced by Narasinha :

अलङ्कारो बौद्धशास्त्रे भूषणे पुंसि भूषिते ।

A couplet from the *Alankárávatára*, whatever this title may import, on the nature of sensible objects, will be found in Mádhava Achárya's *Sarvadárs'ana-sangraha*; p. 14 of the edition in the Bibliotheca Indica. At the next page of the same volume is half a line of metaphysics, purporting to be by Dharmakirti; and there is an entire tetrastich of this writer, the drift of which is not very clear, in the *S'árngadhara-paddhati*. Further specimens are forthcoming, I think, in Kshíra Swámin on the *Amara-kos'a*. There is certainly one, from his *Vártika*, in the *Pada-chandriká*.

For Bauddha matters see, also, pp. 173, 179, 255, and 297.

If the Kshíra Swámin who lived during the reign of Jayapíḍa of Cashmere—which has coarsely been computed to have lasted from A. D. 772 to

on the *Kāma-sūtra* of Mallanāga,* or on Malikārjuna.†

As to extrinsic proofs of the age at which Subandhu flourished, it is established that he preceded, among medieval literators,

A. D. 803—be the lexicographical commentator, the Bhoja or Bhojas, whom he cites as having written or assisted a vocabulary and a grammar, cannot be the Central India Bhoja of the eleventh century. See the *As. Res.*, Vol. XV., p. 86. Kshīra adduces, repeatedly, under the name of Bhoja, two works of the descriptions just specified. But it is not at all necessary to believe that, in every instance, Bhoja is the name of a king.

* See p. 89. Mallanāga is the same as Vātsyāyana, another of whose epithets is Vīrabhadra. I possess a copy of his very rare *Kāma-sūtra*, which consists of thirty-six chapters of grave and most salacious aphorisms. It is accompanied by a voluminous exposition, the work of Narasinha S'āstri, of the Bhāskara family, a resident of Benares. The scholiast calls himself disciple of Sarves'wara S'āstri, and acknowledges the encouragement of one Senādhinātha, a royal scion.

Narasinha Vaidya has Mandanāga, for Mallanāga, in half a dozen places: but the former, one may presume, is a mistake.

† P. 87. A temple to S'iva, under this title, on S'rīparvata, or S'ris'aila, in the peninsula. It gave shelter to "one of the twelve great *lingas*, the worship of which seems to have flourished particularly about the period of the first Muhammadan invasion." Prof. Wilson's *Select Specimens*, &c., 2d ed., Vol. II., p. 277. See, also, p. 18 of the same volume. "Most, if not all" these colossal phalli "are named in works of which the date cannot be much later than the eighth or ninth century." *As. Res.*, Vol. XVII., pp. 196 and 197. And see *As. Res.*, Vol. V., pp. 303 seqq.

In a passage at p. 111 are the words *ajāpāla* and *rāma*; and, according to Jagannātha, whom S'ivarāma points to, Rāma's paternal grandfather, or Aja, is here denoted. In the Jaina recast of the history of Rāma's adventures, we find this same change in the name of his ancestor. This I remember to have remarked in the *S'atrunjaya-māhātmya*; which, however, I have not at present by me to consult afresh. The twofold construction of the text, for which Jagannātha argues, looks very likely. Indeed, there is scarcely a doubt of his being in the right, and of the assumption that Subandhu designs a dittology. It is not a little curious that our author, inveterate punster though he is, should thus depart from the main current of Hindu tradition, in favour of what is, probably, a liberty taken originally by misbelievers. Among orthodox records, the deutero-canonical

the author of the *Harsha-charita** and of the *Kádambari*: and there is an extract from the *Kádambari*, in the *Saraswatí-*

Revá-máhátmya, in its fifth and twenty-sixth chapters, consents to this aberration. And so does the *Matsya-purána*, which does not spell the name Ajapála, as Professor Wilson asserts: *Vishnu-purána*, p. 384, foot-note. Professor Lassen cites the *Vishnu-purána* at this place, without correcting its error. Indische Alterthumskunde, Vol. I., Appendix, p. X., foot-note.

* So far as I am aware, this work is now, for the first time, brought to the knowledge of European Sanskrit scholars. In India itself it is of very infrequent occurrence; and there are grounds for thinking that it was never held in much esteem. I am aware of but one copy besides my own; and both are imperfect at the conclusion. An epitome of its narrative I shall not here attempt; but Báṇa's account of himself, with kindred topics which it suggests, may be allowed a little space, not inappropriately. This account is derived chiefly from the end of the first *uchchhwása* or chapter of the *Harsha-charita*, and is considerably fuller than that prefixed to the *Kádambari*.

Ascending to the heroic period, Báṇa speaks of a descendant of Bhrigu, Chyavana; whose son, Dadhícha, married Saraswatí. Saraswata, their offspring, was born on the same day with Vatsa, the son of Akshamála and an unnamed person of the stock of Bhrigu. Vatsa was father of Vátsyáyana. These genealogies are altogether discordant with those hitherto drawn from the Puráṇas: but this is not the place to dwell on them.

Remotely sprung from Vátsyáyana was one Kubera, who had four sons: Achyuta, I's'ána, Hara, and Pás'upata. The last was father of Arthapati, whose sons were eleven in number: Bhrigu, Hansa, S'uchi, Kavi, Mahidatta, Dharma, Játavedas, Chitrabhánu, Tryaksha, Makadatta, and Vis'warúpa. Chitrabhánu married Rájyadeví; and they were the parents of Báṇa.

When Báṇa was fourteen years of age, he lost his sire. Among the friends of his youth were Bhadránúráyaṇa, I's'ána, and Mayúrika. A reader whom he entertained used to recite, for his diversion, the *Yavana-prayukta-purána*; which Colonel Wilford would have pronounced, out of hand, to be the Iliad, or the Odyssey. Báṇa and Mayúra have already been named together.

We now pass to the hero of the story. Pushabhú or Pushabhúti was ancestor, perhaps father, of Pratápas'ila; whose wife was Yas'ovati. Their sons, elder and younger, were Rájyavardhana and Harsha Deva or Harsha Malla. A son of the king of Málava was a guest of Harsha. Both here and below I pass by many particulars. The corruptness of my manuscripts dissuades from minute detail.

kañhābharana, which is universally attributed to a King Bhoja of Málava. The writer of the *Rághava-pāñḍaviya*, who is

Bāṇa's home was to the west of the S'ona or Sone, and a league from the site of a hermitage of Chyavana, at a village called Prtikúta; between which and the Ganges lay the village of Mallakúta. On the opposite bank of the river was Yashtigriha. Proceeding onward, after leaving Yashtigriha, Bāṇa arrived at the country of S'rikañtha and the court of Harshā. There is nothing further that indicates direction; and nothing at all is said of distances.

The *Gayá-māhātmya*, in the *Váyu-purāna*, magnifies the sanctity of Gayá, of the Punahpuná river, of Chyavana's retreat, and of the Rájagriha forest; all in Behar:

कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुना ।
 श्वमस्याऽऽनसं पुष्पं पुष्पं राजगृहं वनम् ॥

As for the country called S'rikañtha, another name of it, Hemachandra affirms, is Kurujāngala. *Anekārtha-sangraha*, III., 178. The *S'abda-kalpadruma* says that S'rikañtha is to the N. N. W. of Hastinápura. Kurujāngala is mentioned in the *Bhāgavata-purāna*, III., I, 24, as having been reached by Vidura, on his way to the Yamuná, after passing, from Prabhāsa, through Suráshtra, Sauvira, and Matsya. But Vidura was on pilgrimage, and did not mind a circuit. He teaches us nothing. The *Mahābhārata—A'di-parvan*, s'l. 3739—leads one to suppose that Kurujāngala was not far from the famous Kurukshetra. Professor Wilson is not very explicit when speaking of Kurujāngala, whose inhabitants he calls "the people in the upper part of the Doab." *Vishnu-purāna*, p. 192, note 98. In an earlier publication, the same writer, after hastily identifying Hastinápura with Delhi, finds, in Thanésur, the modern representative of Kurujāngala. *Select Specimens*, &c., 2d edition, Vol. II., p. 397. Kurujāngala was a region, not a town; and it lay nearer the hills than Thanésur.

The passage of the *Harsha-charita* which has occasioned the present note shall now be given. Several stanzas which precede it are cited, in the *S'rngadhara-paddhati*, as being by Bāṇa; and one stanza, from the third chapter of the tale, is adduced in the *Kāvya-prakāś'a*. See the Calcutta edition, p. 161: पश्चाद् &c.

कवीनामगलद् द्रुपौ नूनं वासवदत्तया ।
 मत्स्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्षेणोच्चरन् ॥
 पदबन्धोऽञ्जलो हारी छतवर्षक्रमस्थितिः ।
 भट्टारहरिचन्द्रस्य मन्थबन्धो नृपायते ॥

known only by his surname of *Kavirāja*, also speaks of Subandhu

अविनाशिनमधाम्यमकरोत् शालिवाहनः ।
 विशुद्धजातिभिः कोशं रत्नैरिव तुभाषितैः ॥
 कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोड्बला ।
 सामरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥
 खड्गधारकृतारथैर्नाटकैर्धुम्भिकैः ।
 सपताकैर्यशो लोभे भासो देवकुलैरिव ॥
 निर्गतास्तु न वा कस्य कालिदासस्य श्रुत्विषु ।
 प्रीतिर्नधुरसाडास्तु मङ्गलीश्विव जायते ॥
 समुद्रोपितकन्दपां कृतगौराप्रसाधना ।
 हरलोलेव नो कस्य विश्वयाय बृहत्कथा ॥
 चापराजकृतोत्साहेर्हृदयस्थैः स्मृतैरपि ।
 जिह्वाऽन्तःकथमाद्येव कविले न प्रवर्तते ॥

Introduction, stanzas 11-18.

In this extract the work of Subandhu is, at the outset, named with eulogy, and not otherwise than as if of contemporaneous origin: 'The pride of poets dissolved away, in sooth, in presence of the *Vāsavadattā*; in like manner as *the assurance* of the sons of Pāṇḍu *evaporated* by reason of the javelin bestowed on Karna.' The legend runs, that the king of heaven gave to Karna an irresistible implement of warfare, which might be termed, from its donor, S'akra or Vāsava, *vāsavadattā*, 'Indra-given,' See the *Mahābhārata*, *A'di-parvan*, s'l. 2780 in ch. 67, and s'l. 4409 in ch. 111: also *Drona-parvan*, ch. 180, passim. This couplet of Būpa is quoted, and as his, by our commentator, at p. 9.

Next comes Bhaṭṭāra Harichandra, who is commended, in terms, for his prose. Nothing is known of his merits from any extant remains of his writings. S'ālivāhana's vocabulary is, likewise, thought to have perished; and how Pravarasena distinguished himself, we are no longer informed. Among the various kings so called were two of Cashmere, the former of whom was grandfather of the second. The latter, according to Kalhaṇa, dethroned and afterwards rehabilitated Pratāpas'īla or S'īlāditya, son of Vikramāditya. *Rāja-taranginī*, chap. 3, s'l. 332 and 333: p. 33 of the Calcutta edition. But the time and country of this S'īlāditya are still to be determined. If his paternity is rightly stated by Kalhaṇa, he was not of Gujerat. That he ruled over Mālava, is very much more likely.

Bhūsa, the dramatist, is, undoubtedly, identical with the Bhāsaka quoted in the *S'ārngadhara-paddhati*, and lauded, by implication, in the *Mālavikāg-*

as a predecessor, in a stanza where he and Bāṇa Bhaṭṭa, with

nimitra, in almost all the MSS. of it which I have seen. Dr. Tullberg, in his edition of this play, p. 3, prefers to read Dhāvaka; an option now scarcely admissible, as will appear below. After a careful collation of a good number of copies of the *Mālavikāgnimitra*, my conclusion is, further, that the poets whom it names with Bhāsaka are Rāmīla and Saumīla. I will add that the frequent omission, in MSS. of this drama, of the words attributing it to Kālidāsa, furnishes a strong presumption that they have been foisted into the original composition.

Kālidāsa need not detain us. The *Bṛihat-kathā* is then mentioned; but its language is not discriminated. A'dhyarāja appears to have been a poet of more capacity than performance.

Among the specimens of poetry adduced, in the *S'rngadhara-paddhati*, as by Bāṇa, are verses which form no part of the *Kādambari*, and which are not in the portion of the *Harsha-charita* to which I have access. If not taken from its sequel, they must belong to some third work.

That Bāṇa was not content with two productions may some day be settled conclusively. But there is already a colour of reason to allot another to him; even so notable a performance as the *Ratnāvalī* drama. I find, in this play, a stanza—quoted, I may mention, as from it, in the *Saraswatī-kaṇṭhābharaṇa*—which occurs, word for word, in the fifth chapter of the *Harsha-charita* also: *होपाद्* &c. See the *Ratnāvalī*, p. 3 of the Calcutta edition. Hindu poets not unfrequently repeat themselves; but downright plagiarism, among them, of one respectable author from another, is unknown. That the verses in discussion are not interpolated is pretty clear from the fact of their being altogether apposite to both the connexions in which they occur.

“The attribution of a play to a regal author,” observes Professor Wilson, “is not a singular occurrence. The *Ratnāvalī*, as will be hereafter noticed, is ascribed to a bard of like dignity.” Select Specimens, &c., 2d edition, Vol. I., p. 6. “The place,” says the same writer, “to which the *Ratnāvalī* is entitled in the dramatic literature of the Hindus is the more interesting, as the date is verifiable beyond all reasonable doubt. It is stated, in the prelude, to be the composition of the sovereign, S'riharsha Deva. A king of this name, and a great patron of learned men, reigned over Cashmir. He was the reputed author of several works; being, however, in fact, only the patron; the compositions bearing his name being written, the author of the *Kāvya-prakāśa* asserts, by Dhāvaka and other poets.” * * * S'riharsha “ascended the throne A. D. 1113; and the play must have been written between that

whom the 'prince of poets' complacently coordinates himself,

date and A. D. 1125, the termination of his reign." Ibid., Vol. II., pp. 259 and 260. Again the Professor speaks of "Dhāvaka, who, we know, was contemporary with Rājā Harsha Deva, king of Cashmīr; the *Kāvya-prakās'a* declaring him to be the real author of the works bearing the name of that prince." Ibid., Vol. II., p. 346.

But the *Kāvya-prakās'a*, however it is with its scholiasts, declares no such thing. It neither states that Dhāvaka's patron was a king; nor does it allege that, whoever he was, he was of Cashmere. The words of Mammaṭa Bhaṭṭa, agreeably to the common reading, are simply these: श्रीहर्षादेशैव-कादौना * धनम्। *Kāvya-prakās'a*, p. 2, Calcutta edition. 'Wealth accrued to Dhāvaka, among others, at the hands of S'riharsha and the like.' The *Ratnāvalī*, by the bye, is named at p. 112 of the work in question. Of Mammaṭa's interpreters, Vaidyanātha, son of Rānachandra, says, in the *Prabhā*: श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना रत्नावलीनाटिकां कृत्वा धावकाख्यकविर्विभुधनं स्लेभ रति प्रसिद्धम्। 'It is notorious that the poet Dhāvaka obtained great riches for composing the *Ratnāvalī* drama in the name of King S'riharsha.' And so Mahāmahopādhyāya Jayarāma Nyāyapanchānana Bhaṭṭāchārya, in the *Kāvya-prakās'a-tilaka*: धावकनामा कविः सखतां रत्नावलीं नाम नाटिकां विज्जोय श्रीहर्षनाम्नो वृषाद् बहु धनं प्रापेति पुराहृत्तम्। Nāges'a Bhaṭṭa, in the *Kāvya-pradīpa*, follows in the same track; barring that he does not call S'riharsha a king: धावकः कविः स हि श्रीहर्षनाम्नो रत्नावलीं कृत्वा बहु धनं लब्धवानिति प्रसिद्धिः। Several other commentators on the *Kāvya-prakās'a* write to the same effect. But it may be suspected that Hindu authors by far too frequently use the formulas of 'old story' and 'matter of notoriety,' while simply repeating what they have read, and after no particular pains to test the credibility of what they accept for facts. That they accord their credence with reprehensible facility, and that, in citing authorities, they are reckless to a degree, any one who has attempted to verify the texts from the ancient legislators, which stud their law-books so liberally, may soon satisfy himself. The compilers of Sanskrit anthologies are, from the nature of the case, a class apart, and deserving, in comparison, of especial confidence, careless as even they are. To return; as against the expositors whose judgments have just been brought forward, S'itikanṭha, in the *Kāvya-prakās'a-nidars'ana*, dedicated to Rājānaka A'nandaka, some unknown princeling, gives, as Mammaṭa's word, Bāna, not Dhāvaka, and subjoins no remarks. My MS. of S'itikanṭha's work was transcribed in A. D. 1665.

are distinguished as monopolizing the merit of poetical preemi-

It should seem, indeed, as for poet Dhāvaka, quite warrantable to suspect that he never enjoyed any more substantial existence than that of a various reading. About a dozen unprinted collections of excerpts from the Sanskrit poets, collections in which some five hundred names of authors are adduced, have been diligently explored in quest of Dhāvaka, but without success. In the presence of forthcoming evidence, one is, certainly, not called upon to believe, unhesitatingly, that he wrote the *Ratnāvalī*: and the *Sarasvatī-kaṇṭhābharaṇa*, which quotes it, is, unquestionably, more ancient than the Harsha of Cashmere. Bāna has at least an equally good claim to its authorship; for, besides the couplet common to this play and to his earlier tale, we know that he served a King Harsha. Who this king was is still to be shown. Who shall say that he was not the Harshavardhana or S'riharshavardhana, *सकलोत्तरापदेशर* 'lord of all the northern region,' whom one of the Satyās'rayas of Gujerat is lauded as having conquered? Journal of the As. Soc. of Bombay, for January, 1851, pp. 205, 207, and 211; and for October, 1854, p. 5: also Journal of the Royal Asiatic Society, Vol. III. p. 260. Bāna's Harsha had, as we know, an elder brother surnamed Rājyavardhana; and the title of his father, Pratāpas'īla, was Prabhākaravardhana. According to the first volume of M. Stanislas Julien's translation of Hiouen-thsang,—which I am obliged to refer to at second hand,—there was a S'ilāditya, king of Kanyākubja, who, after reigning upwards of thirty years, died in 650. His father appears to have been Prabhākaravardhana; and he himself was younger brother of Harshavardhana. Indische Studien, Vol. III., p. 191. It may yet turn out that Prabhākaravardhana had three sons, of whom Bāna's Harsha and this S'ilāditya were the two junior; and that S'rikanṭha was a medieval name of Kanoj. If so, the era of Subandhu, whom Bāna alludes to, cannot be posterior to the early part of the seventh century. Independent testimony shows that the Harshavardana of inscriptions must probably have been living between the years 600 and 625; as he is said to have been vanquished by Satyās'raya, whose great-grandson was reigning in 700 and 705. Journal of the As. Soc. of Bombay, for January, 1851; pp. 203-210.

In all likelihood it was the inspiration of Professor Wilson's discovery that a king Harsha was peculiarly interested in literature, which led to the assignment of the *Naiśadha-charita*, on the English title-page of its first part, to S'riharsha of Cashmere: for by this name the king so called is doubtless intended. Mr. Yates, in his partial review of this poem, in the twentieth volume of the Asiatic Researches, leaves the theme of its

nence, as apprehended by that ingenious trifler.* Daṇḍin, in

authorship undiscussed. Dr. Röer, also, in editing its last eleven cantos, is silent on this point, and judiciously calls the poet simply S'riharsha.

It is rather unusual to find a Hindu writer communicative either about persons or about things not most immediately connected with the topic before him. S'riharsha, however, in the *Naishadhya-charita*, is so good as to provide a list of all his previous productions : and—partly with the aid of his scholiasts, if to be trusted—some idea may be formed of their several subjects. He tells us that he had written : (1) the *Sthairya-vicharana*, said to be a refutation of Buddhism ; (2) the *Vijaya-prasasti*, a martial history ; (3) the *Khaṇḍana-khaṇḍa*, philosophical disquisitions ; (4) the *Gauḍorvīśākula-prasasti*, memoirs of the royal house of Gauḍa ; (5) the *Arṇava-varaṇana*, a description of the sea, probably poetical ; (6) the *Chhanda-prasasti*, a eulogy of King Chhanda, according to Nárāyaṇa ; (7) the *S'iva-s'akti-siddhi*, or *S'iva-bhakti-siddhi*, devotional ; and (8) the *Nava-sahasanka-charita*, a *champú* on the geste of King Sāhasánka.

The parents of S'riharsha were Hira and Mámalla Devī. At the end of the *Naishadhya*, he boasts—as would ill befit the wearer of a diadem—that the king of Kanyákubja, near whom he lived, honoured him with a roll of betel at audience, supplied him with a horse, and permitted him to sit in the presence of majesty. Another wording of the couplet which conveys this indication, while depriving the poet of his humbler Pegasus, doubles his allowance of masticatory. See p. 199 of the Calcutta edition of the *Khaṇḍana-khaṇḍa-khódyā* ; the same treatise as the *Khaṇḍana-khaṇḍa* above spoken of. The last work named in the preceding list could not have had the epithet of *nava*, 'or new,' as being a rival to the *Sahasanka-charita* of Mahes'wara, who was living in 1111. The subject of the relation, whoever he was, seems to have recommended himself for purposes of poetry. Or did Sāhasánka denominate an ancient dynasty of nine kings, like that of the Nandas ? One Sāhasánka reigned at Kanoj about the middle of the ninth century ; as may be inferred from the *Vis'wa-prakás'a*. The Sās'ánka—if such be his name—who brought about the death of Harshavardhana, the predecessor of S'iláditya, dates much earlier. See the preface to the first edition of Professor Wilson's Sanskrit Dictionary, p. xxix. : *Asiatic Res.*, Vol. XV., p. 463 : and the *Indische Studien*, Vol. III., pp. 191 and 192. The *Naishadhya*, finally, is cited in the *Saraswatī-karṇābharaṇa* ; and a S'riharsha, a lexicographer, is named in Kshīra Swámin's *Amara-kos'odghóṣṭana*, and in the *Budha-manokara* of Mahádeva the Vedántin.

* As follows :

the *Das'a-kumára-charita*,* hints at some story of *Vásavadattá* ;

सुवन्मुखाश्मदृष्ट कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥

Rāghava-pāṇḍavīya, canto I., 41st stanza : p. 29 of the Calcutta edition of 1854.

Kavirāja's patron was a Rājā Kāmadeva, of the Kādamba family. He lived at Jayantīpura, among the Khasiya hills, in Eastern Bengal.

* See Professor Wilson's edition, p. 100. As the editor, in another place, leaves us to conclude, the author of the *Das'a-kumára-charita* may possibly have perused some form of the *Kathá-sarít-sāgara*, in which we have seen that there is a character styled *Vásavadattá*. Id., *ibid.*, p. 55.

On the word of the same writer, "tradition affirms the contemporary existence of Daṇḍin, the author of the *Das'a-kumára-charita*, and Bhoja Deva, Rāja of Dhárā, the celebrated patron of men of letters at the end of the tenth century [?]. The internal evidence of the work is not at variance with the traditional date." Several objections to this proposed award being discussed, the Professor at last decides that "we shall, perhaps, be not far wide of the truth, in placing his composition late in the eleventh, or early in the twelfth, century." *Ibid.*, Introduction, pp. 2, 3, and 4.

In the last page just quoted from, we read, with reference to the *Kāvyaḍars'a*, also by a Daṇḍin, that "there is nothing sufficiently ascertained to warrant any inference of the date of the composition." But this is certainly not the case, on the Professor's habitual assumption that *Brihat-kathá* is only another title of the *Kathá-sarít-sāgara* : for the former is spoken of, in the *Kāvyaḍars'a*, as by a citation in a note at p. 23, *infra* ; and, if we follow the Professor and other authorities, its compiler, Somadeva, belonged to the twelfth century.

Professor Wilson here speaks of the *Kāvyaḍars'a* as being "attributed" to Daṇḍin. He had formerly written of "the *Kāvyaḍars'a*, by Daṇḍin, the author of the *Das'a-kumára*." *Select Specimens*, &c., 2d ed., Vol. I., Introduction, p. xxii. "The date of the *Das'a-kumára-charita*," the Professor further observes, "is not the only circumstance connected with it of a questionable character. The very name of the author suggests an uncertainty ;" that is to say, whether the writer is not designated by his profession. If he were so indicated, some epithet, and additional to that of *s'rí*, would, in compliance with a very common custom of the Hindus, be expected to precede the title, or, rather, to follow it. The native scholars have no doubt on this point ; and their confidence is reasonable. Daṇḍin is here a personal appellation.

but so vaguely that it is impossible to verify the allusion. Again, in respect of Rájás'ekhara, to whom we owe, with other dramas, the *Viddha-s'álabhanjiká*, the deduction drawn from it, by Professor Wilson, that the *Vásavadattá* was composed subsequently to his time, is grounded on a remarkable inadvertence.* There

* Premising the name of Rájás'ekhara and that of his chief comedy, Professor Wilson remarks: "He was, probably, not later than the reign of Bhoja: for the *Vásavadattá* of Subandhu contains an evident allusion to the play; as it is there said that every house in Kusumapura possesses a *S'álabhanjiká* and *Brihat-kathá*: and he is also named in the *Saraswatí-kanthábhharana*, a work on rhetoric, attributed to Bhoja himself." Select Specimens, &c., 2d ed., Vol. II., p. 380.

Rájás'ekhara, as author of the *Viddha-s'álabhanjiká*, or otherwise, is not mentioned in the *Saraswatí-kanthábhharana*: but this is quite irrelevant as to the earlier or the later date of the *Vásavadattá*. The unsatisfactory data on which Subandhu is considered to have been synchronous with Bhoja have been animadverted on at p. 7, supra.

Divested of everything impertinent to the question in hand, and with a single word restored to its undoubted original form, the passage above misrepresented stands thus: अस्मि बृहत्कथालम्बेरिव ब्राह्मभञ्जिकोपेतैर्वैश्वामिदपशा-भितं कुसुमपुरं नाम नगरम्। Pp. 110-116. 'There is a city, known as Kusumapura, embellished with edifices having, like the sections of the *Brihat-kathá*, *S'álabhanjiká*.' The word *s'álabhanjiká*, which is here presented as the first member of a complex term, may be taken either in the singular or in the plural. By equivoque, it expresses, as applicable to the houses of Kusumapura, statuettes of cedar; and, with reference to the *Brihat-kathá*, the *vidyádhari* *S'álabhanjiká*, the name of a heroine.

Such is the indubitable interpretation of this passage: and so it is understood by all the commentators. See p. 109 of this work, for S'ivaráma's opinion. Jagaddhara says: ब्राह्मभञ्जिका विद्याधरी दादपुत्रिका च। Narsinha has: बृहत्कथा पुस्तकभेदः। तत्र ब्राह्मभञ्जिकोपाख्यानम्।

Nothing can be needed to strengthen my position on the matter here disposed of. It is worth while, however, in the interests of literary chronology, to cite the following verses of Rájás'ekhara, as extracted in the *S'árn-gadhara-paddhati*, near the end of the sixth chapter:

भाषो रामलसौमिहो वरवचिः शोसाहसाङ्गः कविर
सेवो भारविकालिदासतरलाः खन्वः सुबन्धुश्च यः।

being no reason to suppose that the sample of the *Kádambarí*, given in the *Saraswatí-kañthábharaṇa*,* any more than its mention of Bāṇa, is intercalated, even if the latter work were of the time of the last Bhoja of Málava, the *Vásavadattá* might claim more than eight centuries of antiquity. Subandhu must, then, it should seem, be taken at the letter, where he names the *Brihat-kathá* :† for, to have been acquainted with its redaction,

दण्डी बाणद्विवारौ गणपतिः कामस्य रत्नाकरः
 सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥
 अहो प्रभायो वाग्देव्या यन् भातद्द्विवारः ।
 श्रीसर्वस्वाऽभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥
 सरस्वतीपवित्राणां ज्योतिस्तत्र न देहिनाम् ।
 व्यासस्पर्धी कुलालो ऽभूत् यद् द्रोणो भारते कविः ॥

We thus know that these poets came before Rájasa'ekhara : Bhása, Rámila, Saumila, Vararuchi, Sáhasánka, Megha, Bhárávi, Kálidása, Tarala, Skandha, Subandhu, Daṇḍin, Bāṇa, Divákara, Gaṇapati, Kánta, Ratnákara, Mayúra, &c. At pp. 7, 8, and 9, supra, I have spoken of Mayúra, Bāṇa, and Mánatunga ; and it has there been seen that tradition would make them contemporaries, and of the time of Bhoja the elder. Here also Mayúra and Bāṇa, to whom Mátangadivákara is added, are referred, in company, to the court of S'ríharsha, evidently some royal person. Was, then, the early Bhoja called S'ríharsha? And are Mátangadivákara and the Jaina Mánatunga Súri possibly the same? As for Mayúra and Bāṇa, the poet Vilochana also names them side by side. In the *Saraswatí-kañthábharaṇa*, II., 20, it is remarked of Bāṇa, that he excelled in prose rather than in verse. The poetess Vijjiká, in a couplet of hers still extant, intimates, of Daṇḍin, that he had not known her. This Vijjiká is, perhaps, the Vijjá whom Dhanaveda praises with S'ílá. Márulá, and Mauriká, all sisters of song. S'ílá Bhaṭṭáriká, according to a stanza of anonymous authorship, resembled Bāṇa in the matter of style. In the *Pada-chan-driká*, to draw this excursive note to a close, there is a quotation from a grammarian Bāṇa, if he be not a scholiast.

* Third chapter, illustrations, sixty-fifth stanza. It is in the preface to the *Kádambarí* : दिशामसौकालकमङ्गतां &c.

† At pp. 110 and 147.

the *Kathá-sarít-ságará*,* he should be placed some seventy or a hundred years posterior to the epoch adjudged to him by fiction

* Concerning the compiler of the *Kathá-sarít-ságará*, and its age, the German editor of this repertory of legends writes, in substance, as follows : ' I can give little information as to Somadeva, the author of our work. At its conclusion, he calls himself son of Ráma, and a Cashmerian by birth ; and he also mentions that he set about his performance for the solace of the Queen Súrýavatí, on occasion of the loss of her grandson, Harshadeva, king of Cashmere, who perished in an insurrection, in the year 1125, A. D. Somadeva's date is, therefore, somewhat later. But the elements of his collection are, doubtless, more ancient ; since he himself avows that he only worked up an older and more ample one, the so-called *Brihat-kathá*. His chief merit consists, indeed, in having digested into a uniform style, the earlier and diverse forms dispersed in prose and verse.' Dr. Brockhaus's *Kathá-sarít-ságará*, Vol. I., Preface, p. viii. But the grounds on which Professor Wilson and Dr. Brockhaus so positively postpone the death of Harsha till the year 1125 are of very doubtful validity :

That the *Brihat-kathá* was at first in the Pais'áchi language, and by Guṇádhya, we are told by Somadeva : but it is scarcely credible that all subsequent representations of the same purport are founded on his authority. Among these in the ensuing line, which is cited, by Narasinha Vaidya, in his commentary on the *Vásavádatá*, after a remark of his own :

बृहत्कथा भूतभाषास्त्रो मन्वभेदः । गुहायस्तत्कथा ।
भूतभाषाप्रसेताऽसौ गुहायः कविरच्यते ।

Again, Jagaddhara, in his annotations on our tale, gives the following quotation from the *Uttara-tantra* :

भूतभाषाकविवृषो गुहायःचापि कीर्तितः ।

Govardhana, in the *Sapta-s'atá*, after recognising the writer of the *Brihat-kathá*, in company with the authors of the *Rámáyana* and *Mahábháráta*, as other than chimerical, associates Guṇádhya with Bhavabhúti and Kálidása :

पूर्वे विभिन्नवृत्तां गुहायभवभूतिरघुकारैः ।
वाग्देवीं भजतो मम सन्मः पश्यन्म को दोषः ॥

In some anonymous verses, cited by Appayya Díkshita, in the *Kuvalayá-nanda*, a poet self-depreciatingly declares :

चिचार्थां न बृहत्कथामचकथं सुचारिणं नाऽसं गुहः ।

One of Appayya's scholiasts, Vaidyanátha Páyagunde, son of Ráma Bhaṭṭa, in his larger commentary, the *Alankára-chandriká*, remarking on

and an exploded chronology. There is little risk, as will be seen from the various notes appended to this paragraph, in

this line, says that the *Bṛihat-kathá* had, for its author, S'iva, or else Guṇádhya. *Kuvalayánanda*, &c., Púñá lithograph edition of *S'aka* 1768, fol. 68, verso.

The *Kathá-sarit-ságara* makes Guṇádhya, though beholding the last Nanda, to have lived about the same time with Vyádi and Vararuchi. Of these the former is named in the *Mahábháshya*, and therefore preceded Patanjali. Vararuchi "is reputed contemporary with Vikramáditya." Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 53.

See, further, Subandhu, at p. 147 of this work: and I may also refer to Dhanika's commentary on the *Das'arúpaka*, first chapter, last stanza.

To the reality of the *Bṛihat-kathá*, and the view that it was written in the language of *bhútas* or *pis'áchas*—apparently, 'goblins,'—I may adduce the respectable testimony of Daṇḍin; whom I presume to have been antecedent to Somadeva:

भूतभाषामयीं प्राञ्चरद्भुतार्थीं बुद्धत्वायाम् ।

Kávyádars'a, I., 38.

According to Vararuchi, in the *Prákṛita-prakás'a*, the Pais'áchi was evolved from the S'aurasení, or prose Prákrit. Professor Lassen's *Institutiones Linguae Pracriticæ*, pp. 439 and 377.

It is impossible to affirm that the original of what Somadeva professes to have abridged may not have had existence in some spoken dialect; the supernatural actors and machinery of his preface having been introduced as consulting the passion of his readers for the marvellous. The stories may also have been more or less known, as the *Bṛihat-kathá*, before his time, and after, in the Sanskrit, or through versions, partial or complete, in the ordinary speech of Northern India. For the rest, the *Kathá-sarit-ságara* seems never to have had other than a local vogue in this country; and it is still very rare.

Dr. Brockhaus has adopted an altogether incoherent reading of the words in which Somadeva first describes his collection as derived from the *Bṛihat-kathá*. See the *Kathá-sarit-ságara*, Vol. I., p. 4. The verse to which I refer is thus read, on the authority of a very excellent manuscript:

पुन्यविस्तरसंक्षेपमात्रं भाषा च विद्यते ।

'It is merely an epitome of the large work, and in the familiar language.' Dr. Brockhaus translates: "nur die Sprache ist gedrängter, um die zu grosse Ausdehnung des Buches zu vermeiden." This is not, however, a

maintaining that the age of the *Vásavadattá* is upwards of twelve hundred years.

‘Subandhu, an intimate of none but the virtuous, and a fund of dexterity in framing discourse made up of equivoques in every syllable, indulged with a boon conferred by the goddess of eloquence, constructs the relation’ presented to us in the *Vásavadattá*.^{*} Such are the terms in which our author introduces himself to his readers, at the same time directing attention to one of the most observable traits of his performance.

sense to be divined from his lection any more than it is that of mine. The word *bhāshā* signifies ‘classical Sanskrit,’ as contrasted either with the archaism of the Veda or with the various Prākritis.

That investigators in the present day are but imperfectly acquainted with the nature of the *Bṛihat-kathā* is possibly made patent by intimations to be collected from Hindu writers who touch upon it. Jagaddhara says that it treats of ‘Baḍāha, a well-known king :’ बृहत्कथा बडाहरतिप्रसिद्धराजः कथा । And again : बृहत्कथा बडाहरकथा । गुहायो नाम कविः । * * तेन किल भगवतो भवानोपतेर्मुखकमलादुपयुत्य बृहत्कथा निबद्धेति वार्ता । The *Kathā-saritsāgara*, so far as I have examined it, nowhere mentions Baḍāha; and yet Jagaddhara should seem to speak of him as being the hero of the collection. Was he simply retailing an idle tradition? Or can Somadeva have changed the names of the characters in his original? Or is *Bṛihat-kathā*, by chance, a generic title?

In the twenty-second chapter of the *Purusha-parīkshā*,—written by Vidyapati Thakkura, at the instance of Rājā Devasinha of Mithilā,—there is a long story about a king of the name of Baḍāha. The wrath of Vikramāditya, him of Ujjayinī, was stirred on hearing the praises of that monarch rehearsed by a minstrel, in the stanza which here follows :

विप्रेः सकृष्टचिन्तैः प्रमुदितहृदयैर्बन्धुभिर्लब्धकामैर्
 भृत्यैः सिद्धाभिलाषैर्दिग्बनिपतिभिर्यज्ञतामाशयङ्किः ।
 विद्वत्सार्थैः प्रहृष्टैर्दिग्दिग्भि सुभटैः काश्चनार्थ्यमानैर्
 नित्यं संकूयमानः स जयति स्वपतिर्दामवरो बडाहः ॥

It is more than enough for our immediate purpose to add that, at last, Vikramāditya, mounted on the shoulders of a yoke of ghouls, paid Baḍāha a visit, and satisfied himself, experimentally, of the manifestation of the virtues which had been magnified by the intrepid bard.

* The original is at p. 9.

That Subandhu took the initiative, among Bráhmancial writers, in putting forth what is essentially an entire volume of puns, is a belief which, on the faith of tradition, is generally entertained by learned Hindus. Expressions of a twofold tenor, and the recurrence of similar sounds, are known to have had place, in Sanskrit, as fancied embellishments, from the remotest past; and it seems not unlikely that writings like the *Vásava-dattá* came to be designated as poems,* not wholly because of their sustained elevation of phraseology, but in some part by reason of their frequent displays of alliteration, and their elaborate ambiguity of import. To determine, when such works first were candidates for a niche in classification, the most appropriate title by which to denominate them, it may have been sufficient, in the view of Indian nomenclators, to observe that, in more points than one, they were marked by a departure from the language of science, and equally from that of practical life and its occasions. Their choice of appellation may, moreover, have been influenced, if not confirmed, as approving itself to a sense of conventional fitness, by the circumstance that these compositions are more or less chequered with verse.

However this may have been, it is beyond dispute that Subandhu's incessant aim is, so to choose and to dispose his diction as to render it susceptible of a diversity of interpretation. To make good this end,—and, to do so, he is content that nine tenths of his story should be parasitical—nothing comes amiss to him. All nature and all art, so far as his straitened vision embraced them, are ransacked for matter to minister to the puerile ambition. The very records of his faith are impressed with unsparing avidity; and the gods themselves are not dispensed from the universal conscription.† As might be anticipated, our

---

* See Colebrooke's *Miscellaneous Essays*, Vol. II., p. 134.

† No people, ancient or modern, has wanted for puns and punsters. Everybody is acquainted with the paronomasia according to Matthew: *Κἀγαθὸ δέ σοι λέγει ὅτι σὺ εἶ Πέτρος· καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν.*

author now and then trespasses into the unintelligible. What with the comprehensive range of his hagiology, his familiarity with the by-paths of elder days, his matchless command of the vocabulary of the Sanskrit, and his mastery over the anomalies of its grammar, he is, indeed, not seldom an enigma to his scholiasts; and this, in despite of the solicitude with which they would disguise their perplexity. His ingenuity, misdirected as it is, and even some of his most glaring faults, are, nevertheless, not devoid of value; and his fiction, irrespectively of its worth as such, will, at all events, not meet with contempt from the archæologist and the philologer.

Nor will those who are interested in the customs, superstitions, and modes of thought of the natives of this country, and have qualified themselves for the contemplation of the Hītūdas as they formerly were, and as, with slight changes, they are still, be without reason in regarding the publication of the *Vásavadattá* as an accession, of some small account, to the stock of Indian writings already in print. That it discovers few startling novelties, or even none, may be an unavoidable concession. Let it be granted, too, that, when Subandhu wrote, the comparatively chaste refinement of Kálidása was on the turn, and in course of giving place to the reign of affectation and extravagance. But, in fact, we have merely to descend to Bhavabhūti, in order to perceive that Hindu taste, such as it

---

XVI., 18. The Christian fathers delight in this figure of rhetoric. Justin the Martyr, for one, has a paragram on the name of our Saviour. Those glorious men of might, the old English divines, go rash lengths, in their playful moods. I subjoin a single, but superlative example of their temerity: " ' Without Him in this world,' saith the Apostle; and, if without Him in this, without Him in the next; and, if without Him there—if it be not *Immanu-el*, it will be *Immanu-hell*: and that, and no other place will fall, I fear me, to our share. Without Him, this we are. What with Him? Why, if we have Him, and God by Him, we need no more; *Immanu-el* and *Immanu-all*." Sermon by Bishop Audrewes; preached before James the First, on Christmas-day, 1614.

was when most polished, is even now but too sensibly declining. An inferior fashion in literature, apparently both the reflex and the consequence of a debased state of society, was, only a little later, prompt in obtaining the ascendancy; and the purity of the classical period, once relinquished, was never retrieved. Yet our tale, with all its shortcomings, could hardly be instanced as a specimen of the Hindu belles lettres at their very lowest stage of degeneracy.*

Among other objects of delineation, the *Vásavadattá* expatiates profusely on the seasons and their vicissitudes; and here, if anywhere, our author shows himself, though for the most part as an imitator, in his fullest strength. With intent to describe the changes of the year, the celestial luminaries, day and night, sunrise and sunset, are overloaded with a thousand quaint epithets and fantastic similes. This topic, however, at length exhausted, Subandhu, always trite, becomes, withal, feeble. The Vindhya and the Narmadá, with their picturesque

---

* As the abstract of the *Vásavadattá*, which will be found in the sequel, is little more than a bare outline of the story, a few specimens of the author's manner, both for better and for worse, may not prove unacceptable in this place.

For instance, employing a simile not unfamiliar to writers of our own, Subandhu speaks of *Vásavadattá's* eyes as enough to provoke misgiving whether they be not windows through which festive Eros looks out from his chamber in her heart. Several pages might be filled with fancies fully as passable as this, sprinkled up and down his tale. In things of this sort there is nothing to condemn, if there be not much to admire. But the glaring bad taste, or the absurdity, of most of his conceits is a counterpoise, over and over again, to his scanty and scattered prettinesses. A few samples of his bathos shall now be adduced. Of King Chintámani it is said, that his gems of toe-nails were burnished by attrition against the surface of the whetstone-like range of the beauteous crown-jewels of the assemblage of all monarchs. The moon is a cake of butter, exhibited by the neatress Night; the round ivory handle to the great sword, the firmament; a white fly-whisk of the emperor Love; the crystalline phallus of heaven, the great ascetic. The like of this may be instructive; but it is nothing more.

beauty and their sylvan haunts, make, to be sure, no unimportant figure in his narrative: but the peculiar infelicity of his endeavour to depict them is such as to convince that rocks and rivers, cataracts and highlands, were, to him, no source of genuine delight. Herein, however, he offers no exception to his countrymen, as a race, in every age. Natural scenery, though boundless in variety, is, to the Hindu, an object of impassive incuriosity and unconcern: and low indeed must be that type of humanity to which this imputation can fairly be brought home.

We pass to the passions. And here, likewise, Subandhu establishes no pretensions to eulogy. His range of emotions is of the narrowest. To portray, with some effectiveness, the perturbations of grief and of despair does not transcend his capacity; and his conception of the terrible and of the revolting is, further, sufficiently vivid. But to real tenderness, or sensibility, or to any but mere animal attachment, he is no less completely an alien than if he belonged to another species than that of man. In short, it is nothing beyond the voucher of the severest verity to rank him, with his fellow Asiatics, be it in their highest estate, as no better, at the very best, than a specious savage.

The *Vásavadattá* being a tale of the sexes, it may be expected to deal liberally in love, or in its substitute. On behalf of the heroine of the story, it is to be allowed that, equally with its hero, by a fiction of courtesy, she is rigidly decorous. Yet, like all Hindu ladies, as painted by those who know them by proof, she is drawn as by far rather an object of desire than of affection. Even an African Venus will find her Vulcan; and, similarly, our damsel, to an adorer of her own stamp, strongly swayed by carnal considerations, might well be better than endurable. But no one else would, of a certainty, ponder tediously before voting her a paragon of all that is insipid and insupportable.

A single characteristic more of our romance remains for animadversion, when it shall be submitted, in brief, to the

judgement of the reader. We refer to the indelicacy which tinges it throughout ; as it tinges, in some degree,—where it does not, indeed, swell into an absolute quagmire of pollution—nearly the complete compass of the Hindu polite letters. Apology for it is out of the question.* As for the thing itself, it must needs be reckoned on, wherever the people of India are, themselves, with any approach to fidelity, the subject of their own representation.

The following epitome of the *Vásavadattá* has been abridged from a literal version which was first prepared of the entire story. Its penury of plot has already been remarked on. The language of the original has, in large measure, intentionally been adhered to.

There was once a king, by name Chintámani;† a follower of S'hiva. Impiety, while he ruled the land, was quite unknown; proof by ordeal was disused; and violence was never practised. Compassionate, full-handed, macerating his evil affections, consorting with the prudent, resting on wise counsels, faithful to his word, a

* The flagrant licentiousness of the *Gíta-govinda* need only be suggested to the student of Sanskrit; and Kálidása himself is not invariably unexceptionable. The *Vikramorvas'ít* has justly been emasculated, in the English prose translation, where a lover is made to speak of his mistress in specialties forbidden by our modern notions of the becoming.

Professor Wilson would, however, have persuaded the civilized world that to avoid immodesty is simply a timid conventionalism. "What is natural," in his own words, "cannot be vicious; what every one knows, surely every one may express; and that mind which is only safe in ignorance, or which is only defended by decorum, possesses but a very feeble defence and impotent security. * * * I am anxious that the Hindus should have justice done to them, and not be held up to the world,—as they have been by a mistaken, and, I am afraid, a spiteful zeal,—as monsters of impurity." Cloud-messenger, 1st ed., p. 79.

† Colebrooke, in his account of the *Vásavadattá*, calls Chintámani "king of Kusamapura;" thus confounding the city of the heroine—as will be seen—with the abode of the hero. *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 134.

standard of merit, and a terror to his foes, he eclipsed the glory of all who had gone before him.

And this king had a son, Kandarpaketu. Like the tree of paradise, he was the delight of such as sought his protection. Spirit, condescension, and a genial sympathy were comprehended among his many virtues. His sagacity secured him from deception; and his affluence was freely bestowed in acts of genuine beneficence. The learned had, in him, a friend; and he signalized his sense of religion by a marked devotion to kine and Bráhmans. This sum of all accomplishments, comely as Kámadeva, was, of course, the admiration of discerning damsels far and near.

The youth, our hero, had a morning dream;* and in this dream he beheld a virgin. Her age was rather less than

---

* Dreams at dawn are accomplished within ten days, says a nameless oneirologist, referred to by S'ivaráma. See p. 44.

One authority decides that dreams in the first watch of the night have their fulfilment within a year; those in the second, within eight months; those in the third, as above; and those at the time of driving the cows a-field after milking, immediately. But, by a serviceable proviso, dreams while one is ill from derangement of any of the humours are undoubtedly delusive. I give the original :

सप्ताध्यायं प्रवक्ष्यामि प्रथमे प्रहरे विभो ।

वत्सरात्रे तु फलदः प्रोक्तः पुरवरोत्तम ॥ १ ॥

द्वितीये प्रहरे दृष्टमष्टमासफलप्रदः ।

तृतीये तु विमासं स्यादवष्टे दशभिर्दिनेः ॥ २ ॥

गोविसर्जनकाले तु फलं तात्कालिकं सततम् ।

घातपित्तादिरोगान्तर्दृष्टं निव्या न संशयः ॥ ३ ॥

Thus opens the *Swapnádhyáya* of Kavindra Hari, who dwelt on the banks of the river Kṛishná.

In the fortieth couplet of Brihaspati's *Swapnádhyáya*, Hari's eight months are changed to six. Elsewhere, not only is this variation maintained, but visions of the fourth watch are propounded as coming true within about as many weeks. So asserts the learned Jayadeva, son of Durlabha

eighteen years; and, in providing her with perfections, the craft and the resources of nature had been exhausted. Her face was a second moon; and her waist was reduced to a span by grief at not being able, from the intervening fullness of her bust, to enjoy its aspect. Lips like the ruby and the glow of evening, teeth that rivalled pearls, a nose whose ridge seemed the needle of a scale to weigh them, eyes which spoke a language that needed no interpreter, and eye-lashes whose full play was impeded by her ears: such were a few of the charms of this consummation of all loveliness.

While drinking in this enchanting vision, sleep, seized with envy, forsook Kandarpaketu, though he had served her long. Wild with grief at the departure of the apparition, his feelings overpowered him. With outstretched arms, he implored its return; but to no purpose. Denying all entrance to his servants, barring the doors, and abstaining from refreshment, a day and a night passed away, while he vainly longed for its reappearance.

At the end of this interval, his confidant, Makaranda, obtaining access to him, expostulated with the love-sick swain. His friends were lamenting his condition; and, on the other hand, it was matter of gratulation to his enemies. But the homily of this didactic monitor had small effect; and Kandarpaketu had little to reply, save that advice was inopportune, and that he was no longer master of his actions. Conjuring Makaranda, by their mutual attachment from childhood, not to forsake his fortunes at this juncture, and receiving assurance of his fidelity, the prince, accompanied by his companion, privately left the city.

Acharya, in the fifteenth and sixteenth stanzas of his *Swapna-chintamani*: lithographed edition of 1848.

Kandarpaketu's somnial fancies not having been realized, so far as we can judge, for many times ten days, the scientific conclusion must be, that he was out of sorts, and that his dream was simply impertinent.

When they had pursued their journey some hundreds of furlongs, the Vindhya mountains* at length appeared in view.

* In depicting the Vindhya range, Subandhu allots to it Pulindas, Kirátas, and S'ábaras.

Professor Wilson says that, "In vocabularies, the term Pulinda is applied to any forest or barbarous tribe." * * * "The Pulindas of Ptolemy extend along the banks of the Nermada to the frontiers of Larice, which corresponds generally with Guzerat." Quarterly Oriental Magazine for June, 1824, p. 281. Afterwards he asserts that, though their designation imports barbarous tribes in general, the Pulindas are met with "especially in the mountains and forests across Central India, the haunts of the Bhils and Gonds. So Ptolemy places the Pulindai along the banks of the Narmadâ, to the frontiers of Larice, the Láta or Lár of the Hindus; Kandesb and part of Guzerat." *Vishnu-purâna*, p. 186, note 15. Again: "The country of Láta was better known, apparently, to ancient than to modern geography, being the Lár or Larice of Ptolemy, and applied to the country south of the Nerbudda, and along the Tapti, corresponding with Nimaur and Kandesb." *Das'a-kumdra-charita*, Introduction, p. 11.

The same writer says that "Kirátas may come from any part of India. They are known, in classical geography, as the Cirrhadae." Select Specimens, &c., 1st ed., Vol. III., p. 64; or 2d ed., Vol. II., p. 179. The Rev. Dr. Mill, reflecting on this as a definition of the people originally so called, says that there is "little reason for ascribing a vague or uncertain site to the Kirátas or Cirrhadae. The most accurate of ancient geographers, by whom alone the name, in its correct form, was given to the western world, has, in the twelfth chapter of his sixth book, fixed, with singular precision, the position of these mountaineers with respect to other Sogdian tribes, viz., on the eastern side of the Oxus, not far from its source in the Paropamisian mountains, near where their range meets that of the Indian Caucasus; and not far from where Alexander fixed the site of the last of the cities called by his name, before he invaded India. Thus, the Kirátas are north of the Bactrian tribes, and due west of the Sacae, in the parallel of about 37° N., agreeably to what might be inferred from the Indian history preserved in the *Mudrá-râkshasa*. *** I will only add that these same Kirátas seem laid down, under the name of Cirabae Indi, along the Imaus range, towards the north, in that curious monument of antiquity, the Pen-tingerian Map [Sect. vii., a *Paralocis* (परलोकियः?) *Scythis usque ad finem Asiae*]." Journal of the Asiatic Society of Bengal, for 1833, p. 336.

The sun was about to set as they entered a wilderness. Makaranda cast about for fruits and roots, and found them; and

To Professor Lassen's thinking, the author of the Periplus of the Erythraean Sea speaks of the Kirátas as being barbarians in general. See the Indische Alterthumskunde, Vol. I., p. 391, foot-note.

Professor Wilson, to whom I return, elsewhere lays down that "by Kirátas, foresters and mountaineers are intended; the inhabitants, to the present day, of the mountains east of Hindustan:" his text declaring that "on the east of Bharata dwell the Kirátas." *Vishnu-purána*, p. 175. See, also, *As. Res.*, XIV., pp. 428 and 430. In his latest utterance on the point under discussion, while treating of the geography of Ptolemy,—which, as we have seen, stations the Cirrhadae near the Oxus—he says: "we can scarcely doubt that we have, in Kirrodes"—[Kirrhodeeis, rather; the reading of the Codex Palatinus] the same with the Cirrhadae—"the Kirátas, or foresters and mountaineers." *Ariana Antiqua*, p. 165. Their locality, in this direction, no less than to the east of India, had, long before, been made known by Col. Wilford. See *As. Res.*, Vol. III., p. 351; and Vol. VIII., p. 339.

But Dr. Mill says, at the place where an omission is marked in the passage quoted above: "The existence of a country called Cirrhadia, east of the Delta of the Ganges, the modern kingdom of Arracan, might lead to some confusion. But, in the position of the *tribe* of Cirrhadae by Ptolemy, there is no ambiguity: and his error, in making the latitude of this and the circumjacent places too far north by about 4°, is no impeachment of the accuracy of his *relative* description, obtained from the routes of the mercantile travellers of his day." Professor Wilson had formerly written, of the site classically adjudged to the Cirrhadae, whom he took to be the inhabitants of Cirrhadia: "Ptolemy places them immediately east of the Ganges, to which they may possibly have extended; but he has a tribe that bears a designation of precisely similar import, the Sabara, upon what appears to be the Mahánadí river. The classical Kirrhadae are, beyond question, the Kirátas of Sanskrit; and the Sabara, the S'avaras [read S'abaras] of the same; foresters and mountaineers, uncivilised barbarians." Mackenzie Collection, Vol. I., Introduction, p. lxi.

The inference is, that, whether Ptolemy knew certain people to the east of India to be called Kirátas, or not, such was their designation, at one period, in the speech of their Hindu neighbours; and so, at another period, and perhaps at the same also, a tribe lying far to the north-west was denominated. A mistake of ignorance, gradually growing into popular pre-

the prince partook, with relish, of the homely fare. A bed of young branches was then prepared by his attendant. Our hero accepted it for his couch, thought of the lady in the vision, and slumbered.

The night, however, was advanced only half a watch, when Kandarpaketu's repose was interrupted. Hearing, in the top

---

valence, may account for the word having eventually been so enlarged in scope as to comprehend mountain barbarians as a class. Something in the same way, the natives of this country, in spite of their numerous diversities, are known, among our English soldiery, by the universal term of 'Moormen' or 'Moors.' Again, the Hūnas were a race of Hindus, Kshatriyas : and it may yet be shown that the Huns were called, in India, by the same appellation.

For the Kirátas, as deformed pigmies, on the word of Ctesias, see Dr. E. A. Schwanbeck's *Megasthenis Indica*, p. 65.

In a curious passage of the *Aitareya-bráhmaṇa*, VII., 18, the S'abaras and Pulindas are characterized as descendants of Vis'wámitra, the Vaidika sage. Dr. Rudolph Roth : *Zur Litteratur und Geschichte des Weda*, p. 133.

Subandhu, on bringing his hero towards the Revá, or "Nerbudda," launches into a long episode on its belongings. Among the creatures frequenting its banks and waters, he takes note of the *jala-mánushí*, or mermaid, and of the male animal, or merman, three several times. The commentators are quite at a loss what to make of them. For their supposed hostility to the human species, see the *As. Res.*, Vol. XIV., pp. 427 and 428.

To go back a little : as our travellers approach the Vindhya hills, Makaranda sees a lion, upon which he finds relief in a brace of stanzas. The author has, without doubt, spent his best strength on this essay at the poetical ; and it might seem unjust to him to pass it by in silence. A literal translation, accordingly, follows : " Behold ! a lion—with the fore and hinder halves of his admirable form *alternately displayed to view*, as he ascends and descends ; the end of his tail, slightly curved, resting on his stiffly braced back ; his huge cavernous mouth crowded with sharp fangs ; bristling his mane ; with ears erect ; fierce of aspect—springs on a lordly elephant. Moreover : with pricked ears ; inspiring awe by his sudden fierceness ; his mane all quivering ; terrible from his front, formidable with its ruthless appearance ; his tail inflexibly upraised ; *such that* even in a picture he would baffle presentment, with all his limbs crouched *for a spring* ; the lion fastens on the temples of a noble elephant, screeching, among the arbours of the mountain." See pp. 103 and 104.

of the rose-apple tree under which he lay, a pair of birds, a *suka* and a *sáriká*,* engaged in earnest conversation, he proposed to his companion to listen to their colloquy.† “Wretch,” cried the bird of tenderer sex, in tones tremulous with choler, “you have been dangling after some other *sáriká*, that you have only just come home. If not, why were you away so late?” “My dear,” solemnly replied her mate, “this day have I heard and pondered a transaction most unprecedented: and thus do I justify my tardiness in returning to our nest.” The *sáriká*’s curiosity was piqued to know the particulars of what the *s’uka* hinted at; whereupon he related as follows :

“Hard by the Ganges stands the city of Kusamapura,‡ embellished by the dread Vetálá, a form of the goddess Durgá. Of

---

* Professor Wilson, in his Sanskrit Dictionary, calls the *s’uka* “a parrot,” but makes the *sáriká* to be a bird of a different species. In our story they are matched. There is a note on these birds in the Professor’s translation of the *Megha-dúta*. The *baka* and the *baláká*, which are also heterogeneous, are similarly associated by the Hindus.

† Colebrooke says that “Makaranda overhears two birds conversing.” *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 134. Both the travellers overheard their discourse, and *Kandarpaketu* sooner than his companion.

‡ Colebrooke, confidently following Sir William Jones, says, of Kusamapura, that it is the “same with Pátalipura or Pátaliputra; the ancient Pali-bothra, now Patna. *As. Res.*, Vol. iv., p. xi.” *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 134. In the *Mudrá-rákshasa* drama, Pátaliputra and Kusamapura are one and the same; and so they are in the vocabulary of Hemachandra. Jagaddhara, one of the commentators on the *Vásavadattá*, adduces the ensuing line, to the same effect :

कुसुमं पुरमित्वाहः पुरं पाटलिपुत्रकम् ।

That Pátaliputra was, at all events, very near the present city of Patna, is now generally admitted. Professor Wilson says: “The term Pushpapura, the Flower-city, is synonymous with Kusamapura, and is, essentially, the same with what should probably be the correct reading, Pátalipura, the Trumpet-flower city. A legend as old as the eleventh century, being narrated in the *Kathá-sarít-ságara*, published and translated by Mr. Brockhaus, has been invented to account for the name Pátaliputra: but this has

that city the ruler is S'ringáras'ekhara; and Anangavatí is his consort. They have an only daughter, Vāsavadattá: but, though of full age, she has, till of late, been averse from wedlock.

“ But who can withstand the gentle influences of spring? And the spring-time came; and the princess proved a new emotion. Intelligence of the fact was conveyed, by those about her, to her father; and the king, inviting to his capital the high-born heirs

evidently been suggested by the corruption of the name, and does not account for it. That Patna was called Kusumapura, the Flower-city, at a late period, we know from the Chinese-Buddhist travellers, through whom the name Ku-su-mo-pu-lo became familiar to their countrymen.” *Das'akumára-charita*, Introduction, p. 8.

For a note on the Foe-koue-ki, by Klaproth, see Mr. J. W. Laidlay's Pilgrimage of Fa Hian, pp. 257 seqq. Also see Professor Lassen's Indische Alterthumskunde, Vol. I., pp. 135-137, foot-note.

Kandarpaketu's precise point of departure on his journey is left to conjecture: nor are we told in what direction he bent his course, except in a single stage of his wanderings. Leaving his paternal kingdom, we find him, after an interval of some hundred *nalwas* or furlongs, somewhere in the Vindhya highlands, which he apparently crosses on his road to Kusamapura. This city he then possibly reaches after the further journey of a day; though these hills nowhere lie so near as this to Patna. On his way back, however, he does not come upon them for the first several hundred *yojanas* or leagues. His route now differs from that which he followed when leaving home: and the locality of his home, as I have already said, can only be guessed. That the author furnishes so slight a clue to it was, very likely, intentional.

Our hero, after losing Vāsavadattá, strikes towards the south, and at last comes to the shore of 'the great sea.' Of time and distance the intimations are here as vague as usual. And what was this 'great sea?' The common recipient, according to Subandhu, of the Narmadá, the Chandaná, and the Karatoyá. That is to say, he confounds the eastern coast of India with the western; unless, indeed, Kandarpaketu went all the way to Cape Comorin. The chorography of our romancist is, in short, not to be received as possessing scientific accuracy; to which, in truth, it advances no pretension.

of many principalities, proposed that his daughter should choose, at her pleasure, a husband from among them.

"The time having arrived, Vāsavadattā ascended a dais whence she could survey the numerous suitors for her hand. Election from the brilliant concourse might well be baffled. Yet all alike were rejected; and she withdrew disappointed.

"That very night, however, sleep brought before her the realisation of her ideal; a youth faultless in symmetry and feature. Not only, in the vision, did she see the person of her lover; but she was made aware that his name was Kandarpaketu, and that he was son of King Chintāmaṇi.

"The day broke; and it beheld her disconsolate.* The assiduities of her maidens† brought her no alleviation. First, she would have found, in sleep, oblivion of her miseries: but sleep came not at her bidding. Then she regretted that all her organs had not been made eyes, for the more effectual contemplation of her lover. Cruelty succeeding to tenderness, she next hoped that his distress was as poignant as her own. Last of all,

* Subandhu here puts into the mouth of his woe-begone heroine a string of metaphors, for some of which, if they were not immemorial commonplaces, he may have laid Bhavabhūti under contribution. The reader of Sanskrit may compare pp. 155 and 156 of this work with a passage near the beginning of the fifth act of the *Mālatī-mādhava*.

† The Laws of the Mānavas, II., 33, as translated by Sir William Jones, enounce that "the names of women should be agreeable, soft, clear, captivating the fancy, auspicious, ending in long vowels, resembling words of benediction."

Among Vāsavadattā's damsels, and others spoken of in this tale, are Anangalekhā, Avantisenā, Chapalā, Kāntimatī, Kalahā, Kalikā, Kuranjikā, Kis'orikā, Kāchanikā, Karpūrikā, Keralikā, Lavangikā, Madanamanjarī, Malayā, Madanamālinī, Muralikā, Mr̥ṇālikā, Pravālikā, Pallavikā, Satī-vratā, Sanjivikā, S'ringāramanjarī, Tarangavatī, Taralikā, Vilāsavatī, and Vasantasenā.

To a Hindu ear their euphony is perfect; and what we should call their monotony is not accounted a blemish. All are significant.

she swooned : and her ladies in waiting could do no less than imitate her.

“Consciousness restored, she wandered, unresting, about the garden. Ever dwelling on the thought of Kandarpaketu, she blessed the places that had been graced by his presence ; she traced auspicious tokens in the very letters of his name ; and, in short, she was fast going mad, agreeably to the most approved canons of romance.

“Matters having reached this pass, her confidante,* Tamáliká, after due consultation, resolved to set out after Kandarpaketu, and to learn whether the sentiments of her mistress were reciprocated. We have travelled in company,” concluded the *súka* ; “and she is, at this moment, beneath our tree.”

Makaranda, springing up, delighted, immediately conferred at length with Tamáliká. With an obeisance, she then delivered to the prince a letter† which she had brought from Her Royal Highness. The substance of this modest billet was, that, if even the heart of her who has, with her own eyes, witnessed an admirer’s passion, may be allowed to hesitate, surely she who knows of such passion only from a dream may well suspend her conviction of its reality.

The grateful Kandarpaketu involuntarily embraces the welcome embassadress, and, during four and twenty hours, plies her with a thousand enquiries. Under Tamáliká’s guidance,

* The word *sáriká* is thus rendered by Colebrooke : and the context shows that it can be taken in no other acceptation. *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 134. The glossarist Jagadhdhara explains it, consonantly, by *dáttá*. It is very unusual ; and none of my pandits remembers to have seen it anywhere except in this passage.

† Our scholiast manifests a palpable want of taste, in making Tamáliká hand Makaranda the note from her mistress ; on which he reads it, to save his lord the fatigue and trouble. All my MSS. but two concur in representing the abigail as making it over to its addressee, the prince, who, very properly, peruses it without any one’s assistance.

the prince and his attendant then proceeded towards Kusumapura, which they reached after nightfall.

The prince and princess meet in a pleasure-house of ivory, in the garden of S'ringáras'ekhara; and the dainty couple, at actual sight of each other, faint away for joy.* The author, who generally leaves little to be supplied by the imagination of the reader, formally resuscitates them; and, seated side by side, their first interview commences.

What they said, and how they said it, we are permitted to judge for ourselves. But Hindu love-scenes must, from the very texture of Hindu society, partake largely of mute eloquence: and that Subandhu, at this crisis, husbanding his customary luxuriance, is satisfied with intimating a pause in the business of the story, can be only a strict conformity to nature as he knëw it.

Kálávati, a vessel of all confidence, here accosts Kandar-paketu. As for the tortures which her mistress had endured on his behalf, she assures him that, if the heavens were a tablet, the sea an inkstand, the longævous Brahmá the amanuensis, and the king of serpents the narrator, still only a trifling part of those agonies could, with difficulty, in the course of myriads of ages, be recorded or rehearsed.† The present, for this and

---

* Subandhu is almost as partial to syncope as Dante in the *Inferno*.

The royal lover, it may be remarked, indulged in a searching gaze at the princess, before parting with sensation; and it should not be omitted that the first thing he observed about her, preeminently worthy of admiration, was her legs.

† Of this style of hyperbole it would be easy to produce numerous examples. See Ch. XVIII. of the *Qurán*, and Chaucer, for two familiar instances. It is to Rabbi Mayir ben Isaac that we owe the direct original of the following verses, whose principal demerit is that they are miserably hackneyed:

Could we with ink the ocean fill,
 And were the heavens of parchment made,
 Were every stalk on earth a quill,
 And every man a scribe by trade;

other reasons, was scarcely suited for details. By all means, it was rather a time for prompt decision and performance: for that the father of Vāsavadattá, ill at ease on account of the guilt incurred by her advance in life, unwedded, had resolved to espouse her, before another day should pass, to Pushpaketu, son of Vijayaketu, lord of the Vidyádhara.* The princess, on her part, had fully determined to destroy herself by fire, but for the timely return of Tamáliká, accompanied by a certain person whom propriety forbade her to name. But, thanks to propitious fortune, he was now at hand; and on him alone did it devolve to order measures for the future.

Advising with the princess, he leaves Makaranda behind for observation, and mounts, with her, a supernatural steed, Manojava. To traverse, thus appointed, hundreds of leagues, the twinkling of an eye was ample. They alight in a forest of the Vindhya. A night of wakefulness ensues, as they recline in an arbour of creepers. Surely, we might, at this point, have looked for a little fond discourse of our lovers, in *gramine pariter compositi, quaerentes, &c.* But, as usual, for all that we are told, they are speechless. By and bye, what with fatigue and fasting, sleep overtakes them both at the same moment.

The sun is at the meridian height when Kandarpaketu awakes. Vāsavadattá is missing.† The solitude long resounds with his cries: but response there is none. Bitterly does he then bemoan his obdurate fate. What office of piety had he left undone, that he should merit this insupportable evil? Destiny, time, and the stars were in fault; not he. The benedictions of his elders had,

---

To write the love of God above,
 Would drain the ocean dry;
 Nor could the scroll contain the whole,
 Though stretched from sky to sky.

* Spirits of the air.

† Colebrooke says, by mistake: "he loses her in the night." *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 135. Subandhu distinctly states that it was day before the lovers fell asleep in the bower.

after all, come to nought. Had he not accomplished himself in the sciences? Had he come short of the honour due to those who claimed his reverence? Had he not adored the fires? Had he affronted Bráhmans? Had he neglected devout circuits about milch kine? Had he failed to reassure such as had repaired to him for asylum?

Emerging from the wood-land, he wanders towards the south, passes through a lagoon, and at last gains the borders of the sea. To drown himself is an obvious suggestion. Suicide, he acknowledges, is unlawful to any person exempt from disease; and yet how numerous are the precedents of holy writ infringed! All, forsooth, engage alike in what is meet and in what is unmeet. How many of the great and good have deviated from the path of rectitude! Chandra, Purúravas, Nahusha, Yayáti, Sudyumna, Somaka, Purukutsa, Kuvayás'wa, Nṛiga, Samvaraṇa,* Das'aratha, Kártavírya, Yudhishthira, S'antanu : † such was the bead-roll which he summoned to his memory, with the several offences of those immortal sinners. ‡ No one was free from stain : all were fallible, and did after their kind : and he would walk in their ways.

With solemn deliberation, he prepares, by bathing, to meet death. His ablutions completed, he is about to commit himself to the waves, when a voice falls from the sky. It promises him eventual reunion with Vāsavadattá, § and enjoins him to

* The original text and commentary are wrong in having S'ambarana. All my MSS. of the tale read, by error, S'ambara. Jagaddhara, the scholiast, alone gives Samvaraṇa, and correctly. I had not been able to find the story alluded to, when I published the Sanskrit. See p. 257.

For S'ambara see the *Rig-veda*, passim.

† By oversight, I have printed S'antanu. See p. 276.

‡ Bāṇa, in the third chapter of the *S'riharsha-charita*, enumerates nearly all these celebrated reprobates, and several besides. S'yámala, Bāṇa's cousin, here makes a most tedious display of his mythological lore.

§ Colebrooke says that the voice from heaven "promises to him the recovery of his mistress, and indicates the means." *Miscell. Essays*, Vol. II., p. 135. There is no indication of means in the original.

abandon his purpose of self-destruction. He listens, and desists.

Withdrawing some distance inland, he takes up his abode in the jungle, and for months has no sustenance save what he finds ready to his hand. The rainy season, in the meantime, came and passed, but wrought no change in his fortune.

The autumn is, however, to requite his patience and his trials. One day, while roaming about, an effigy in stone arrests his attention. Remarking its resemblance to his mistress, he places his hand upon it. Transformed to life, Vāsavadattá stands before him.

She relates her story. Kandarpaketu was still sleeping in the bower when she awoke. His hardships had transcended the powers of speech and of conception. Abstinence had worn and emaciated him; and she would go in search of fruit for his refreshment. As she strays through the grove, she suddenly comes upon an army in the act of encamping. Was it that her sire had sallied forth in quest of her? Or was it that the father of the prince had arrived there in pursuit of him? Thus was she speculating, when the leader of the strange force, who had been forewarned by one of his emissaries, came running towards her. At the same instant, a Kiráta general, who, attended by his army, had been hunting in the neighbourhood, and who had likewise been told of her by a scout, joined in the chase.

Divided between perplexities, what was she to do? If she fled to the prince, who was unarmed, he, no less than herself, would certainly perish; and, if she forbore to flee to him, still she, at all events, would fall a victim.

But the two savages, on a sudden discerning that they were rivals, like vultures competing for the same quarry, rushed each upon the other; their respective adherents following their example. Profiting by this diversion, Vāsavadattá made good her escape.

Close to the scene of the battle was the retreat of a holy

recluse. It was ravaged in the course of the engagement, while he was gone to collect blossoms for his devotions. Returning when all was again quiet, at sight of Vāsavadattā, he imputed it to her that his hermitage had been wasted. In his wrath he pronounced a curse upon her: she was to be turned to stone. Relenting, however, at the grievous misery which he had occasioned, he at once mitigated his malediction. Its effects, far from being perpetual, were to cease whenever she should chance to be touched by the hand of her lover.

Makaranda just then shows himself. Taking him in their company, Kandarpaketu and Vāsavadattā turn their steps towards the metropolis of King Chintāmaṇi. Their adventures were concluded; and their after-history was one of unalloyed enjoyment.*

Eight copies of the text of the *Vāsavadattā* were collated for the edition now published. Most of them belong to myself. Four out of the whole bear the dates of their transcription. These are :

- B. *Samvat* 1695, or A. D. 1638.
- C. „ 1698, „ „ „ 1641.
- D. *S'aka* 1756, „ „ „ 1834.
- H. *Samvat* 1815, „ „ „ 1758.

Of the remaining four copies, two present no appearance of having been transcribed within the last century; and the other two may be still older. These eight manuscripts might be divided into three distinct classes, at least. The most trustworthy of all is A; B and C coming next. G and H are of little value.† D

---

* All my MSS. but one qualify the delights of the fortunate pair by an epithet which the commentator, with commendable delicacy, if with perilous criticism, chooses to discard as an adulteration.

† C abounds most freely in supposititious additions. See pp. 106, 180, 272, 285, and 297. Next, in this respect, stands D; as at pp. 241 and 243. Then follows B. See pp. 106 and 130.

Our commentator, S'ivarāma, here and there has a sentence which is uncertified except by his own warrant. Such is the case at p. 122.

is written in the character of Bengal : the rest are in the Devanāgarī.

The commentary which accompanies the text is the *Darpaṇa*, or *Kānc̣hana-darpaṇa*, by Śivarāma Tripāṭhin. Three complete exemplars of it have been carefully compared. They are all undated ; but none of them seems to be very recent.

Our scholiast's history is unknown, over and above what he himself communicates in a bare enumeration of some of his ancestors, beginning with his grandfather. Trilokachandra's younger son was Kṛishṇarāma, an astrologer ; who, in turn, had four children, all males. The eldest of these was the annotator ; whose brothers, in the order of birth, were Govindarāma, Mukundarāma, and Kes'avarāma.

Śivarāma's family has not distinguished itself in literature ; nor is he himself certainly known to have written more than three works besides his elucidation of the *Vāsavadattā*. One of these is the *Das'a-kumāra-bhūshana*,* which explains the *Das'a-kumāra-charita* ; another is the *Lakshmi-nivāsābhidhāna*,† a collection of *Uṇādi* derivatives, with definitions ; and the third is a short treatise on the poetic sentiments, the *Rasa-ratna-hāra*, in one hundred and two couplets. I have a copy of it. It is referred to five times in the *Kānc̣hana-darpaṇa* ;‡ which, it may be, contains an allusion to a fifth composition of the same author.§

This commentator's citations of works and writers undoubtedly modern will assist, when their dates are established, in settling his own. He quotes, for instance, from the *Vasantarā-*

It will be observed that no account is here made of G. The reason is, that, if any one of my MSS. has been altered after Śivarāma, it is this.

* Named at p. 22.

† I am told that it has elicited a commentary. It is cited in the *Tattva-bodhinī* of Jñānendra Sarasvatī, whose preceptor was Vāmanendra Swāmin. The *Tattva-bodhinī* explains Bhaṭṭoji Dikshita's *Siddhānta-kaumudī*.

‡ At pp. 49, 193, 206, and 207.

§ See p. 278.

jīya,* the *Alankāra-s'ekhara*, the *Kos'a-sāra*, Bhānu,† Trivikrama Bhaṭṭa,‡ Udayas'ankara Pāṭhaka,§ and the lexicographer Mahīpa.|| If Mahīpa wrote in 1373, S'ivarāma must be still more modern.

S'ivarāma, to a most unusual extent for a scholiast in Sanskrit, has recourse to the living languages of the country, in explication of terms found in his original. His preference is, of course, for his mother-tongue, the Hindī: but, in a good number of instances, he also introduces words from the Marahattī and the Gujarātī.

Another expositor of the *Vāsavadattā*, and a precursor of S'ivarāma, is Jagaddhara, in the *Tattwa-dīpinī*. Of this work I have had no less than seven copies, one of which was in the Tailanga character. Jagaddhara, as compared with S'ivarāma, though he oftener takes note of various readings, is more diffuse, is equally fanciful, and resorts less frequently to authority in justification of his comments. His errors are freely exposed by his successor, and not invariably with unexceptionable courtesy. As I understand his introduction, he was not the first annotator of Subandhu. None older, however, seems to be now known.

---

* Or *Vasantarāja-s'ākuna*, by Vasantarāja Bhaṭṭa, son of S'ivarāja Bhaṭṭa and Satyavatī. It is a metrical treatise on omens, comprising two thousand couplets, written at the instance of one Angadeva.

Other similar compositions, which I have had occasion to examine, are: the *S'ākuna-s'āstra* of an anonymous author; and the *Chandronmīlana*, by a *kshapanaka*, who gives his own name to his compilation. The latter has been expounded by one S'ivadatta, in the *Chandronmīlana-dīpikā*.

† Perhaps Bhānudatta Mis'ra, author of the *Rasa-manjarī* and *Rasa-taranginī*.

‡ He wrote the *Nala-champū*.

§ See p. 298.

|| I have seen a vocabulary, entitled *Nāndrtha-ratna-tīlaka*, the name of whose author I make out, with some slight misgiving, to be Mahīpa. It was composed in the year 1430 of an unspecified era, but likely to be that of Vikramāditya, or else S'alivāhana's. It was written, then, in A. D. 1373, or in A. D. 1508.

Jagaddhara, to judge from one of his titles, that of *Dharmá-dhikárin*, held the position of justiciary to some chieftain. His father was Ratnadhara ; and his mother's name was Damayantí. Ratnadhara was son of Vidyádhara, son of Gadádharma, son of Rámadhara or Rámes'wara, son of Vedadhara or Vedes'wara, son of Chañdes'wara.*

Besides the *Tattwa-dípiní*, Jagaddhara has written commentaries, which are held in deserved esteem, on the *Málatí-mádhava* and *Vepí-sanhára* dramas. Copies of each are in my possession.

Certain quotations which occur in Jagaddhara's works may indicate, on further inquiry, an exact period which he cannot have antedated. Such are those from the *Gíta-govinda*, the *Dhátu-sangraha*, the *S'abda-bheda*, *S'abda-prakás'a*,† *Ratnávalí*, and *Uttara-tantra* vocabularies, with those of Vala and Vindhyavásin, and the rhetorical disquisition of Mattanága.

* The few particulars which are stated respecting these persons may prove worth repetition. Jagaddhara prides himself especially on his proficiency in poetry and dialectic ; but he would not be counted ignorant of other branches of learning. All the ancestors of our author, whom he names, from Vidyádhara upwards, except Vedes'wara, are alleged to have excelled as Mímánsakas ; and several of them are said to have distinguished themselves by their logic also. Gadádharma resided at Videhanagara, which is supposed to be in Mithilá. Chañdes'wara obtained possession, by gift from one Durlabha, of the village of Suragaṇa. Rámes'wara is mentioned as an inhabitant of the town of Yuváma, if this be the correct reading : and something more is said of him, which I am not able to enucleate.

† By the *S'abda-bheda*, or by the *S'abda-prakás'a*, may be intended the *S'abda-prabheda* of Mahes'wara Kavi, a collection of words of various orthography, in 450 couplets. But S'ivaráma refers to the *S'abda-bheda-prakás'a* several extracts which Jagaddhara professes to take from the *S'abda-prakás'a*. The *S'abda-prabheda* is not to be confounded with the *Vis'wa-prakás'a*, likewise by a Mahes'wara. I have seen an imperfect copy of a *S'abda-prakás'a*, which was digested by order of some Muhammadan of note, vaguely spoken of as Khána Nripati. The copy was transcribed in *Samvat* 1675.

A third body of annotations on the *Vásavadattá* is from the pen of a physician called Narasinha, as I hesitatingly read the name in the sole copy of his notes to which I have had access. The author was, presumably, a native of Bengal; and my manuscript of his work is in the character of that province.* This commentary is of small value, and is busied very much more with pointing out the figures of rhetoric which Subandhu exemplifies, than with anything else. Of Narasinha's age little can be said positively. One of his few authorities is the *Uttara-tantra*. He may have succeeded Jagadhara and S'ivaráma; and he probably did: but he does not allude to them, while he speaks of one Vidyáságara in a manner to induce the conjecture that he may once have laboured as an interpreter of our story.

Whether there are any more sets of scholia on the *Vásavadattá* than those which have been gone over, it is impossible for me to say. But I may as well add that a rumour has reached me of the existence of another, attributed to Kṛishṇa Bhaṭṭa A'rde.†

---

* Narasinha's text agrees, very generally, with that of my manuscript D; and this manuscript is not seldom peculiar. The learned of Bengal have, indeed, taken most unwarrantable liberties with more than one monument of Sanskrit literature. Such is the case, notoriously, with the *Rámáyana* of Válmiki. It is no wonder, then, that Subandhu has not escaped the effects of their evil habit of tampering.

In one instance, Narasinha admits, in exchange for about two and a half lines of the text, as now printed, a passage quite different, and which, possibly, may be of many times its extent. For his commentary, besides not being a perpetual one, is most irregularly proportioned, in point of copiousness, to the parts of the original which it takes up. The clause alluded to, in place of which the unique reading of Narasinha is substituted, begins with ननः and ends with —विभने. See pp. 293 and 394.

† A Marahattá, of Benares; son of Ranganátha, and pupil of one Hari. Among his works are huge commentaries on the *Nirṇaya-sindhu*, *Gáddádhari*, and *Jágadís's*. The second is called *Kás'iká* or *Gáddádhari-vivṛiti*; and the third, *Manjúshá* or *Jágadís'a-toshinís*. The *Gáddádhari* is by Gadádharma Bhaṭṭáchárya; the *Jágadís's*, by Jagadís'a Tarkálankára Bhaṭṭáchár-

The commentaries of Jagaddhara and Narasinha have been carefully searched for various readings of the text; and all that seemed to merit notice have been consigned to the foot of the page. Due heed has also been paid to the citations from Subandhu which are scattered over the *S'árngadhara-paddhati* ;* since they embrace, with few reservations, all his attempts at versification. Ráya Mukuṭa and Vedánti Mahádeva, the lexicographers, have, further, been of aid to me, as reproducing, verbally, a number of passages and phrases from the text of the tale.

ya. They annotate, respectively, the whole, and a part, of the *Dídhi* of Raghunátha S'íromani Bhattáchárya, which consists of notes on the first two sections of Ganges'a Upádhya's *Tattwa-chintámāni*, a celebrated treatise of *Nyáya* philosophy.

* This is a voluminous miscellany, containing, with other matters, a poetical anthology. Its author is S'árngadhara, who dates his work in *Samsat* 1420, or A. D. 1363. S'árngadhara was son of Dámodara, son of Rághava. The last had two sons in addition to Dámodara; Gopála, senior to him, and Devadása, his junior. S'árngadhara had two younger brothers, Kṛishṇa and Lakshmídhara. Rághava Deva, the author's grandfather, lived at S'ákambharí, and was highly considered by Rájá Hammíra, the Chauhán. Hammíra reigned from A. D. 1325 to 1351, according to one authority; while another, Col. Tod, says that he came to the throne in 1300. *As. Res.*, Vol. X., p. 192. *Annals of Rajasthan*, Vol. I., p. 269.

S'árngadhara's readings of the *Vásavadattá* are not always in punctual accordance with my manuscripts. For example :

अविदितगुण्यपि सुकवेर्भक्षितः कर्णेषु किरति मधुधारां ।

Compare the first line of the eighth page.

In another collection of elegant extracts, by Venídatta, son of Jagajjívana, which was compiled in or after the time of Sháh Jahán, I find a single couplet attributed to Subandhu :

अचमालापट्टिभ्रं कुशासनपरिपदा ।

ब्राह्मीय दौर्जनीसंसद् बन्दनीया समेखला ॥

Padya-vení, second *taranga*.

But this is not in the *Vásavadattá*; our Subandhu is not known to have written anything else; and we have no other proof of a second author of the same name. An inadvertence in Venídatta's appropriation of this stanza may reasonably be suspected.

There is said to be a version of the *Vásavadattá* in Bangálí, the work of one Madanamohana Tarkálaukára. I have never seen it. The story has not, to my knowledge, been translated into any other Indian language.

The Sanskrit portion of this volume was printed in Calcutta, the editor being at Ajmere, and correcting the press over an interval of eleven hundred miles. But for this circumstance, the errors of impression might have been fewer than they are.

In connexion with the present undertaking, I have to acknowledge the kind offices of Pandits Bálakṛishṇa Khaṇḍakar, Viṭṭhala S'ástrin, and Rámanátha Páthaka.

Fort-Saugor : Aug. 2, 1857.

ADDITIONS AND EMENDATIONS.

P. 8, notes, l. 24. In a second commentary on the *Bhaktámara-stotra*, this tale is told rather differently, and with biographical additions. Bána was son-in-law of Mayúra. An earnest literary rivalry springing up between them, their respective eminence as poets was arbitrated by the goddess Saraswatí herself. The palm was awarded to Mayúra, but with the assurance that his odds were of the scantest. The kinsmen then became reconciled.

It was in consequence of the imprecation of Bána's wife, that her father, Mayúra, became a leper. At Vṛiddha Bhoja's instance, he propitiated the sun with a poem. The luminary stooped from heaven; and he was healed. As for the wonder-working Mánatunga Súri, who was also known as *Devá-cháryapaṭṭa*, 'the fillet of the preceptor of the celestials,' it is gravely enunciated that some authorities load him with forty-two chains, while others reduce the total to thirty-four. The precise number of padlocks that were hung on the door is not specified.

Four miles from the city of Bhopal I have discovered an inscription, only in part decipherable, dated in *S'aka* 1017, in which notice is taken of one Mánatunga Bhaṭṭáchárya.

I have assumed that Vṛiddha Bhoja must be understood to intend Bhoja the elder. We have here to do with a king. Bhoja is clearly discriminated from Vṛiddha Bhoja, in Bháva Mis'ra's *Bháva-prakás'a*. The prefix Vṛiddha, when used of a writer, has, as stated by Colebrooke, a very peculiar acceptance. Remarking on the ancient legal standards of the Hindus, he

speaks of "several works being ascribed to the same author; his greater or less institutes,—*bṛihat* or *laghu*,—or a later work of the author, when old, *vṛiddha*." Thus, we find citations from Vṛiddha Manu, Vṛiddha S'átátapa, Vṛiddha Yájnavalkya, Vṛiddha A'pastamba, and Vṛiddha Pitámaha. Vṛiddha Sus'ruta denotes, however, I suspect, the more ancient of two Sus'rutus.

P. 8, notes, l. 33. Substitute as follows: During the time of Lakshmidhara,—son of Udayaditya, son of Bhoja,—a grant of a village was published by his younger brother, Naravarma Deva. Its date is A. D. 1104. Lakshmidhara's reign was then near its close; but Naravarman lived, &c.

In one passage of the grant here mentioned, we find—on conjecturally supplying the first syllable—S'rilakshman, necessitated by the metre, as a substitute of poetic licence, for Lakshmidhara.

The Mārvádí translation of the *Sinhásana-dwátrins'atí*—if such an authority be worth anything—represents Bhoja to have been reigning in *Samvat* 1063, or A. D. 1009. With greater probability, Bhoja is found spoken of as contemporary with Karna of Chedi, against whom Bhíma Deva waged war between A. D. 1022 and 1072. *Rás-málá*, Vol. I., pp. 83 and 90.

P. 9, notes, l. 12. Add: "Munja and Bhoja, princes of Dhár, in the ninth and tenth century." *As. Res.*, Vol. XVII., p. 282. So too writes Professor Wilson.

P. 10, notes, l. 4 ab infra. For '*Vártika*' read '*Vártika*.'

P. 12, notes, l. 4. For '*Vishṇu-puráṇa*' read '*Vishṇu-puráṇa*.'

P. 12, notes, l. 6. Since sending to press the account of the *Harsha-charita* which there commences, I have procured a third copy of that work. Like my other exemplars, it is incomplete: but it contains several chapters more than they; and it is very much more legible and intelligible. I dare say the manuscript is three or four hundred years old. In preparing the following additions and rectifications, I have also enjoyed the advantage of consulting the first two volumes of M. Stanislas Julien's *Voyages des Pèlerins Bouddhistes*; which has been so genially, but most deservedly, eulogized by Professor Max Müller. I am indebted to M. Julien; and, in turn, while confirming much that he has said, it may be that I can furnish him with a few small hints.

The wife of Chyavana was Sukanyá, daughter of King S'aryáti. Dadhicha had a friend Vikukshi. Saraswatí's parents were Brahmá and Sávitri. For Saraswata read Sáraswata. The Vátseyána spoken of is called a *muni*.

Instead of Mahádatta, my new manuscript has Maháidharadatta; and the name of Chitrabhánu's wife is read Ráshṭradeví, not Rájyadeví.

Among the companions of Báṇa, as a young man, were Bhadra and Náráyana, not Bhadránáráyana; and, apparently, he and Harsha were acquaint-

ed in their boyhood. Gaṇapati, Adhipati, Tárapati, and S'yámala, were his cousins german, sons of his father's brother : विद्वत्पुत्रभ्रातरः ।

Pushabhú I nowhere find, in my new manuscript, in place of Pushpabhúti, the remote ancestor of Pratápas'íla. Harsha's guest, son of the king of Málava, should seem to have been a hostage.

From Yashṭigriha, Báṇa passed to the town of Maṇipura. The court of Harsha I have wrongly placed in the country of S'ríkaṇṭha. This was the native province of Harsha's ancestor Pushpabhúti. My attempt to identify it with Kanyákubja I also retract. It is explicitly stated that the region of S'ríkaṇṭha comprehended the town of Sthánwis'wara, that is to say, Sthánes'wara, or Thanesar. S'ríkaṇṭha is, with scarcely a doubt, the Soulo-k'in-na, which M. Julien has unriddled into Srughna. Voyages, &c., Vol. I., pp. LVII., 105, and 416; and Vol. II., pp. 211—219. All that is yet known of Srughna appears to be derived from examples given in the grammars. One of the gates of Kanyákubja was so called, as leading to it.

I now return to Pushpabhúti. In religion, he was a S'aiva; and one Bhairava A'ch'arya initiated him. This Bhairava, a *maskarin*, had two disciples, Pátálaswámin and Karnátála, and a friend Tittibha. Eventually he became a *vidyádhara*, or aerial demigod.

Pratápas'íla, or Prabhákaravardhana, as he is likewise distinctly entitled, was a worshipper of the sun. It is intimated that, among his exploits, he subdued the Húnas, with Sindhu, Gurjara, Gándhára, Láta, and Málava : क्रमेणोद्वादि ह्यहहृदिभकेसरो सिन्धुराजन्तरो गुर्जरप्रजागरो मान्याराधिपगन्धर्वपाकज्ञो लाटमालवक्षत्राक्षतापरयः ।

His family consisted of three children; two sons, Rájyavardhana and Harsha or Harshavardhana, and a daughter, Mahádevi or Rájyas'rf. Kṛishṇa, who sent a messenger to Báṇa, is said to have been Harsha's *bhryátri*: but this word, like its vernacular corruptions, is used for 'cousin' and 'half-brother' as well as for 'brother.' And here I have to note an error into which I fell, from trusting a learned German reviewer, when I had not yet access to M. Julien's own words. The French translator does not, in his first volume, make out S'íláditya to be younger brother of Harshavardhana. As his second volume clearly declares, S'íláditya was another name of Harshavardhana; and it was Rájyavardhana, not he, as Professor Weber infers, who was slain by the king of Karnasuvarṇa. M. Julien's "trois rois en deux générations" were Prabhákaravardhana, the father, and his two sons, Rájyavardhana and Harshavardhana. See Voyages, &c., Vol. II., p. 247. I may remark, here, that Hiouen Thsang is venially mistaken in speaking of Rájavardhana.

Prabhákaravardhana's spiritual guide was one Múdhavagupta; Táraka

was his astrologer; and his physician's son was called Sushena. To Bhaṇḍin, a subject of high rank, Rājyavardhana and Harshavardhana were entrusted for education. The latter had a foster-brother, Supātra. I reproduce these unimportant particulars, in order to show that we are not engaged with fiction.

Avantivarman, of the Maukhara family, had a son Grahavarman, who became husband of Rājyas'ri, Harsha's sister, at Kanyākubja.

Rājyavardhana, by command of his father, made an expedition to the north, against the Hūrahūnas. Harsha followed him. While hunting on the skirts of the Himālaya mountains, a domestic, Kurangaka, brought intelligence that the king was critically ill. Harsha hastened homeward, and arrived just in time to close his eyes. On the very day of Prabhākara-wardhana's decease, Grahavarman was massacred by the king of Mālava, who also threw Rājyas'ri into chains. This took place at Kanyākubja.

Hiouen Thsang, in M. Julien's version, does not say that Prabhākara-wardhana died a natural death, but that he was assassinated by one S'as'ānka, who had come from Karṇasuvārṇa. The supposed ruins of Karṇasuvārṇa have been discovered, by Captain F. P. Layard, about twelve miles to the south of Murshidabad. See the Journal of the Asiatic Society of Bengal, for 1853, pp. 281 and 282.

Rājyavardhana, taking Bhaṇḍin with him, and an army of ten thousand horse, marched to attack the king of Mālava. Him he slew; but his own fate was defeat and death at the hands of Gupta, king of Gauḍa, of which the news was brought back by Kuntala, a chief officer of cavalry. Siṃhanāda and Skandagupta, the generalissimos, urge Harsha to make reprisals; and they lose no time in embarking on the enterprise.

On the road they encountered the river Saraswatī; the Eastern Saraswatī, of course. Further on, after passing the village of Kaṇṭaka, they came to the city of Prāgjyotishapura, the chieftain of which sent a messenger, Hansavega, to Harsha. In former times, as Hansavega related, Pṛithwī had a son Naraka, an *asura*, or Titan. Descended from him were Bhagadatta, Vajradatta, and Pushpadatta. Their capital was Prāgjyotishapura. In after-ages arose one Bhūtivarman, father of Chandramukhavarman, father of Sthiravarman, father of Susthiravarman or Mṛigānka. The last married S'yāmā Devi; and their son was Bhāskaravarman, the person then ruling. Harsha entered into an alliance with him. This is the Bhāskaravarman, king of Kāmarūpa, whom Hiouen Thsang visited. See Voyages, &c., Vol. I., pp. 390 and 391.

Before Harsha had time to reach Gauḍa, Bhaṇḍin arrived, with spoils of the Mālavas. Enquiries were at once made for Rājyas'ri. She had escaped from Kus'asthala, and fled towards the Vindhya mountains. Thither Har-

sha directs his steps. He is visited by Bhúkampa, a military retainer to a local dignitary, Vyághraketu, son of S'arabhaketu. These names, by the bye, seem to be coinages suggested by the fancied fitness of circumstances. Bhúkampa knows nothing of Rájyas'ri's present quarters, and recommends that Harsha should seek for information at a neighbouring hamlet. She is discovered when on the very point of burning herself. And thus ends my new manuscript of the *Harsha-charita*, in the midst of the eighth chapter.

Skandagupta, while counselling Harsha to avenge the murder of his brother, consoles him by recapitulating historical instances of untimely death. The learned commandant had heard of numerous mischances of this kind, which are now known only by his retail of them. Nágasena, of the Nága family, was destroyed at Padmávati. Perfidy abridged the days of S'rutarvarman at S'rávastí, and of Swarnachúda the Yavana. Mártikávata lost his life from talking in his sleep. Agnimitra's son, Sumitra, was slain by Múladeva; Bṛihadratha, the Maurya, by his own general, in Pushpamitra; Kákavarna, lord of Chandí, by a descendant of S'is'upála; Devabhúti, the S'aunga, through the instrumentality of his own minister, Vasudeva; Mágadha, by the counsellor of the governor of Mekhalá; Jaghanyaja, son of Pradyota, by Tálajangha; a Gajapati king of Videha, by Kumárasena, in the guise of a leech; Bhadrāsena, king of Kalinga, by Vírasena, his brother; Vajraprabháva, ruler of Karúsha, by his younger son; a prince of the S'akas, at Nalinapura, by Chandragupta, habited as a woman; Chandraketu, prince of the city of Chakora, by an emissary of King S'údraka; Mahásena, prince of Kás'í, by Suprabhá; a duke of Ayodhyá, by Ratnavatí; Rantideva, by Rangavatí, one of his wives; Vidúratha, by Bindumatí; Vírasena, of Sauvira, by Hansavatí; and Soma, a monarch of the Púrus, by a woman of his own race. Devasena, of Suhma, was poisoned by Devakí; and Bharata, who reigned over As'maka, was also cut off before his time; as were Pushkara, prince of Chámundí; Kshetravarman, the Maukhari; Bṛihadratha, of Mathurá; Vatsapati; King Varnatála; and S'ais'unáli, who committed suicide.

Among the Vindhya Harsha meets with a holy mendicant, Divákaramitra by name, a Bauddha pervert from Hinduism. In his vicinity resided various religionists, whose denominations I detail; it being interesting to know what sects had existence in the seventh century: A'rhatamaskarins, S'wetavratas, Páñdurabhikshus, Bhágavatas, Varṇins, Laukáyatikas, Jainas, Képilas, Kánádas, Aupanishadas, I's'warakárapins, Dharmas'ástrins, Pauránikas, Sáptatantavas, S'ábdas, and Páncharátras.

From Hiouen Thsang we learn that Harsha was further called S'iláditya. Of this assertion there is not an inkling in what I have seen of the *Harsha-charita*. Its truth is, indeed, open to grave question; for the titles of

Kshatriyas only end in *dditya*; and the Chinese pilgrim informs us that Harsha was a Vais'ya. Moreover, he has evidently confounded him with another S'iláditya, whom he calls a Kshatriya. Voyages, &c., Vol. I., pp. 206 and 370. The partiality for Bauddhas, alleged, in this work, of Harsha, must, very likely, be received with liberal discount. Lastly, the minister Po-ni, whose name M. Julien reads into Bhañi and Bāñi, and into whose mouth a long speech is put, is, in all probability, my Bhañdin, or Bhañđi, as some would write the word: only Bāña provides Bhañdin with an alibi at the time Hiouen Thsang sets Po-ni to haranguing at Kanyákubja.

In Kshemankara's Jaina version, in Sanskrit, of the *Sinhásana-dvótrins'atí*, it is stated that there was a Rájá Maruñđa, of Kanyákubja, whose ghostly adviser was Pádalípta Súrī. In the *Kathá-kos'a*, another Jaina work, Pálitta—the Prakrit form of Pádalípta,—founder of the city of Pálitáná, is said to have instructed Rájá Muruñđa: but this prince's place of residence is not mentioned. He has not, I believe, hitherto fallen under any one's notice. It will have been observed that the name is variously spelled.

A few remarks remain to be made on the readings, in my new manuscript of the *Harsha-charita*, of the stanzas which I have extracted from its first chapter. For S'úliváhana I there find Sátaváhana; and this, on the authority of the *Kathá-sarít-ságara*, is the name of the family from which Harsha of Cashmere was descended. There is also A'dyarája in place of A'dhyarája; the verse running as follows:

‘आद्यराजकनोक्त्रसिंहदयस्यैः कुतेरपि ।

Shortly before the couplets which are quoted is one in which the poet Chaura is spoken of.

P. 13, notes, l. 27. In the *Mahábhárata*, *Bhísma-parvan*, s'l. 364, we read of the आङ्गलाः कुरुवर्षकाः। Professor Wilson renders this by “Ján-galas” and “Kuruvarṇakas.” Translation of the *Vishṇu-purāna*, p. 192. I understand, rather, ‘wild tribes with the epithet of Kuru,’ that is to say, the Kurujángalas.

P. 16, notes, l. 5. Add: “the *Ratnávalí*, a play written in the beginning of the twelfth century.” Ibid, Vol. I., p. xx.

P. 16, notes, l. 19. Add: So also says Mahes'wara, otherwise called S'rívatsalánchana, in his *Sátra-bodhiní*.

P. 17, notes, l. 32. Add: I have a copy of a *náṭaka*, in five acts, entitled *Nágánanda*, which is dedicated to Rájá S'ríharsha Deva. Its author, as his invocation plainly discloses, was a Bauddha. He must, then, have written at a comparatively early period: and it may be that his dedicatee was the king of Kanyákubja. His fable is the story of Jímútaváhana, now rendered familiar by the publication of the first volume of the *Kathá-sarít-ságara*.

The *Nágánanda* is named, among other places, in the *Das'arúpakśvaloka* of Dhanika, son of Vishnu.

P. 18, notes, l. 38. In the Bangálí pamphlet referred to at p. 7 supra, an anecdote is told of the poet S'ríharsha. I have often heard it from the mouths of the pandits. On finishing the *Naishadhíya*, S'ríharsha showed it to his maternal uncle, Mammata Bhaṭṭa, author of the *Kávyā-prakás'a*. The critic, after perusal, expressed a regret that he had not seen it sooner. In compiling his chapter on blemishes, he had been put to the trouble of travelling through numberless volumes, in search of illustrations. Had he only known of the *Naishadhíya* in time, he might have drawn on it, he added, without going further, to exemplify every possible species of defect.

P. 19, notes, line 34. Insert: The Professor, speaking of *daṇḍins*, says that "the author of the *Das'a-kumára*" was "of the same class of ascetics." *As. Res.*, Vol. XVII., p. 182.

P. 20, l. 3. Delete the words 'from it.'

P. 21, notes, l. 20. For 'Dhanaveda' read 'Dhanadadeva.'

P. 21, notes, l. 21. For 'Máruḷá' read 'Márutá,' and 'Moriká' for 'Mauriká.'

P. 21, notes, l. 23. For '*Pada-chan-driká*' read '*Pada-chandriká*.'

P. 22, notes, l. 19. For 'in' read 'is.'

P. 23, notes, l. 10. Add: Dhanika, according to one of my three copies of his scholia, annotating the word बृहत्कथा, says:

बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम् ।

चाक्षकनाम्ना तेनाथे मकटालये ररः ।

कृत्यां विधाय सप्ताहात् सपुत्रो निहतो वपः ॥

योगानन्दे यमः श्रेषे पूर्वमन्दस्तुतस्ततः ।

चन्द्रगुप्तः कृतो राष्ये चाक्षकेन सहोत्तमा ॥

इति बृहत्कथायाम् ।

These couplets are also found, accompanied by the same indication of their origin, in Dhundhirája Vyása's notes on the *Mudrá-ráks̥hasa* drama. As they do not occur in the *Kathá-sarít-ságarā*, it thus looks as if the *Bṛihat-kathá* had been in Sanskrit.

P. 28, l. 7. For 'impassive' read 'passive.'

P. 29, l. 15. For 'S'hiva' read 'S'iva.'

P. 32, notes, l. 3 ab infra. For 'Pentingerian' read 'Peutingerman.'

P. 36, notes, l. 8. Add: Hiouen Thsang says that the antient capital of the kingdom of Kanyákubja likewise bore the name of Kusumapura.

The Chinese is Keou-sou-mo-pou-lo, as M. Stanislas Julien writes the word. *Voyages des Pèlerins Bouddhistes*, Vol. II., p. 244.

P. 38, notes, l. 5. Add : With *sáriká* compare the word *abhisáriká*.

P. 39, notes, l. 8. Insert : Also compare the thirty-second stanza of Pushpadanta's *Mahimna-stava*. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1839, p. 366.

P. 40, notes, l. 4. Add : The original—at pp. 238 and 239—of the passage to which this note is appended, contains four specimens of those peculiar verbs which certain grammarians have termed denominatives. See, also, the *Gíta-govinda*, Professor Lassen's edition, p. 20, s'l. 10. But the most copious array that I have anywhere come upon is in the ensuing stanza of the poetess Gauri, as given in the first chapter of Venúdatá's poetical anthology, the *Padya-venú* :

कालिन्दीयति कञ्जलीयति कलानाशाङ्कमाञ्जीयति
 आञ्जीयत्यविमण्डलीयति मुहुः श्रीकण्ठकण्ठीयति ।
 शैवाञ्जीयति कोकिलीयति मन्वानीशाभजाञ्जीयति
 ब्रह्माण्डे रिपुदुर्यमखव स्वपलङ्कारचूडामये ॥

Here, as one sample out of nine, the phrase 'resembles a bank of very dark clouds' is expressed by a single vocable. Nor are words of this description to be reputed analogous to the ludicrous agglomerations of Aristophanes, for instance. They are simply legitimate exemplifications of the wonderful ductility of the Sanskrit, and may be compared with the developments of our own language which are to be found in some chapters of Southey's *Doctor*.

P. 47, l. 10. For 'Jagadhara' read 'Jagaddhara.'

P. 47, notes, l. 13. For '394' read '294.'

वासवदत्ता

दर्पणेन सहिता ॥

यो रक्ततामतिरामतुलां दधानो
दिक्प्रौढदारगृहयोरनवाप्तवासः ।
योषिद्वयीपतिविडम्बनभृत् स शश्वत्
पायादपायममुदायहरो रविर्नः ॥
एकोऽन्ते द्विसप्ततिलोचन इति ख्यातश्चतुर्भिः स्तुतो
वेदैः पञ्चमुखः षडाननपिता सप्तर्षिभिर्वन्दितः ।
अष्टाङ्गो नवतुल्य आमरणणे वासो दशाङ्गा दधत्
स्वस्रैकादश मोऽवतान्न विजितो यो द्वादशात्मांशुभिः ॥
भूदेवानां नृदेवानामाग्निषां त्रणतेः पदम् ।
देवतायाः प्रसादेन वाचां मिद्धेः परं पदम् ॥
त्रिलोकचन्द्र इत्यामीत् ख्यातो लोकेषु चन्द्रवतः ।
तनयो विनयोपेतो यवीयानस्य दैववित् ॥
कृष्णरामाभिधः सूरिश्चतुर्भिसूनयैर्युतः ।
राजते राजनीतिज्ञः सामाक्षैरिव भूपतिः ॥
यः पाठकानां कृपयात्प्रविद्यः
स कार्ष्णरामिः शिवरामनामा ।
गोविन्दरामोऽथ मुकुन्दरामो
जातः क्रमात् केशवरामनामा ॥

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
 पश्यन्ति हृत्समतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥
 खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं बिम्बमो वयमिति वदन्सु शिथिलभुजः ।
 भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

सुबन्धुवर्गबोधाय सुबन्धुकविसत्कृतेः ।

रम्या व्याख्या दर्पणाख्या त्रिवरामेण तन्यते ॥

प्रारोक्षितस्य गिरन्तराथपरिसमाप्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशि-
 चार्थं निबध्नाति। करबदरेति। यत्प्रसादतः हृत्समतयः कवयो-
 ऽखिलं समस्तं भुवनतलं भुवनस्वरूपं करे बदरं बदरीफलम् ।
 फले लुगिति लुक् । तत्सदृशं पश्यन्ति । सा सरस्वती देवी वाग-
 धिदेवता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स्वरूपानूर्ध्वयोस्तलमिति
 हृद्ः । अधःस्वरूपयोरस्ती तलमित्यमरः । आर्या वृत्तम् ।

लक्ष्मीतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं मलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्थायाः ॥

षष्ठे द्वितीयस्तात् परके नखे मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥

इति लक्षणात् ।

खिन्नोऽसीति । हे कृष्ण खिन्नोऽसि । गोवर्धनधारणादिति
 भावः । शैलं गोवर्धनं मुञ्च वयं बिम्बम इति गोपेषु वदन्सु
 शिथिलभुजः स्तब्धबाहुः । भरेण गिरिभरेण भुग्नाः कुटिला
 बाहवो येषां तादृशेषु सत्सु हसन् हरिः कृष्णो जयति । भुजो

कठिनतरदामवेष्टनलेखासन्देहदायिनो यस्य ।

राजन्ति वलिविभङ्गाः १ स पातु दामोदरो भवतः ॥ ३

कोटिल्ये। ओदितस्येति निष्ठानत्वम्। यस्य च भावेन भावच्छ-
णमिति गोपेष्वित्यत्र सप्तमी। एकेन त्वयेदं धृतं किमस्माभिर्न
धार्यंत इति सगर्वतया वयमिति वज्रवचनाभिधानमुद्दीपनवि-
भावः। तथा च भरतः।

विपरीतासङ्कारैर्विकृताचाराभिधानवेग्यैश्च ।

इति । भुजकौटिल्यमनुभावः । तथाच भरतः ।

विकृताकारैर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतवेषैश्च ।

इति ।

विकासितकपोलान्तमुत्फुल्लाननलोचनम् ।

किञ्चिन्नचित्तदन्तायं हसितं तदिदो विदुः ॥

इति भरतः । कृष्णविषयकरतिरूपभावस्य हास्यरसोऽङ्गमिति
रसवदलङ्कारोऽत्र ।

कठिनेति । कठिनतरं यद्दामवेष्टनं तेन लेखा रेखास्त्रासां
सन्देहदायिनो यस्य वलिविभङ्गास्त्रिवलिपङ्क्तयो राजन्ति ।
स दामोदरो भूतपूर्वगत्या दामोदरता । भवतो युष्मान् पातु ।
वल्लिस्त्रिवल्लिदैत्ययोरिति विद्यः । दामोदरविषयरतिरूपभा-
वस्य पराङ्गत्वात् प्रेयोऽलङ्कारोऽत्र ।

स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योमयोऽत्सुका निहिता ।
 नयनप्रदीपकञ्जलिजघृक्षया रजतशुक्तिरिव ॥ ५
 भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
 वहति विकासितकुमुदे द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥ ५

स इति । उमयोऽत्सुकादौत्कष्यात् । नयनं मालनेत्रं तदेव
 प्रदीपो दीपस्य कञ्जलिजघृक्षया तदीयकञ्जलिग्रहणेच्छया
 रजतशुक्तिरिव रौप्यशुक्तिरिव । कजरवटा इति भाषाचाम् ।
 निहिता स्थापिता । यस्य हिमकरलेखा चन्द्रेखा चकास्ति
 स शिवो जयति । विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपत्तिरिति हरो
 लभ्यते । अत्र सुधर्मिता गुणः । यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः
 सा सुधर्मितेत्यलङ्कारेश्वरः । उत्सुकशब्दोऽत्र भावप्रधानः ।
 यद्वा । अन्तति वभ्रातीत्यन् । उत्सुकस्थानुत्सुकान् । उत्क-
 ष्ठितबन्धनकर्त्री । अत्युत्कृष्टोत्पादिकेति यावत् । अति अदि
 बन्धने । क्विप् । हिमकरलेखाविशेषणम् । ग्रह उपादाने । सन् ।
 अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । अ साम्प्रतिक इति तु जगद्भूरस्य
 प्रमाद एव । औत्सुक्यमत्र शृङ्गाररसस्य व्यभिचारिभावः ।
 उन्मुखा निहितेति क्वचित् पाठः ।

परोपकृतये सर्वथा यतनीयमिति खलान् प्रत्याह । भव-
 तीति । विस्तारिता अनेकेषां श्रुतिपथं नीताः परेषां स्थाति-
 रिक्तानां गुणाः सरस्वतीलक्ष्मीचमादिजनिता येन तस्य सुज-

विषधरतोऽप्यनिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यद्यं नकुलदेषी सकुलदेषी पुनः पिशुनः ॥ ७

नस्य सुभगत्वं सौभाग्यमधिकं भवति । अनुपकृत्यवस्थापेक्षये-
त्यर्थः । विकाशितानि कुमुदानि येन तादृशः । शरत्कालिक
इत्यर्थः । हिमकरोद्योतस्रन्द्रातपो द्विगुणरूपिं वर्षाकालिका-
पेक्षयाधिकां कान्तिं वहति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः ।

प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः ।

विषधरत इति । विषधरतोऽपि सर्पादपि खलो दुर्जनोऽति-
विषमोऽतिक्रूर इति विद्वांसः पण्डिता मृषा मिथ्या न वदन्ति
अपितु तथ्यमेव । यद्यतोऽयं सर्पः न कुलं देष्टुं शीलमस्य
तादृक् । यस्यास्यापराधी तमेव दशति न तु तत्कुलद्वेष्टेत्यर्थः ।
पिशुनो दुर्जनः पुनः सकुलदेषी । योऽस्य देवविषयस्तस्य सकु-
लस्यायं द्वेष्टेत्यर्थः । पक्षे नकुलो देषी देष्टा शत्रुर्यस्य । स प्रसिद्धः
पिशुनः कुलदेषी खकुलद्वेष्टा । पिशुनो दुर्जनः खलः । आ-
शीविषो विषधर इति द्वयोरमरः । सभङ्गस्त्रेपार्थान्तरन्यासयोः
सङ्करः ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वे तु सङ्करः ॥

अतिमल्लिने कर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धीः ।

तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥

विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामतीव मलिनत्वम् ।

अन्तरितशशिरूचामपि सलिलमुचां मलिनिमाभ्यधिकः १॥६

अतिमल्लिन इति । खलानां पिशुनानां धीर्बुद्धिरतिम-
ल्लिने सतामनुपादेये कर्तव्ये कार्भेऽतीवात्यन्तं निपुणा स्वविषय-
ग्रहणपटुर्भवति । हि यतस्त्रिमिरेऽन्धकारे कौशिकानामुलूकानां
चक्षु रूपं स्वविषयं प्रतिपद्यते गृह्णाति । यदा । रूपं विषय-
ग्राहकत्वरूपं स्वभावं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

रूपं स्वभावे सौन्दर्ये शुक्लादिपशुभेदयोः ।

इति विम्वः । अतीवेत्यययसमुदायोऽतिव्रजे ।

महेन्द्रगुगुलूलूकव्यासयाहिषु कौशिकः ।

इत्यमरः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

समर्थनीयस्वार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ।

विध्वस्तेति । विध्वस्तपरगुणानां खलानामतीव मलिनत्वं
भवति । अव्ययानामनेकार्थत्वादपि हेतौ । अपि यतोऽन्तरित-
शशिरूचां ह्लादितचन्द्रकान्तीनां सलिलमुचाम् । हेतुगर्भम् ।
वर्षाकालिकमेघानां मलिनिमा । इमनिजन्तः । मालिन्यम-
धिकं भवति । परिकरालङ्कारः ।

अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।

इहा इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।
 दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥ १
 सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः ।
 सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥ १३

दुर्जनोऽन्यान् खोत्कर्षार्थं निन्दति तस्याभिनिवेशो व्यर्थ
 एवेति प्रदर्शयन्नाह । इहा इवेति । खलो भूतिमलिनो इहा
 इव यथा यथा सुजनं लङ्घयत्युल्लङ्घयति । पक्षे । चर्षयति । तं
 सुजनं दर्पणमिव तथा तथा निर्मलच्छायमुच्चलकान्तिं कुरुते ।
 भूतिर्भस्मान् बन्धुदि । दर्पणे मुकुरादश्रौ । छाया सूर्यप्रिया
 कान्तिरिति त्रिष्वमरः । पूर्णोपमा । साधर्म्यमुपमाभेदे ।

वर्तमानकालिकान् नृपतीन् खलवनायोग्यान् ध्वनयन् वि-
 क्रमादित्यं स्मृति । सरसेति । विक्रमादित्ये राजानि सरसीव
 सरौवर इव कीर्तिशेषं गतवति विरामं प्राप्ते सति भुवि पृथिव्यां
 सा पुरुषान्तरेऽनुपलभ्यमाना वीर्यवत्ता विहता गृष्टा । नवकाः
 कुत्सित इति कन् । कुत्सितनवराजा विलसन्ति विल्लासं कुर्वन्ति ।
 अतः कः सबलः कं निर्बलं नो चरति न भक्षति । अत्यर्थं
 पीडयतीति यावत् । अराजन्वत्तादिति भावः । यदा । नवका
 अज्ञात इति कन् । अज्ञातनामगोत्रगुणा राजानो विलसन्ति ।
 अतः को जनः कं व्यवहारं नो चरति न करोति । हेतुस्तुक्त
 एव । यदा । सा रसवत्ता शृङ्गारादिरसवत्ता गुणवत्ता वा
 ध्वनौ साभिस्त्रापता वा विहता । अतो नवका अनुकम्पायां
 कन् । अनुकम्पितनवीनकवयो विलसन्ति । गुणयद्दीप्तभावेना-

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
 अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥
 गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
 स्वमहिमदर्शनमत्स्योर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

अदादीनां प्रचारराहित्येनेति भावः । अतः कस्तादृक् पण्डित-
 तन्मन्यः कं मूर्धानं नो चरति न मच्छति नारोहति । अपि-
 त्तारोहत्येव । पक्षे । सा रसवन्ता जलवन्ता विहता । अतएव
 वकाः कङ्का भाषायां वकुला इति ख्याता न विखसन्ति ।
 कङ्को खोहृष्टः ककहड इति ख्यातो नो चरति । अदा ।
 सारसः पञ्चविशेषस्तदन्ता । कमलवन्ता वा ।

शृङ्गारादौ विषे वीर्चे गुणे रागे द्रवे रसः ।

अथ वकः कङ्कः पुष्कराङ्गस्तु सारसः । खोहृष्टस्तु कङ्कः ख्यात् ।
 कासारः सरसी सरः । कं त्रिरोऽब्जुनोः । सारसं सरसीरुहम् ।
 इति षट्समरः । सर गतिभक्षणेयोः । सभङ्गाभङ्गक्षेपयोः
 संसृष्टिः ।

षेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ।

अविदितेति । अविज्ञाता गुणा भोजः प्रसादमाधुर्यरूपा
 यस्यास्तादृशपि सत्कविभणितिः कर्णेषु मधुधारां चैद्रधारां
 वमत्युङ्गिरति । यथा चैद्रधारासङ्गाद्रसनासुखमेवं सत्कवि-
 भणितिश्रवणात् कर्णयोः सुखमित्यर्थः । हि यतोऽनधिगतप-
 रिमलापि मालतीमाला दृशमनुवातस्त्रितस्य दृष्टिं हरति ।

गुणिनामिति । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः स्वरूप-

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः ।

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम् ॥

ज्ञानं परत एव परस्मादेव सम्भवति । तेन निर्गुणानां स्वरूप-
ज्ञानं परस्मादत्र किमाश्चर्यम् । यस्माद्यतोऽक्ष्णोः स्वमहिमद-
र्शनं स्वविस्तारदर्शनं मुकुरतले जायते । सर्वदर्शनसमयोर्नेत्रयोः
स्वमहत्त्वदर्शनं दर्पणाधीनमेवेत्यर्थः ।

सरस्वतीदत्तेति । प्रगतः सादोऽस्येति प्रसादः । सरस्वती-
दत्तेन वरेणाभीष्टेन प्रसादो विगतकार्शः । स्त्रीयाहुतोक्तिवि-
भावनानन्दतुन्दिलत्वादित्यर्थः । यद्वा । सरस्वतीदत्तवरेण
प्रसादः प्रसन्नता यस्य सः । सर्वोत्कृष्टा मत्कतिरिति प्रसन्नता-
विशिष्टत्वम् । अमुमेवार्थमभिसन्धाय बाणेनाप्यभाषि ।

कवीनामगलहर्षी मूनं वासवदत्तया ।

शक्तेव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥

इति । प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः ।

वरोऽभीष्टो देवतादेर्वरो जामाद्वषिङ्गयोः ।

श्रेष्ठेऽन्यवत् परिवृतौ ।

प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसक्तिषु ।

इति द्वयोर्विश्वप्रकाशः । सुजनैकबन्धुः सञ्जनानामद्वितीयो
भ्राता । प्रत्यक्षरश्लेषमयो यः प्रबन्धस्तस्य विन्यासे रचनायां वै-
दग्ध्यं नैपुण्यं तस्य निधिः सुबन्धुस्तस्मान्मकः कविर्निबन्धं चक्रे ।
यापारान्तराविष्टमनसो ममास्य निर्माणे प्रवृत्तिर्न त्वन्यवन्मनः-

अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्वीपनिचक्रचारुचूडामखिभ्रेषीशाख-

प्रविधानपूर्वकमेवेति सुकरता ध्वनयितुं खिडः प्रयोगः ।
उपजातिवृत्तम् ।

अगन्तरोदीरितस्यमात्रो पादौ धदीबावुवजातवशाः ।
इति लक्षणात् ।

अनुप्रासेनाह । अभूदित्यादि । चिन्तामणिर्नाम राधा-
भूदित्यन्वयः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप् सुपेति समासः । भूतपूर्वं
चरति निर्देभ्राद्भूतब्रह्मस्य पूर्वनिपातः । पद्याक्षर्यमासः ।
अभूतपूर्वः । तादृक् पूर्वं कोऽपि नाभूदित्यर्थः । सर्वेषामुर्वी-
पतीनां चक्रं समूहस्य चारुचूडामखिभ्रेषी पङ्क्तिः यैव प्रायो
निकषस्य कोषोऽयं तस्मिन् कषणेन निर्मलीकृतस्वरसनयो
मखिरिवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासो
व्याघ्रादेराकृतिगणनात् । स यत्न सः ।

जनावने समूहे च दक्षे भेदरघाङ्गयोः ।

ब्रह्मभेदे च सेनायां चक्रं चापि विद्वङ्के ॥

इति रन्तिदेवः । चूडामखिः त्रिरोरत्नम् । वीथ्याखिरावलिः
पङ्क्तिः श्रेणी । निकषः कष इति त्रिव्यमरः । श्रेषिरिति द्वस-
पाठे तु

अप्रभागे च पङ्क्तौ च श्रेषिहक्ता मनीषिभिः ।

इति विश्वः । छेकानुप्रासः ।

स्यात् पादपदवर्णानामावृत्तिः वयुताद्युता ।

अतत्पदः स्याच्छेकानाम् ।

कोशकवचनिर्मलीकृतपरणखमणिर्नृसिंह इव दर्शितहि-
रण्यकशिपुत्तेजदानविषयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो

इति । ओजो गुणः । ओजः समासभूयस्त्वमिति । वैदर्भी रीतिः ।
शका भूयःसमासा स्यादिति त्रिषु वाग्यद्वाचकारः । काव्य-
प्रकाशरीत्या वृत्त्यनुप्रासः । एकस्याप्यसकृत् पर इति । काव्या-
दर्शरीत्या वक्ष्यमाणाः समानोपमाः ।

सकृत्पद्मवाच्यत्वात् तत्समानोपमा मता ।

वासोवोद्यानमासेयं सालकाननप्रोभिनी ॥

इति । अलङ्कारशेखररीत्या श्लेषोपमेयम् । पदश्लेषनिबन्धनं
साम्यं श्लेषोपमा । अत्रमेवोदाहरणं मतान्तरे ।

श्लेषोपमावङ्करेषाह । नृसिंह इव दर्शितो हिरण्यकशिपो-
र्देत्यस्य श्लेषदानेन शरीरखण्डनेन विषयो येन सः । दोऽव-
खण्डने । पक्षे हिरण्यं सुवर्णं कशिपुर्भोजनाच्छादने श्लेषं केदा-
रश्लेषां दानेन वितरणेन श्लेषं प्राप्नोत् । एवमप्येऽपि । कशिपु-
खण्डमाच्छादनं दयमित्यन्तरः । अत्रवक्ष्यदक्षिणापद इति भावः ।

श्लेषं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकक्षपयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

वाच्यभेदेन भिक्षा चसुगपद्गावणसृष्टः ।

स्त्रियन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावचरादिभिरष्टधा ॥

कृष्ण इव कृतं वसुदेवस्य तर्पणं हृष्टी रक्षणं वा येन वद-
णाद् वा कंसाद् वा धातूनामनेकार्थत्वाद् रक्षणार्थसृष्टिः ।

नारायण इव साकर्यसमासादितधरणिमण्डलः कसाराति-
रिव जनितयज्ञोदानन्दसमृद्धिरानकदुन्दुभिरिव कृतकाव्या-

तर्पणं प्रीणनावनमित्यमरः । पक्षे कृतं वसुभिर्द्रव्यैर्देवानां तर्पणं
प्रीणनं येन । यदा । कृतं वसूनां ध्रुवादीनां देवानां च तर्पणं
येन ।

ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिसोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च इत्यष्टौ वसवः स्मृताः ॥

नारायण इव सौकर्येण सूकरभावेन समासादितमुद्धृतं
धरणिमण्डलं येन । ब्राह्मणादित्वाङ्गावे व्यञ् ।

तासव्या अपि दन्त्याः स्युः ब्रह्मसूकरपांसवः ।

इति प्रकारभेदः । पक्षे सौकर्येणानायासेन समासादितमाक्रा-
न्तम् । सौकर्ये स्यादनायासे क्रियायां सूकरस्येति विश्वप्रकाशः ।

कसारातिरिव जनिता यज्ञोदानन्दयोः समृद्धिर्द्ध्वेरा-
धिक्यं येन । यज्ञोदाया आनन्दसमृद्धिर्वा येन । पक्षे आनन्द-
कारिणी समृद्धिः शाकपार्थिवादिः । जनिता यज्ञोदा कीर्ति-
प्रदानन्दसमृद्धिर्येन । षष्ठांशप्रतिरिक्ते निर्लोभ इति ध्वनिः ।

आनकदुन्दुभिरिव कृतः काव्यायाः पूतनाया दरस्त्रासो
येन । यदा । कृतकावी तत्पुत्रौ तयोरादरो यस्येति
गुह्यचरणाः ।

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ।

इति विष्णुप्रकरणेऽमरः । दरस्त्रासो भीतिभीरिति च ।

हरः सागरशायीधानन्तभोगिचूडामणिमरीचिरञ्जितपाद-
पद्मो वरुण इवाशान्तरक्षणेऽगस्त्य इव दक्षिणाशाप्रसाधको
जलनिधिरिव वाहिनीशतनायकः समकरप्रचारश्च हर

काव्यं ग्रन्थे पुमान् शुके काव्याख्या पूतना मता ।

इति विश्वः । पक्षे कृतः काव्ये लोकोत्तरवर्णनरूपे कर्मण्यादरो
येन । यद्वा कृतकाव्यानां कवीनामादरो यस्मात् । यथासौ
मर्माभिज्ञतया कवीन् मानयति तथा नान्य इति भावः ।

सागरशायीव । नारायण इव । अनन्तभोगी शेषस्य
चूडामणिमरीचिभी रञ्जितपादपद्मः । शेषोऽनन्त इत्यमरः ।
पक्षेऽनन्ता अनेके भोगिनो विलासिनः । न केवलं स्वमृत्यैः
सेव्योऽपितु समृद्धैः पौरैरपीति भावः ।

वरुण इव । आशा पश्चिमदिक् तदन्ते रक्षणं यस्य । दि-
गस्तु ककुभः काष्ठा आशास्येत्यमरः । पक्षेऽशान्तमविरतं रक्षणं
प्रजापालनं यस्य ।

अगस्त्य इव दक्षिणाशा दक्षिणदिक् तस्याः प्रसाधकोऽल-
ङ्कर्ता । पक्षे दक्षिणाया आशा दृष्ट्या । आशा दृष्ट्यादिशो-
भोक्तेति विश्वप्रकाशः । यद्वा दक्षिणानां कुशलानां परच्छन्दा-
नुवर्तिनां वाशाप्रसाधकः ।

दक्षिणः सरसेऽवामे परच्छन्दानुवर्तिनि ।

वाच्यवदक्षिणावाची यज्ञदानप्रतिष्ठयोः ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

इव महासेनानुगतो निवर्तितमारस्य मेरुरिव त्रिभुवाल्लयो
 विश्वकर्माश्रयस्य रविरिव क्षणदानप्रियम्हायासन्नापहरस्य
 कुसुमकेतुरिव अनितामिरुहसम्प्रतिसुखप्रदस्य विद्याध-

जलधिरिव । वाहिनीव्रतस्य गदीव्रतस्य गायकः । मक-
 राणां जलजन्तुविशेषाणां प्रचारेण सहितस्त्राडुक् । अथ
 आदांसि जलजन्तवः ।

तद्भेदाः शिशुमारोद्भूतवो मकरादयः ।

इत्यमरः । पथे वाहिनीव्रतस्य सेनाव्रतस्य गायकः प्रभुः । समो
 हिताहितवाधारणः करस्य राजराजभागस्य प्रचारो यस्य ।
 यदा समः सलक्ष्मीकः करस्य हस्तस्य प्रचारो यस्य ।

तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता ।

इति विश्वः । बलिहस्तांभवः करा इत्यमरः ।

इव इव महासेनेन कार्तिकेयेनानुगतः । निवर्तितो मारः
 कामो येन । कार्तिकेयो महासेनः । मद्वो मन्त्रयो मार
 इत्युभयचामरः । पथे महत्या सेनयानुगतः । निवर्तितो मार-
 यतीति मारो विज्ञो येन । सृष्ट् प्राणत्यागे विजन्तादच् । मेह-
 रिव त्रिभुवाणां देवानामालस्यः । विश्वकर्मा सूर्यो देवत्रिष्यो
 वा तदाश्रयः ।

विश्वकर्मा देवत्रिष्यो विश्वकर्मा दिवाकरः ।

१ निर्मित- ABC EFGH इति नर० च । विवित- D १ मकर- C
 इति जम० च ।

रोऽपि सुमना धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः १ चमानुगतोऽपि

इति विश्वः । पक्षे विबुधानां पण्डितानामाशयः । विश्वेषां ज-
नानां कर्म शिखादि तदाश्रयः । रविरिव लक्ष्मणा रात्रिर्न
प्रियेष्टा यस्य । ज्ञायाया निवस्त्रिधाः सन्तापहरस्य । न प्रिये-
त्यत्र नैकधेत्यादिवन्निषेधार्थको न शब्दः । पक्षे लक्ष्मणवेपु
दानं प्रियं यस्य । ज्ञायाया स्वकान्क्षा सन्तापहरः । एतन्नाव-
स्यस्याङ्गादजनकत्वादिभि भावः ।

अथ लक्ष्मण उद्धूर्त्वा मह उद्ध्रुव उत्सवः ।

ज्ञाया सुर्धप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनात्पः ।

इति इषोरमरः । कुसुमकेतुरिव काम इव जनितानिहृद्धसो-
षापतेः सम्यगेन । रतेः प्रियायाः सुखप्रदस्य । कन्दर्पः पुण्यके-
तनः । अस्त्रैव प्रकरणे रतिः प्रिया सुतोऽनिहृद्धस्य लक्ष्मण उषेण
इति त्रिषु हैमः । पक्षे जनितानिहृद्भानिवारिता सम्यन्तिर्येन ।
इतौ सुरतेऽनेककामतन्मकक्षाभिन्नतया सुखप्रदः ।

विरोधाभासेनाह । विद्याधरोऽपि देवयोनिविशेषोऽपि
सुमना देव इति विरोधः ।

विद्याधरोऽप्यरोच्यरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः षिड्भो भूतोऽमी देवयोगयः ॥

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेद्या द्विवौकषः ।

इति इषोरमरः । विद्याधरोऽष्टादशविद्यानिधिः । सुमनास्त्रि-

सुधर्माश्रितो बृहन्नलानुभावोऽप्यन्तःसरलो महिषोसन्न-

विधमानसपापरहित इति परिहारः । तानि चोक्तानि मनुना ।

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्यतम् ॥

इति ।

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इत्यते ।

काव्यप्रकाशे त्वयमेव विरोध इति व्यवहृतः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

इति । एवमग्रेऽपि । अपिरापततो विरोधस्य द्योतकः । पञ्चा-

न्तरेऽनेकार्थत्वात् समुच्चयस्य । दृतराष्ट्रोऽपि पाण्डोरयज्ञोऽपि

गुणप्रियः । भीमप्रिय इति विरोधः ।

गुणोऽप्रधाने शुक्लादौ गुणः स्रदे वृकोदरे ।

इति विश्वः ।

दृतराष्ट्रो दृतराज्यः । गुणप्रियः सन्धिविषहादिषड्गुणप्रिय

इत्यविरोधः ।

सन्धिर्वा विषहा चानमासनं द्वैधमाश्रयः ।

षड्गुणा इत्यमरः ।

क्षमानुगतोऽपि पृथिव्यनुगतोऽपि सुधर्माश्रितो देवसभा-

श्रित इति विरोधः । क्षमा शान्तिः क्षमा धरेति विश्वः । स्यात्

सुधर्मा देवसभेत्यमरः । क्षमानुगतः शान्तियुक्तः सुधर्माश्रितः

शोभनधर्माश्रित इत्यविरोधः ।

वोऽपि वृषोत्पाद्यतरलोऽपि महानायको राजा चिन्ताम-
णिर्नाम ।

यत्र च शासति धरणिमण्डलं क्लृप्तनियद्दप्रयोगो वादेषु^१

वृहन्महान् यो नडसृणभेदस्तस्त्रेवानुभावो यस्य । यथा
यत्नानपेक्षः सोऽभिवर्धते तथायमपीत्यर्थः । तादृशोऽप्यन्तर्मध्ये
सरलो गन्धिरहित इति विरोधः । वृहन्नडानुभावोऽर्जुनानु-
भावोऽन्तःसरत्न इति परिहारः ।

वृहन्नडो गुडाकेशे मले कौशिकनन्दने ।

इति विश्वः ।

महिष्याः सन्भवो यस्य तादृशो महिषो वृषोत्पादो वृषभ-
जनक इति महोत्पात इति विरोधः । महिष्याः कृताभिषे-
कायाः सन्भवो यस्य वृषोत्पादो धर्मजनक इति परिहारः ।

कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इत्युभयत्रामरः ।

अतरलोऽपि हारमध्यमणिभिन्नोऽपि महानायको हार-
मध्यमणिरिति विरोधः । तरलो हारमध्यग इत्यमरः ।

नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि ।

इति विश्वः । अतरलो धीरो महान् नायको नेता महाना-
यक इति परिहारः ।

परिसङ्ख्याह । काव्यादर्शे नियमसङ्क्षेपोऽयम् । यत्र चिन्ता-

नास्तिकता चार्वाकेषु कष्टकयोगो नियोगेषु' परोवादो

मणौ । षष्ठो वाक्छलो नियमः प्रतिज्ञाहान्यादिलोषां प्रयोगो
वादिषु । पक्षे षष्ठं कपटः । नियमो बन्धनम् ।

तादृगन्वयपोहाय परिवर्ज्या तु सा स्यता ।

नास्तिकता परलोकाभावज्ञानवत्त्वं चार्वाकेषु बौद्धविशेषेषु ।
भावे तत् । अस्तिनास्ति दिष्टं मतिरिति ठक् ।

तावानेव हि लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

इति तत्सिद्धान्तः । मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यमरः । पक्षे नास्ति-
कता दरिद्रता । कष्टक अनेनेदं भुक्तमिति तत्त्वामिनि कथ-
कक्षस्य योगो नियोगेषु । मोहासिवा इति भाषायाम् । पक्षे ।
कष्टकः । सुद्रव्यः ।

कष्टकः सुद्रव्यौ च कर्मस्नानिकदूषणे ।

इति विश्वः ।

परोवादो वीणावादनवस्तु । पक्षे परोवादोऽपवादः ।

परोवादोऽपवादे स्वादीषावादनवस्तुनि ।

इति मेदिनी ।

खलं धान्यमर्दनभूमिः ।

खलं भूस्नानकक्षेषु क्रूरे नीचेऽधमे खलः ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे खलः पिशुनः । पिशुनो दुर्जनः खल
इत्यमरः ।

१ वनेषु D इति नर० च । चा० कष्टको राजनियोगेषु इति जन० ।

वीणासु खलसंयोगः शालिषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिराहितुण्डिकेषु
करच्छेदः कृत्प्रकरग्रहणेषु नेत्रोत्पाटनं मुनीनां द्विजराजविरु-

आहितुण्डिकेषु व्यालपादिषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिः सर्पसङ्ग-
हः । व्यालपाद्याहितुण्डिक इत्यमरः । पचे द्विजिह्वः खलः ।

द्विजिह्वः पन्नगे पुंसि खले स्यादन्यस्त्रिङ्गकः ।

इति रन्तिः । अहितुष्टेन दीव्यति । तेन दीव्यतीति ठक् ।

कृत्प्रकरग्रहणेषु राजयाज्ञभागेषु करच्छेदस्तस्यैव न्यूनीक-
रणम् । पूर्वनिश्चितादपि प्रार्थनादिना न्यूनग्रहणमित्यर्थः । पचे
करच्छेदो हस्तच्छेदः । वस्त्रिहस्तांग्रवः करा इत्यमरः ।

विरोधाभासपरिषङ्गासङ्करेणाह । मुनीनां यतीनां नेत्र-
मच्चि । पचे मुनीनां वृषविषेषाणां नेत्रोत्पाटनं मूषोत्पाटनम् ।

तरुमूलाच्चिवस्तेषु नेत्रमर्थिगुणे रघे ।

मुनिर्यतीङ्गुदीचूतप्रियासागस्वकिंङ्गुके ॥

इति द्वयोर्विभ्यः ।

पङ्कजानां कमलानां द्विजराजसङ्गृहस्तद्विरुद्धता । द्विज-
राजः ब्रह्मधर इत्यमरः । पचे द्विजा ब्राह्मणाः पचिषो वा
ते च राजानस्य । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः ।

सार्वभौमो वृठः सार्वभौमशब्दसंयोगो दिग्गजस्य । सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामिति व्युत्पन्नस्य त्वेतराजभिन्ने नास्ति प्रयोग
इत्यर्थः । उक्तं च ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

द्वृता पङ्कजानां सार्वभौमयोगो^१ दिग्गजस्याग्रितुलाशुद्धिः^२ सु-
वर्णानां सूक्ष्मेदो मणीनां शूलभङ्गो युवतिप्रसवे^३ दुःशासन-

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं ब्रह्मेण भासते ॥

इति । बङ्गवचनान्तपाठे तु पक्षेऽर्थपरत्वं राजपक्षे पूर्ववच्छब्द-
परत्वम् ।

सार्वभौमस्तु दिग्गागे सर्वपृथ्वीपतावपि ।

इति विश्वमेदिन्यौ ।

पुष्यदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

इत्यमरः ।

अग्निना तुलया च शुद्धिर्वर्णाङ्गानयोर्ज्ञानम् । सुवर्णा-
नाम् । व्यक्त्यभिप्रायेण बङ्गवचनम् । तादृशशुद्धियोग्यानाम-
न्येषामभावादिति भावः ।

सूक्ष्मे लौहं सीवनसाधनं तेन भेदो मणीनाम् । न तु सूक्ष्मे
कराद्यभिप्रायेण भेदः । सर्वेषां नर्तककीर्तकानां परिनिष्ठित-
त्वादिति भावः । यद्वा सूक्ष्मे नारीणां करणान्तरं गीताङ्ग-
हारसंवेष्टक्रिया । तस्या भेद इति भावः । एतेनास्य राज्ये
सपत्न्योर्ज्येष्ठाकनिष्ठाव्यवहाराभावो ध्वनितः ।

करणं साधनं क्षेत्रे कायकायस्वकर्मसु ।

गीताङ्गहारसंवेष्टक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥

१ दिग्गजानाम् A B C D E F G H इति जग० च । २ -सुशुद्धिः E F H
इति जग० च । ३ -भेदो D इति अर० च ।

दर्शनं भारते करपत्रदारणं जलजानाम् । महावराहो गोत्रो-
द्वरणप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दहनमकरोत् । राघवः परिहरन्नपि
जनकभुवं जनकभुवा सद्य वनं विवेश । भरतो रामे दर्शितभ-

इति विश्वप्रकाशः ।

सूची कराद्यभिनये नारीणां करणान्तरे ।

सूची शीवनद्रव्य इति च ।

शूलेनोदरपीडया भङ्ग आमर्दः । भञ्जो आमर्दने । न
तु शूलेन दुष्टप्राणिवधोपायेन भङ्गः । तादृशापराधिनाऽभा-
वादिति भावः । यदा शूलः केतनं तस्य भङ्गः ।

मृत्यौ प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

दुःज्ञानस्य धार्तराष्ट्रस्य दर्शनं ज्ञानम् । न तु दुष्टज्ञानस्य
निरीक्षणम् ।

करैः सूर्यकिरणैः पत्रदारणं दलानां विकासनं पङ्कजा-
नाम् । न तु करपत्रेण क्रकचेन दारणम् । क्रकचोऽस्ती कर-
पत्रमित्यमरः । करवत इति भाषायाम् ।

विरोधाभासेनाह । महावराहो गोत्रोद्दरणाय पृथिव्यु-
द्दरणाय प्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दहनमकरोत् । यदुद्दरणाय प्रवृ-
त्तस्यैवोद्दहनमनुचितम् । गोत्रः पर्वत इत्यर्थान्तरेण परि-
हारः । एवमग्रेऽपि ।

जनकभूः पिद्वभूमिः । पक्षे जनकभुवा शीतया ।

क्तिरपि राज्ये विराममकरोत् । नलस्य दमयन्त्या मिलित-
स्यापि पुनर्भूपरिग्रहे जातः । पृथुरपि गोत्रसमुत्सारणवि-
स्तारितभूमण्डलः । इत्थं नास्ति वागवसरः पूर्वतरराजेषु ।

स पुनरन्य एव देवो न्यकृतसर्वोर्वीपतिचरितः । तथाहि स
पर्वतः कटकसञ्चारिणो गन्धर्वान् दर्शितभृष्टङ्गोन्नतिः सुख-

विरामो रामाभावो वैराग्यं च ।

दमयन्त्या मिलितस्यापि नलस्य पुनर्भूपरिग्रहः पुनरुद्धा-
परिग्रहः ।

पुनरुत्तयोगिलादुद्यते चा यथाविधि ।

सा पुनर्भूः ।

पक्षे पुनर्दितीयवारं भूपरिग्रहः पृथ्वीपरिग्रहः ।

गोत्राणां स्वगोत्रजाणां स्ववंशजविरोधिता विरोधः । गो-
त्राणां पर्वतानामिति परिहारः ।

इत्थं वर्षितविरोधाभासात् पूर्वेषु महावराहादिषु वागवस-
रः स्तुतियोग्यत्वं नास्ति । चिन्तामणिर्देवो राजा । यदत्र वक्तव्यं
तद् दशकुमारभूषणे द्रष्टव्यम् । वर्षितेभ्योऽन्यगुणविशिष्ट एव ।
अत एव न्यकृतसर्वोर्वीपतिचरितः । भेदकातिग्रयोक्तिरसङ्कारः ।

१. भेदकातिग्रयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्धनम् ।

इति लक्षणात् ।

पुनः श्लेषेणाह । पर्वत उत्सववान् । कटकं सैन्यम् । गन्धर्वा
अस्याः । भृष्टङ्गं प्राधान्यम् । पक्षे कटको जितम् । गन्धर्वा हा-

यन् न विरराम । स हि मालयो नावश्यायोऽच्छलितो ने
मायाजन्मने हितश्च । स हि मानी गिरि स्थितो वृषध्वजः ।
असौ सदागतिरवधूताखिलकान्तारः पावकाग्रेसरो न

हाङ्गप्रभृतयः । शृङ्गं शिखरम् । तत् पर्वमदृश्यामिति मत्वर्थी-
यस्तप् । वाजिवाहार्वागन्धर्व इति । कटकोऽस्त्री नितम्बोद्देरिति ।
शृङ्गं प्राधान्यसाम्बोद्धेति त्रिष्वमरः ।

स्यतिरेकं तमाह । स हि मालयो लक्ष्मीशृङ्गम् । अव-
श्यायो गर्वः । माया कपटम् । जन्मने हितः । हितयोगे चेति
चतुर्थी । पक्षे स हिमालयः । अवश्यायो हिमः । उमायाः
पार्वत्याः । अवश्यायो हिमे गर्व इति धरणिः ।

शृङ्गश्लेषमाह । स हिमानी हिमसंहतिरूपो गिरिः पर्वत-
स्तत्र स्थितो वृषध्वजः । पक्षे । स हि मानी चित्तौन्नत्यवान् ।
गिरि वचने । वृषध्वजो धर्मध्वजः । पुण्यश्रेयसी सुहृतं वृष
इत्यमरः ।

सतां साधूनामासाकल्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात् ।

येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ।
इतिवत् । अवधूताः कम्पिता दूरीकृता वा कान्तारा दुर्ग-
मार्गा दुर्भिन्ना वा येन । पावकानां पवित्रकर्तृषामग्रेसरः ।
तथा च मनुः ।

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिञ्जुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनश्चेते तस्मात् पश्येत नित्यञ्च ॥

भोगोत्सुकः सुमनोहरस्य । स रत्नाकरोऽनहिमयः^१ कथम-
गाधः समर्यादो नेट्रोकोऽप्यस्य विस्मयः सदा हिमकरा-

इति । पावकोऽग्नौ सदाचार इति विश्वप्रकाशः । नभोगेषु
देवेषूत्सुकः । यद्वा । न भोगेषु स्थादिसुखेषूत्सुकः । उक्तं च ।

मृगयाचास्तथा पानं गर्हितानि महीक्षिताम् ।

दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैवधट्टिष्णुषु ॥

इति ।

सुमनसः पण्डितान् हरति गुणग्रहणविश्राणनाभ्यां स्ववञ्जी-
करोति । पक्षे सदागतिर्वातः । अवधूताखिलकान्तारः कम्पि-
ताखिलकाननः । पावकाग्रेसरो वङ्गिसहायः । नभोगेषु मेघेषू-
त्सुक उत्कण्ठितः । तथा च कालिदासः । महत्सखस्येव बला-
हकस्येति । सुमनसः पुष्पाणि हरति तादृशः । तथा च का-
लिदासः । वृन्तस्यथं हरति पुष्पमनोकहानामिति ।

सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः ।

कान्तारः कानने चेतौ दुर्भिक्षे दुर्गवर्त्मनि ।

इति विश्वः ।

रत्नानामुत्तमवस्त्रनामाकरः । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः ।
अहिरिवाहिः खलस्तन्मयो न भवतीत्यनहिमयः । कथम् ।
अगाधः गभीराश्रयः । यद्वा । लिप्सारहितः । गाधालिप्सेत्य-
मरः । समर्याद उचितानतिक्रमणशीलः । उद्गत उत्थितरोको

अयोऽमृतमयः सपोतस्तस्याचलो न क्रोधो महानदीनः समुद्रः ।

दीप्तिर्यस्य सः । रुच दीप्तौ । घञ् । इत्यप्यस्य न विस्मयः । अलु-
ब्धत्वादस्य दीप्तेर्न नाश इति भावः । तथा चोक्तम् ।

देहीति वचनद्वारा देहस्थाः पञ्च देवताः ।

तत्त्वणादेव नश्यन्ति धीश्रीष्टीकान्तिकीर्तयः ॥

इति । किञ्च ।

स पार्थः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि रथस्थितान् ।

एको निवारयामास सोभः सर्वगुणानिव ॥

इति । यद्वा । अखोद्र इति न कोऽपि विस्मयः । जलाखेट-
श्रीलस्याखोद्रसङ्ग्राहकत्वादिति भावः ।

यदा हिमकरवचन्द्रतुल्य आश्रयो गृहं यस्त । अमृतमयः ।
आह्लादकरूपवत्त्वात् । सपोतः सवालकः ।

पोतः पाकोऽर्भको उन्मः पृथुकः श्रावकः शिशुः ।

इत्यमरः । तस्य क्रोधोऽचलो न प्रक्षिपाताद्यनपनेयो न भव-
तीति भावः । महान् श्रेष्ठः । अदीनः । समुद्रः । मुद्रा राज-
चिह्नं तत्सहितः । पक्षेऽगाधस्तलस्यर्गरहितः । मर्यादा सीमा ।

अखोद्र इति न कोऽपि विस्मयः । उद्रो जलमार्जारः ।
यदा हि निश्चयेन मकराणां जलजन्तूनामाश्रयः । यदा

हिमकरवचन्द्रः । अमृतं सुधा जलं वा । पद्यः कीलालम-
मृतम् । पीयूषममृतं सुधा । इत्युभयत्रामरः । पोतो यान-
पाचम् ।

स चन्द्र इव लषादानन्दकरः कुमुदवनबन्धुः सकलकलाकु-
लगृहं नतारातिबलः । मित्रोदयहेतुः काञ्चनशोभां विधद-

द्यामपात्रं तु पोतोऽभिभवे त्रिषु समुद्रियम् ।

इत्यमरः । तस्याधोऽचलो मैनाकः । नक्रः कुम्भीरः । नक्रस्तु
कुम्भीर इत्यमरः ।

स चन्द्रः । यदि आह्लादे । स्फायितश्चिवच्चीति रक् । लष-
दानां सुखप्रदानामानन्दकर्ता । खचिते रतान् सन्तोषयती-
त्यर्थः । यदा । लषद उल्लवप्रदस्याभावानन्दकरश्च । मुदावनं
मुदवनं कोः पृथिव्या मुदवनं तेन बन्धुरिव बन्धुः । तथाच
कालिदासः ।

तेनार्थवांशोभपराङ्मुखेन

तेन प्रता विप्रभयं क्रियावान् ।

तेनास लोकः पिष्टमान् विनेचा

तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥

याम आगत इतिवत् कोस्तस्थेषूपचारः ।

कलाञ्जतुषष्टिकलाः । नतमरातिबलं यस्मात् । पक्षे लषदा
शक्तिः । कुमुदं कैरवम् । कलाः षोडश कलाः । न तारा
मन्त्राण्यतिबला यस्मात् । मित्रं सुहृत् । किञ्च । चकारो वार्थे ।
कां वा शोभां न विभ्रत् । अचला स्थिराधिका लक्ष्मीर्यस्य ।
पक्षे मित्रः सूर्यः ।

काञ्चनं सुवर्णम् । अचलेभ्यः पर्वतेभ्योऽधिका लक्ष्मीर्यत्र ।

चलाधिकलक्ष्मीः सुमेरुरिव । यस्य च रिपुवर्गः सदापार्थोऽपि
न महाभारतरणयोग्यः ।

भीष्मोऽप्यज्ञान्तनवेहितः सानुचरोऽपि न गोत्रभूषितः ।

अथ मित्रं सखा सुहृत् । सुमणिस्ररषिर्मित्र इत्युभयचामरः ।

पुनर्विरोधाभासेनाह । पार्थोऽर्जुनसख्य महाभारतरण-
योग्यतानिवेधो विरोधः । एवमग्रेऽपि । पक्षे यस्य रिपुवर्गो
महतो भारस्य तरणे योग्योऽपि न । अतएव सदा सर्वकाले-
ऽपार्थः । अपगतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य ।

भीष्मोऽपि ब्रह्मनुपुत्रोऽपि । अज्ञान्तनवे पित्रभिन्नाय हितः ।
पित्रे न हित इति विरोधः । भीष्मो राजगुणैर्भयानकः । तथा-
च कास्त्रिदासः ।

भीमकान्तेर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अष्टव्यसाधिगन्धस्य यादोरत्नैरिवार्षवः ॥ इति ।

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

इत्यमरः । अज्ञान्तमनसामितं नवं स्तुत्यमोहितं चेट्टितं यस्य ।
णू सवने । अदोरप् । यदा । नवं नवोनमन्येभ्यो त्रिसप्तदशम् ।
ब्रह्मनुवाचकः शब्दो दीर्घादिः ज्ञान्तनुरित्यप्यस्ति । तथाच
त्रिविक्रमभट्टः । ज्ञान्तनुतनय इति । तत्र ज्ञान्तनोस्तनयः ज्ञा-
न्तनुतनय इत्येकोऽर्थः । पक्षे ज्ञान्तो नुतो नयो यस्येति ।

सानुषु त्रिखरेषु चरति तादृशोऽपि न गोत्रभूमौ पर्वत-
भूमावुषितः स्त्रित इति विरोधः । अनुचरैः सेवकैः सहितः ।

अपिच स चिन्नङ्कुरिव न क्षत्रपयस्खलितः शङ्करोऽपि न वि-
षादी पावकोऽपि न कृष्णवर्त्माश्रयाग्नोऽपि न दहनो नाम्तक

न गोत्रैर्गोत्रजैर्भूषित इति परिहारः । स्वयमेव तेषां भूषक
इत्यर्थः । नञर्थकनञ्भेदेन सुप् सुपेति समासः ।

चिन्नङ्कुरिव नक्षत्रपयस्खलितः । नक्षत्रपय आकाशे । पक्षे
क्षत्रपयात् क्षत्रधर्मात् ।

शङ्करः शिवो विषादी विषभक्षको नेति विरोधः । श-
ङ्करः सुखकरः । न विषादी न दुःखीति परिहारः ।

पावकोऽग्निरपि न कृष्णवर्त्मा नाग्निरिति विरोधः । पाव-
कोऽन्वेषां पवित्रकर्ता न कृष्णवर्त्मा न दुराचार इति परि-
हारः । बर्हिः शुभा कृष्णवर्त्मा । कृष्णानुः पावकोऽनस इत्यु-
भयचामरः ।

कृष्णवर्त्मा ऊताग्रे स्वादुराचारे विधुन्तुदे ।
इति विश्वप्रकाशः ।

आश्रयाग्नोऽपि वज्रिरपि न दहनो न वज्रिरिति विरोधः ।
आश्रयाणामाग्ना दृष्ट्या यस्मिन्नाश्रयाग्नः । न दहनो नेष्टानां
सन्तापक इति परिहारः । आश्रयाग्नो दृष्टज्ञानुः । दहनो
हृद्यवाहन इत्युभयचामरः ।

नाम्तक इव यम इवाकस्मात् सहसापहतं जीवनं जीवितं
येन । पक्षे जीवनं जीविका । करणे स्युट् ।

न राङ्कुरिव मित्रमण्डलयहणेन सूर्यमण्डलयहणेन विव-

इवाकस्मादपहृतजीवनो^१ न राज्जरिव मित्रमण्डलग्रहणवि-
वर्धितरुचिर्न नल इव कलिविघटितो न चक्रोव शृङ्गाल-
वधस्तुतिसमुत्ससितो नन्दगोप इव यज्ञोदयाश्रितो^२ जरां-
सन्ध इव घटितसन्धिविग्रहे भार्गव इव सदानभोगो दशरथ

द्धिता रुचिर्दीप्तिर्यस्य सः । पक्षे सुहृद्राज्यग्रहणे विवद्धिता
रुचिरिच्छा येन ।

न गल इव कलिना युगविशेषेण विघटितो व्याप्तः । पक्षे
कलिः कलहः ।

न चक्रोव शृङ्ग इव शृङ्गालस्य राजविशेषस्य वधेन मारणेन
शुभ्या समुत्ससितः । पक्षे शृङ्गालः कातरः ।

शृङ्गालो जम्बुके भीरुशूरे वै पार्थिनाम्तरे ।
इति विश्वः । कोशे दानवान्तर इति पाठस्त्वशुद्ध एतन्मूलक
एव जगद्भ्रमः ।

नन्दगोप इव यज्ञोदया तन्नामनिजस्त्रियान्वितः । पक्षे यज्ञ-
सा दयथा च ।

जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः जरीरं यस्य । घटितौ
सन्धिविग्रहौ येन ।

भार्गव इव शुक्र इव सदा सर्वदा नभोग आकाशगामी
पक्षे दानभोगार्था सहितः ।

१ -पहृतजीवन A -पहृतजीवनो D २ -श्रितो C E F H इति जग० च ।
-नद्धितो D

इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितस्य दिल्लीप इव सुदक्षिणानु-
रक्तो रक्षितगुप्तस्य राम इव जनितकुशलवयोरूपोऽप्रायः ।

तस्य च पद्मरिजात इवाश्रितवन्दनो हिमालय इव जनि-

दशरथ इव सुमित्रया लक्ष्मणजनन्योपेतो युक्तः । सुमन्त्र-
सकृत्कसारथिनाधिष्ठित आश्रितस्य । पक्षे सुमित्रेणोत्तमसु-
हदा सुमन्त्रेण शोभनगुप्तवादेन ।

दिल्लीप इव सुदक्षिणायां तन्नाम्न्यां स्त्रियामनुरक्त आ-
सक्तः । रक्षिता पालिता गैर्वाधिष्ठो येन तादृशस्य । पक्षे सु-
दक्षिणायां पात्रे दानव्यये रक्षिता गैः पृथ्वी वाणी वा येन ।

स्वर्गेषुपद्मवाग्भ्रुवदिग्भ्रुवणिभ्रुवले ।

लक्ष्यदृष्टोः स्त्रियां पुंसि गैः ।

इत्यमरः । राम इव जनितः कुशलवयसा रूपस्य सौन्दर्यस्यो-
प्राय श्रीसत्यं यस्मिन् । पक्षे रामे यथा रूपोऽप्रायस्तथा ज-
नितकुशलवयसः । विभक्तलक्षणेऽयम् । नीलोत्पलस्यधिनी नेत्रे
तनुर्वा हरेरितिवत् । तथा च कालिदासः ।

रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं

तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् खाद्विभिदे कुमारः

प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ इति ।

तस्य पुत्रः कन्दर्पकेतुर्नामेति सम्बन्धः ।

तशिवो मन्दर इव भोगिभोगाङ्कितः कैलास इव महेश्वरो-
पभुक्तकोटिर्मधुरिव नानारामानन्दकरः क्षीरोद्मथनोद्य-

पारिजातो देवदृषः ।

पञ्चैतै देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

इत्यमरः । आश्रितं नन्दनमिन्द्रवनं धेन । नन्दनं वनमिती-
न्द्रप्रकरणेऽमरः । पक्ष आश्रितान् नन्दयति तादृशः ।

हिमालयो हिमवान् । जनितोत्पादिता श्रिवा गौरी धेन ।
श्रिवा भवानी रुद्राणीत्यमरः । पक्षे श्रिवं सुखम् । श्वः श्रेयसं
श्रिवं भद्रमित्यमरः ।

मन्दर इन्द्रकीलः । भोगी सर्पः । भोगः शरीरम् । पक्षे
भोगी सुखी । भोगः स्त्र्यादिसङ्ग्रहः । उरगः पन्नगो भोगी ।

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेस्य फणकाययोः ।

इति चतुर्व्वमरः ।

कैलासः पर्वतः । महेश्वरः श्रिवः । कोटिरयम् । कोटि-
रये प्रकर्षे चेति धरणिः ।

रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ।

इति हैमः । श्रिवः श्रुली महेश्वर इत्यमरः । पक्षे महेश्वरैर्म-
हाराजैरुपभुक्ताः कोटयस्तत्सङ्ख्याकानि धनानि यस्य ।

कोटिः स्त्री धनुषोऽप्ये स्यात् सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः ।

इति विश्वः ।

मधुर्व्वमन्तः । नानारामा अनेकोपवनाणि तेष्वानन्दकर्ता ।

तमन्दर इव मुखरितभुवनो रागरञ्जुरिवोष्णसितरतिरोशान-
भृतिसञ्चय इव सन्ध्योष्णलितः शरभेव इवावदातहृदयो

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव चत् ।

इत्यमरः । अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वषट्के च मधुरिति
विश्वः । पक्षे रामाः स्त्रियः । सुन्दरी रमणी रामेत्यमरः ।

चीरोदः चीरसमुद्रः । उदकस्योदः सञ्ज्ञायामित्युदकस्यो-
दादेवः ।

रत्नाकरो जलनिधिर्यादसां पतिरप्पतिः ।

तस्य प्रभेदाः चीरोदो खवणोदस्तथापरे ॥

इत्यमरः । मन्दरो मन्यासलः । मुखरितं ब्रह्मासमानं भुवनं
जलं येन ।

पथः कीलासममृतं जीवनं भुवनं वनम् ।

इत्यमरः । इन्द्रकीलस्तुमन्दर इति हेमचन्द्रः । पक्षे भुवनं ज-
गत् । विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः । अस्मिन् पक्षे जयन्नद्धचोष-
णयेति शेषः ।

रागरञ्जुः कामः ।

कन्दर्पो दर्पकः कामः त्रिखिमृत्युर्जयावहः ।

सर्वधर्ममोहारी रागरञ्जुः प्रकीर्तितः ॥

इत्युत्पत्तिनी । रतिः कामस्त्री । पक्षे रतिरनुरागः ।

ईशानः त्रिवः । प्रवृ ईशानः ब्रह्मर इत्यमरः । भृतिर्भस्त्र ।

भृतिर्भस्त्रणि सन्धदीत्यमरः । सन्ध्यासूष्णलितः । पक्षे सन्ध्या-

विष्णुपदावलम्बी च पार्थ इव समरसाहसोक्तिः कंस इव

यतीति सन्ध्याः । आतस्योपसर्ग इति कः । सन्ध्यः सन्ध्विचर-
कर्ता । अत एवाच्छ्रितः केनापि छलितुमशक्यः । तदस्य
सञ्जातमिति छलब्रह्मादितश्च ।

अरत्काञ्चिकमेव द्वावदातहृदयः । जलसन्मन्त्रप्रतिभास-
माननैस्त्ररहितान्तःप्रदेशः । विष्णुपदावलम्बी । आकाशावलम्बी ।

विद्यद्विष्णुपदं वा तु पुंस्त्राकाशविहायसी ।

इत्यमरः । पक्षेऽवदातहृदयः शुद्धान्तःकरणः । हृदयं स्वान्तं
हृत्मानसं मन इत्यमरः । दैप् शोधने । कः । आदेश इत्या-
त्मम् । विष्णुपदं हरिचरणम् ।

पार्थोऽर्जुनः समरे सङ्ग्रामे साहसं तत्रोचितो योग्यः । पक्ष-
द्वये समोऽर्थः । अदा । रघोऽनुरागः । आहसः स्मितम् । आङी-
षदर्धे । समाभ्यां सर्वजनतुल्याभ्यां रसाहसाभ्यामुचितो योग्यः ।
धर्मराज इव समवतीत्यर्थः । अथो हसः । हासो हास्यं चेत्यमरः ।

कंसस्तन्नामा दैत्यः । कुवलययापीडस्तद्वृक्षी । पक्षे कोर्वलय
द्वापीड इव कुवलययापीडः पृथ्वीमण्डनायमान इति यावत् ।
तादृशेन भूषितः ।

यस्यासौरसिक्वरनिकरः कर्णपुरो मयूरो

भाक्षे हासः कविकुलगुहः काञ्चिदासो विशासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

केषां नैवा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

कुवलयपीडभूषितस्तार्क्ष्य इव विनतानन्दकरः सुमुखनन्दनस्य
विष्णुरिव क्रोडीकृतसुतनुः शान्तनव इव स्ववशस्थापितकाल-

इतिवत् । कटको वल्लयोऽस्त्रियाम् । त्रिखाखापीडशेखरावित्यु-
भयत्रामरः ।

तार्क्ष्यो गरुडो विनता तन्माता तदानन्दकरः । गरुडान्
गरुडस्तार्क्ष्यो वैजतेय इत्यमरः । पक्षे विनतानां नद्याणामा-
नन्दकरः ।

सुमुखाः पण्डिताक्षेषां हर्षकर्ता । पक्षे सुमुखो गरुडपुत्रः
स नन्दनः पुत्रो यस्य सः ।

विष्णुरिव क्रोडीकृता शूकरीकृता शोभना तनुः शरीरं
येन । अन्तः क्रोडशब्दः । क्रोडः शूकरमातञ्जोरिति विश्वप्र-
काशः । स्त्रियां मूर्तिस्नानुस्नानूरित्यमरः । पक्षे क्रोडीकृतोत्सङ्गी-
कृता सुतनुर्येन । आग्नीध्रवत् तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् । उत्सङ्ग-
शूकरौ क्रोडाविति पादस्रोत्राधिकारेऽनेकार्थध्वनिमञ्जरी ।
यदा क्रोडीकृतालिङ्गिता सुतनुर्येन । *

आलिङ्गनं परिष्वङ्गः संक्षेपे उपगूहनम् ।

अङ्गपालिः परीरम्भः क्रोडीकृतिः ।

इति हैमः ।

शान्तनवो भीष्मसदत् स्ववशे स्थापितः कालधर्मो मृत्युर्येन ।

स्थात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

इत्यमरः । पक्षे कालस्य धर्मः । तथाच व्यासः ।

धर्मः कौरवव्यूह इव सुशर्माधिष्ठितः सुबाहुपरि रामानन्दी
समदृष्टिरपि महेश्वरो मुक्तामयोऽप्यतरलमध्ये जलद् इव

कासो वा कारणं राज्ञो राजा वा कासकारणम् ।

इति ते संग्रहो माभूद्राजा कासस्य कारणम् ॥

राजा धर्मस्य कारणमिति स्मृतिः ।

कौरवव्यूहे सुशर्मा नाम योद्धा । पक्षे सुशर्मणातिसुखेना-
धिष्ठितः । शर्मशातसुखानि चेत्यमरः ।

पुनर्विरोधाभासेनाह । सुबाहुस्तन्नामको राजस्यः । रामो
दाशरथिः । सुबाहुराक्षसस्य रामानन्दकर्तृत्वं विरोधः । अत्रा-
पिनापाततो विरोधः । पञ्चान्तरेण परिहारः । सुबाहुः शोभ-
नभुजः । रामाः स्त्रिय आनन्दयति तच्छील इति परिहारः ।
भुजबाहु प्रवेष्टो दोः । सुन्दरी रमणी रामेत्युभयचामरः ।

समदृष्टिः । अविषमदृष्टिः । महेश्वरः शिवः । शिवः शूली
महेश्वर इत्यमरः । शिवः समदृष्टिरिति विरोधः । पक्षे सम-
दृष्टिः सर्वजनेषु समानदर्शनः । महेश्वरो महाराजः । स्वामी
त्वेश्वरः पतिरीशितेत्यमरः ।

मुक्तामयो मौक्तिकप्रचुरः । तत्प्रकृतवचने मथट् । अतरल-
मध्यः । तरलो हारमध्यमणिसुद्रहितो मध्ये यस्य । हारस्या-
तरलमध्यता विरोधः । तरलो हारमध्यग इत्यमरः । अत्र
मध्यशब्दप्रयोगस्तु चेभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणामित्यादिव-
द्बोधः । वस्तुतस्तु मध्यशब्दरहितः पाठः । मुक्तामयो नीरोगः ।

विमलतरवारिधारावासितराजहंसा' वंशप्रदीपोऽप्यक्षमदश-
क्षानयः कन्दर्पकेतुर्नाम ।

येन च चन्द्रेणैव सकलकलाकुलगृहेण 'शर्वरीतिधारिणा

अतरसो धीर इति परिहारः । पराङ्गनाद्यु पराङ्गुख इत्यर्थः ।
रोगव्याधिगदामयाः । चञ्चलं तरलं सैवेत्युभयचामरः ।

जलदो मेघः । विमलतरवातिसङ्घ्या वारिधारया चा-
सिता राजहंसा येन ।

राजहंसास्तु ते चक्षुचरसैर्लोहितैः सिताः ।

इत्यमरः । उपलक्षणे द्वितीया । पक्षे विमलतरवारिः खड्ग-
दीपधारया चासिता राजान एव हंसा येन ।

करवास्तनिलिङ्गिङ्गपाञ्चसद्वा-

तरवारिकौशेयकमस्तुसायाः ।

इति चैमः ।

खड्गादीनां च निम्नितमुखे धारा प्रकीर्तिता ।

इति विश्वः ।

वंशप्रदीपः । वंशे वेणो प्रदीप आकाशप्रदीपः । अक्षता-
दग्धा दग्धावर्तिर्धस्य दीपस्यादग्धवर्तिता विरोधः । पक्षे वंशप्र-
दीपः कुलदीपः । अक्षतानग्या दग्धावस्था यस्य । दग्धा वर्तिर्दग्धा
वय इति हारावली । द्वौ वंशौ कुलमस्करौ । दग्धावस्थानेक-
विधा इत्युभयचामरः ।

१ इति अम० च । -वंशमखलो C E F G H इति नर० च । २ शर्वरी-
तिधारिणा- C शर्वरीतिभिरद्या H

दक्षितकैरवेण कुमुदवनबन्धुना प्रसाधिताग्नेन विलोकिता अ-
लधय १ इवोत्सहितगोत्राः २ सुदूरविवर्धितजीवनाः प्रसन्नसत्त्वाः

श्लेषेणाह । येन कन्दर्पकेतुना चन्द्रेणैव सकलकलाकुलम-
हेण पुनरुक्तोऽसौ श्लेषः ।

शर्वरीतिहारिणा शर्वर्या रात्रेरीतिरिवेतिर्दुःखदत्तात् त-
मस्तद्धारिणा तन्नाशकेन ।

दक्षितकैरवेण विकासितकुमुदेन । प्रसाधिता अलङ्कृता
आशा दिशे येन तादृग्नेन विलोकिता दृष्टा अलधय इव
समुद्रा इवोत्सहितगोत्रा उत्सहितपर्वताः सुदूरविवर्धितजीवना
दूरप्रवृद्धजलाः प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नजन्तवः सन्तः परामुत्कृष्टा
दृष्टिमवापुः ।

सत्त्वोऽस्ती जन्तुषु स्त्रीषु व्यवसाये पराक्रमे ।

इति वैजयन्ती । अथ शर्वरी निशा निशीथिनो रात्रिः । प्रसा-
धितोऽलङ्कृतश्च । आशाश्च हरितश्च ताः । सिते कुमुदकैरवे ।
अद्रिगोत्रगिरियावा । जीवनं भुवनं वनम् । कबन्धमुदकं पाथ
इति षट्स्वमरः । अर्थान्तरे शर्वस्य शिवस्य रीतिः सम्प्रदाय-
स्तेन हारी मनोहरः । दक्षितानि नाशितानि कैरवाणि शत्रवो
येन । प्रकर्षेण साधिता आशा अर्थिनामभिलाषा येन । साध
संसिद्धौ । उत्सहितगोत्राः प्रसिद्धवंशाः । सुदूरमायतं विशेषेण

१ इवोत्सहित- A C D E F H इति नर० च । २ सुदूरवर्धि- B C D
G H

सन्तः परां वृद्धिमवापुः । यस्य च अनितानिरुद्धलीलस्य रति-
प्रियस्य कुसुमशरासनस्य मकरकेतोरेव दर्शनेन वनिता-
जनस्य हृदयमुल्लास । यस्मै चानुगतदक्षिणसदागतये
श्रुतिसुखदकोमलकोकिलरूताय विकसितपल्लवाय कृतका-

वर्धितं जीवन्यनेनेति जीवनं जीविका येषाम । प्रसन्नसत्त्वाः प्रस-
न्नसभावाः । सन्तः कोविदाः ।

कैरवी चन्द्रिका प्रोक्ता कैरवं कुमुदे द्विषि ।

सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्यभावयोः ॥

इत्युभत्रापि विश्वः । सन् सुधीः कोविदो बुध इत्यमरः ।

यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादितानिरुद्धस्योषापतेर्लीला
विलासो येन तस्य दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासासोत्थानं
प्राप्तम् । अनिरुद्ध उषापतिः । लीला विलासक्रिययोरित्युभ-
यत्रामरः । पक्षे अनितानिरुद्धलीलस्योत्पादितानिवारितवि-
लासस्य । रतिप्रियस्य । अनुरागवत्सभस्य । कुसुमशरं कामम-
स्यति क्षिपत्यतिसुन्दरत्वात् तादृशस्य । असु क्षेपणे ।

स्त्रीणां विलासविद्योक्विभ्रमा क्लृप्तं तथा ।

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥

इत्यमरः ।

क्षेपोपमासङ्करेणाह । वसन्तायेव यस्मै तदस्यः सृष्टयाञ्चक्रु-
रिति सम्बन्धः । सृष्टेरीषित इति सम्प्रदानसञ्ज्ञा । अनुगतो द-

न्तारतरङ्गाय सुरभिसुमनोऽभिरामाय सर्वजनसुलभपद्माय
'विस्तारितकनकसम्पदेऽतिक्रान्तदमनकाय वसन्तायेव वन-

शिष्यसदागतिर्दक्षिणमाहृतो यं तस्मै । अतिसुखदं कोमलं कोकि-
लहतं पिकशब्दे यत्र तस्मै । छतः कान्तारस्य काननस्य तरङ्गः
कम्पनं येन । विकासिताः पल्लवाः किसलयानि येन । सर्वज-
नानां सुलभं पद्मं यत्र । विस्तारिता कनकस्य धत्तूरस्य चम्पकस्य
वा सम्पद्येन । अत एव सुरभयः सुगन्धयः सुमनसः पुष्पाणि
ताभिरभिरामः सुन्दरः । अतिक्रान्तो दमनकः पुष्पविशेषो
येन । शिभिरजत्वात् तस्यातिक्रम इति भावः । वनस्यता इवो-
त्कलिकासहस्रेणोद्गतकोरकसहस्रेण समाकुला व्याप्ताः । भ्रम-
रैर्भ्रुपैः सङ्गताः । प्रवालान् नवपल्लवेन हरिष्यो मनोहराः ।
विश्वसद्वयसो विश्वसत्पक्षिणः । वायुर्मातरिश्वा सदागतिः । अतिः
स्त्री अवणं अवः । कोकिलः पिक इत्यपि । तिरस्त्रां वासितं
इतम् । पल्लवोऽस्ती किसलयम् । वा पुंसि पद्मं नखिनम् । धत्तूरः
कनकाकृतयः । सुरभिर्घ्राणतर्पणः । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात् ।
स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । कलिका कोरकः पुमान् । षट्पदभ्र-
मराखयः । प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्ती । खगवास्यादिर्नोर्वयः । इति
चतुर्दशस्वमरः । कान्तारः कानने चेशौ ।

कनकं चम्पके हेस्त्रि धत्तूरेऽपि निगद्यते ।

इत्युभयत्र विश्वः । दमनो वीरपुष्पयोरिति धरषिः । पक्षेऽनु-

लता इवोत्कलिकासहस्रसङ्कुला भ्रमरसङ्गताः प्रवालहारिण्यो विलसद्दयसस्तकण्ठः स्पृष्टयाञ्चक्रुः । यस्य च समरभुवि

गतानां दक्षिणामुदाराणां सदा सर्वदा गतिरागमनं तस्मै ।
तादर्शं चतुर्थी । यदानुगताः सेवका दक्षिणा व्यवहारकुब्रजाः
सन्तस्य तेषामागतिरा साकक्षेण गतिर्निर्वाहो यस्मात् । त्रिवि-
धस्यापि जनस्य पाप्मनकर्तृत्वार्थः । अतिमुखदं कोमलं कोकिल-
वद्रुतं ब्रह्मे यस्य तस्मै । इ ब्रह्मे । ऋः । छतः कान्तानां स्त्रीणां
रतरङ्गः सुरतरङ्गो येन । अतएव विकसितः पक्षवः शृङ्गारो
येन । अतएव सुरभिसुमनेभिः सुगन्धिपुष्पैरभिरामः । यदा
सुरभवः स्थाताः सुमनसः पण्डितास्तैः । सर्वजनानां सुखभा
पद्मा लक्ष्मीर्यस्य । विस्तारिता कनकस्य सुवर्णस्य समक्षेण ।
अतिक्रान्ता दमनका वीरा येन । यदा दमयतीति दमनः
ब्रह्मः । उत्कलिका उत्कण्ठास्त्राणां सहस्रेण सङ्कुलाः । भ्रमरैः
कामुकैर्ललाटाक्षकैर्वा सङ्गताः । प्रवालो विद्रुमः । हारो मुक्ता-
वल्ली । तौ स्त्रो षासां ताः । यदा प्रकृष्टा वासाः कोशास्त्रैर्हारिण्यो
मनोहराः विलसद्दयो दैवगं यासां ताः । दक्षिणे सरलो-
दारौ । मैथुनं निधुवनं रतम् । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकम् । उत्कण्ठोत्कलिके समे । अथ विद्रुमः
पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकम् । चिकुरः कुन्तलो वासः । हारो
मुक्तावल्ली । इत्यष्टस्रमरः ।

भुजदण्डेन कोदण्डं कोदण्डेन शराः शरैरिग्निरस्तेनापि
भूमण्डलं तेन चाननुभूतपूर्वा नायको नायकेन कीर्तिः
कीर्त्या च सप्त सागराः सागरैः कृतयुगादिराजचरितस्मरण-
मनेन च स्वैर्यममुना च प्रतिक्षणमाश्चर्यमासादितम् । यस्य
च प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलताडनभीतै-

पक्षवः स्वात् किमलये विद्मष्टङ्गारयोरपि ।

सुरभिः सौरभे ख्याते वसन्ते पण्डितेऽपि च ।

भमरः कामुके मृङ्गललाटालकयोरपि ।

इति त्रिषु विश्वः ।

वयो बाल्यादि पची च यौवनं च क्वचिदयः ।

इति श्राव्यतः ।

मालादीपकेनाह । यस्य कन्दर्पकेतोः समरभुवि रणा-
ङ्गणे भुजदण्डेन कोदण्डं धनुः समासादितम् । अत्र यथायथं
लिङ्गव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च । शरासनकोदण्डकार्मुकमित्यमरः ।

पूर्वं नागुभूतोऽननुभूतपूर्वस्तादृशो नायकः कन्दर्पकेतुः ।
कृतयुगादिराजानां प्रियव्रतसगरादीनां चरितं खेनैव तेजसा
लोकप्रकाशनादि तत्स्मरणं स्मरणेन स्वैर्यं स्वैर्येणाश्चर्यम् । स्मर-
णस्याशुविनाशित्वात् ।

मालादीपकमाद्यं चैद्यथोत्तरगुणावहम् ।

यस्य कन्दर्पकेतोः प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां कर-

रिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । यस्य च 'निशित-
तनाराचर्जजरितमन्तमातङ्गकुम्भस्थलविगलितमुक्ताफलनिक-
रदन्तुरितपरिसरे' 'पतत्यचरथे' 'रक्तवारिसञ्चरदनेकच्छा-
योत्पलपुण्डरीकवाहिनीशतसमाकुले नृत्यत्कबन्धे सुरसुन्द-

तलेन ताडनं पत्युर्मरणोत्तरमुरस्ताडनं तेन भीतैरिव मुक्ता-
हारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । उत्प्रेच्छालङ्कारः । सम्भावना
स्यादुत्प्रेचेति लक्षणात् । पर्यन्तभूः परिसर इत्यमरः ।

यस्य कन्दर्पकेतोः समर एव सागरसस्त्रिन् खड्गो रराजे-
त्यन्वयः । निशितनाराचैस्त्रीक्ष्णवाणैर्जजरितानि शिथिलावय-
वानि यानि मन्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितैः सस्यै-
मुक्ताफलनिकरैर्दन्तुरितो दन्तुरवदाचरितः परिसरो यस्य
तस्मिन् । दन्त उन्नत उरश् । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः ।
अस्मादाचारे क्षिप् । क्तः । इट् । यद्वा । दन्तुरं विषमान्तरं
तद्ददाचरितम् ।

दन्तुरं वाच्यवद्विद्यादन्तुरे विषमान्तरे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

पतत्यचरथे पतद्वाणे । रक्तमेव वारि जलं तत्र सञ्चरदने-
कच्छायमनेककान्ति उद्गतं पलं मांसं यस्मात् उत्पलं मांसशून्यं

१ निशितनाराचराजिज- A B D F इति मर० च । निशितनाराचच-
क्रज- E २ -फलदन्तुरितपरिसरे C D F H ३ तरत्य- A B D H ४ इति
जग० च मर० च । रक्त० -नेककच्छप उत्पुल्लपु- A रक्तवारिज० -चोत्पुल्लपु- B
रक्तवारिज० -ददकच्छपे उत्पुल्लपुण्डरीके वा- C रक्त० -ददकच्छपे उत्पुल्लपु- E
रक्तवारिज- F रक्त० -चोत्पुल्लपु- H

रीसमागमोत्सुकचारुभटाहङ्कारसम्भारभीषणे । समरसा-
गरे^१ भिन्नपदातिकरितुरगरुधिरार्द्रजयसखीपाहालक्तकारा-
गरञ्जित इव खड्गो रराज ।

तच्च पुण्डरीकं सितच्छत्रं च यच्च तादृशं यदाहिनीघ्नतं वेना-
घ्नतं तेन समाकुले । नृत्यत्कबन्धे नृत्यच्छिन्नमसकवीरे । सुर-
सुन्दरीणामप्सरसां समागमोत्सुकानां चारुभटानां योधानाम-
हङ्कारोऽहमहमित्यस्य सम्भारस्तेन भीषणे । वषट्कार इति
निर्देष्टात् समुदायादपि कारः । यदाहङ्कारस्य गर्वस्य सन्धा-
रेण भीषणे । भटा योधाश्च योद्धारः ।

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धं कखेवरम् ।

इति द्वयोरमरः ।

तरङ्गिण्यां च वेनायां वाहिनी परिकीर्तिता ।

इति विन्धः । उत्पलं कुष्ठभृरहे । इन्दीवरे मांसशून्य इति
हैमः ।

पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे ।

इति विन्धप्रकाशः । पचरथो बाणपक्ष इति धरणिः । पक्षे पच-
रथः पथी । उत्पलमिन्दीवरम् । पुण्डरीकं सिताम्भोजम् ।
कबन्धं जलम् । वाहिनी नदी । कबन्धमुदकं पाय इत्यमरः ।
सुरसुन्दरी मन्थभेदश्चारुभटोऽपि । छेकानुप्रासार्थुपमाश्लेषरूप-

अथ कदाचिदवसन्नायां यामवत्यां दधिधवले कालक्षप-
णकयासपिण्ड इव निशायमुनाफेनपुञ्ज^१ इव मेनकानखमा-
र्जनशिलाशकले इव मधुच्छत्रच्छायमण्डलोदरे पश्चिमाचलो-
पधानसुखनिलीनशिरसो^२ राजतताटङ्क^३ इव शेषमधुभाजि

कोत्प्रेचालङ्काराणां यथासम्भवं सङ्करसंस्पृष्टी । ओजो गुणः ।
वैदर्भी रीतिः ।

अथानन्तरं स इति शेषः । कन्दर्पकेतुः कदाचिदवसन्नायां
समाप्तायां रजन्यामष्टादशवर्षदेशीयाम् । ईषदसमाप्तौ कल्प-
द्देश्यदेशीयर इति देशीयः । ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षां कन्यां
स्वप्नेऽपश्यदित्यन्वयः । अवसन्नायामित्यनेन स्वप्नस्य ग्रीष्मफल-
दत्तं ध्वनितम् । तदुक्तं गुरुणा ।

अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् ।

इति । एतादृशे कुमुदिनीनायके चन्द्रेऽपरजलधिपयसि पश्चि-
मसमुद्रजले मज्जति सतीत्यन्वयः ।

काल एव क्षपणकस्तस्य दधिधवले यासपिण्ड इव । क्षप-
णकस्य भक्षणार्थं दधिधवलः पिण्डो दीयत इति प्रसिद्धम् ।
निशा रात्रिः सैव यमुना तस्याः फेनपुञ्ज इव । मेनकानखचा-
लनार्थं शिलाशकले ज्ञांवां इति भाषायाम् । मधुच्छत्रस्य ह्याया
मधुच्छत्रच्छायम् । विभाषा सेनेति क्लीबत्वम् । तद्वन्मण्डलोदरं

१ - क्षपक A B C D E F G H   २ - कालशिरसो A D इति नर० च ।
-कालविलासिनो C H -कालविलासिन्या F   ३ -ताटङ्कचक्र A B D -तालक C

चषक इव विभावरीवध्वा अपरजलधिपयसि शङ्खकान्तिका-
मुके मज्जति कुमुदिनीनायके १ शिशिरकर्दमितकुमुदधूलि-
मध्यबद्धचरणेषु २ षट्चरणेषु ३ कलप्रलापबोधितचकिताभि-
सारिकासु सारिकासु प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेषु मठेषु ४ विभा-
सरागमुखरकार्पटिकजनोपगीयमानकाव्यकथासु ५ रथ्यासु

मण्डलमधो यस्य तस्मिन् । पश्चिमाचलोऽस्ताद्रिः स एवोप-
धानं शिरोऽवलम्बनं तत्र सुखेन निलीनं स्थितं शिरो यस्या-
स्तस्या विभावरीवध्वा रात्रिस्त्रिया राजतताटङ्क इव रौप्यकर्ण-
भूषणविशेष इव ठेंठी इति भाषायाम् । तस्या एव शेषमधुभाजि
पीतशेषमद्यसहिते चषके पानपात्र इव । शङ्खकान्तेः कामुके-
ऽभिलाषुके तुल्ये वा । चषकोऽस्ती पानपात्रम् । उपधानं तूप-
बर्हः । कामुके कमितानुक इत्यमरस्त्रिषु । उत्प्रेचालङ्कारः ।

शिशिरेण तुषारेण कर्दमितः कर्दमवदाचरितः कुमुदधू-
लिस्तन्मध्ये बद्धाश्चरणा येषां तादृशेषु षट्चरणेषु भ्रमरेषु ।

शिशिरः स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् ।

इति विश्वप्रकाशः । षट्पदभ्रमरालय इत्यमरः ।

कलप्रलापोऽव्यक्तमधुरध्वनिस्तेन बोधिता अतएव चकिता
अभिसारिका याभिलासु सारिकासु ।

१ शि० - कुमुदवन - A B शि० - कुमुद - F २ - परागमथ० A B C D E F G H
इति जग० च । ३ क० - प्रबो - A B F G क० - विबो - H क० - निबो - इति जग० ।
४ विभासमानसु - F H ५ - कार्पटिकोपगीय० D F H इति नर० च ।

सकलनिपीतनिशातिमिरमतितनीयस्तया वेदुमसमर्थे-
 श्विव कञ्जलव्याजादुद्गमस्त्विव कामिमियुननिधुवनलीला-
 दर्शनार्थमिवोद्गीविकाग्रतदानखिन्नेषु विविधबन्धरतक्रीडा-

कान्तार्थिनी तु वा याति सङ्केतं साभिवारिका ।

इत्यमरः । सारिकाग्रश्च सालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । तदुक्तमूगभेदे ।

स्त्रीलिङ्गोऽयं शारिः शकुनिविशेषे तु दन्त्यतालव्यः ।

इति ।

प्रबुद्धा अध्ययनकर्मठा अध्ययनशीला येषु तादृशेषु मठेषु
 छात्रादिनिसयेषु । कर्मणि घटोऽठजित्यठच् प्रत्ययः । कर्मशी-
 लस्तु कर्मठः । मठश्चात्रादिनिसय इति द्वयोरमरः ।

विभासेन रामविशेषेण मुखरितकार्पटिकजनैर्वस्त्रवाचक-
 भिक्षुभिः कपडिया इति भाषाप्रसिद्धैरुपनीयमाना काव्यकथा
 यासु तादृशीषु रथ्यासु प्रतोलीषु । गानेऽनतिपाटवं ध्वन-
 चितुं मुखुरग्रब्दप्रयोगः । रथ्या प्रतोली विशिखेत्यमरः । चम-
 कालङ्कारः ।

प्रदीपेष्वेवं विधेषु सत्स्वित्यन्वयः । अतितनीयस्तयातिह्यत्वेन
 सकलं निपीतं निशातिमिरं तद्वेदुमसमर्थेस्त्विव । निधुवनलीला
 सुरतक्रीडा । मैथुनं निधुवनं रतमित्यमरः । उद्गीविका योवो-
 न्नमनक्रिया तस्याः शतं तद्गानं विधानम् । विविधबन्धो मयूरा-
 दिबन्धो यच्च तादृशतक्रीडानां साक्षिषु साक्षाद्गृष्टेषु ।

साक्षिषु शरणागतमिवाधोलीनं तिमिरमवत्सु दुर्जनेष्विव
दग्धस्त्रेहतया मन्दिमानमुपगतेष्वतिवृद्धेष्विव दशान्तमुप-
गतेषु विपन्नसदीश्वरेष्विव पात्रमात्रावशेषेषु दानवेष्विव

शरणागतमिवाधोलीनमधस्तालीनं तिमिरमन्धकारमवत्सु
रक्षतु । तथाच वराहः ।

नार्ता न भीता न दृष्टाननाञ्च

विमुक्तश्चा विपलायमानाः ।

शीणायुधा वाजिगजावतीर्णा

श्लेते न वध्या न च पीडनीयाः ॥

कुलैकतन्तुः शरणागतो वा

कृताञ्छलिर्यश्च वदेत् तवास्मि ।

इति । उत्तरश्लोके वध्या इत्यादौ वचनविपरिणामः । शरणं
युद्धरक्षिणेः । तमिखं तिमिरं तम इति द्वयोरमरः । उत्प्रेषा-
लङ्कारः ।

दुर्जनेष्विव दग्धस्त्रेहतया नष्टप्रेमत्वेन मन्दिमानं सुहृत्क-
र्मणि श्लिथिलताम् ।

श्लेहोऽनुरागश्चैक्यं तैलेऽपिच निगद्यते ।

इति धरणिः । पक्षे श्लेहश्लैलम् । मन्दिमानमल्पतेजस्वम् ।
अतिवृद्धेष्विव दशान्तं वयसोऽन्तमुपागतेषु । पक्षे दशान्तं वर्ति-
कान्तम् । दशा वर्तिर्दशा वय इति हारावली । विपन्नसदीश्वरे-
ष्विव सर्वस्वदानादिना प्राप्तदारिद्र्येष्विव । एतच्च सत्पदेन ध्व-

निशान्तमध्यचारिष्वस्तगिरिशिखरेष्विव 'पतत्पतङ्गेषु 'प्रदी-
पेष्वनवरतमकरन्दविन्दुसन्दोहलुब्धमधुकरनिकुम्बश्चद्वार-
मुखरितेषु' स्नानिमानमुपगच्छत्सु वासागारकुसुमोपचा-

नितम् । पाचमाचावशेषेषु देहमाचावशेषेषु तथाच काञ्चि-
दासः ।

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्हिः ।

आरक्ष्यकोपाप्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥

इति ।

पात्रं तु भाजने योग्ये देहे तीरदयान्तरे ।

इति महीपः । यदा पाचममात्यः ।

पात्रं सुवादौ पर्णे च राममन्त्रिणि चेष्यते ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे पात्रं भाजनम् । दानवेष्विव निशा-
राक्षिस्तास्या अन्तमध्ययोश्चरणशीलेषु । पक्षे निशान्तं गृहं तन्म-
ध्यचारिषु । निशान्तवक्ष्यसदनमित्यमरः । अस्तगिरिरस्ताचल-
स्तच्छिखरेष्विव । पतङ्गः सूर्यः । पक्षे पतङ्गाः ब्रह्मभाः । पतङ्गः
ब्रह्मभादित्याविति विश्वः । अस्तस्तु चरमः स्नाहदित्यमरः ।

एतादृशेषु वासागारकुसुमोपहारेष्वित्यन्वयः । अनवरतं
मकरन्दविन्दुसन्दोहः पुष्परससमूहस्तत्र सुब्धमधुकराणाम-

१ परिपतत्पतङ्गेषु A प्रपतितपतङ्गेषु F १ प्र० -सन्दोहमोहलुब्धमधु- A प्र०
-सन्दोहसुब्धमधु- B D E G H प्र० -सन्दोहमोहसुब्धमधु- C प्र०
-सन्दोहपानमोहसुब्धमधु- F २ -करनिकरम्भ० A B D G -करनिकरनिकुम्ब-
म्भ० E

रेष 'विगलत्कुन्दैरलकैः प्रियविरहेणोकाद्वाप्यविन्दुनिवो-
त्सृजतीषु' प्रियतमगमननिषेधमिव 'कुर्वतीषु वाचाल-
तुलाकोटिभिस्वरणपक्षवै रजनिशेषसुरतभरपरिश्रमवि' -

भिलाषुकभमराणां निकुरम्बं यूथं तस्य सङ्कारेण रवविशेषेण
मुखरितेषु ब्रह्माद्यमानेषु । सन्दोहविसरत्रजाः । सुभोऽभि-
लाषुकस्तृष्णाक् । निकुरम्बं कदम्बकमिति चिच्चमरः ।

एतादृशीषु प्रियतमास्त्रित्यन्वयः । विगलत्कुन्दैः पतत्कुन्द-
कुसुमैरलकैः । करणे द्वितीया । प्रियविरहेण भाविप्रियविरहेण
शोकस्तस्माद्वाप्यविन्दुनिवोत्सृजतीषु । अनेन वृष्टिर्धनिता ।
अतएव प्रियगमननिषेधमिव कुर्वतीषु । तदाह नारदः ।

अकालजेषु नृपतिर्विद्युद्भर्जितवृष्टिषु ।

उत्पातेषु चिविधेषु सप्तरात्रं तु न ब्रजेत् ॥

इति । प्रवक्ष्यत्यतिका नायिका ।

प्रवक्ष्यति प्रियतमे प्रवक्ष्यत्यतिकेच्यते ।

इति रसरत्नहारः । अचोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

वाचालास्तुलाकोटयो येषु तादृशैस्वरणपक्षवैरुपलक्षितासु ।
उपलक्षणे द्वितीया । स्तनितमनेन ध्वनितम् । स्याज्ज्याकस्तु
वाचालः ।

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जोरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।

१ विगलितकु- C D २ -मुत्सृजतिरिव A B C D E F H ३ कुर्वतीषु- D
F H ४ -सुरतपरि- C D E F H

१ गलितकेशपात्रदरदलितमासतीमालापरिमलसुब्धमधुकर-
 २ निकरपक्षानिलनिपीतनिदाघजलश्रीकरासदेक्षुजवसिक-
 ३ ऋणश्लेषत्कारमुखरासु ४ नवनखपदसंसक्तकेशनिर्माक-

इति द्वयोरमरः ।

रजनिशेषः पद्मविकासकालस्य च सुरतभरसेन परिश्रम-
 सेन विगलितः केशपात्रः केशकलापस्य च दरदलितानामोष-
 दिकसितानां मासतीनां मासास्तासां परिमलो जगमनोहरो
 गन्धसुब्धमधुकरनिकरपक्षानिलेन निपीताः शोषिता निदाघ-
 जलश्रीकरा अमुकशाशासां तासु । पशिन्यः स्त्रिय इमाः । यन्तु ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ।

इति तच्चिच्छिन्नादिविषयम् ।

पात्रः पञ्चस्य हस्तस्य कलापार्थाः कशात् परे ।

ईषदर्थे दरोऽव्ययम् ।

विमर्दोत्ये परिमलो गन्धे जगमनोहरे ।

सोमौघनिकरत्रात इति चतुर्थमरः ।

उद्वेक्षुजवसिकऋणस्य श्लेषत्कारः सिञ्चितं तेन मुखरासु ।
 अनेनापि स्तनितं ध्वनितम् । नवनखपदं रात्रिजातं नखचतं
 तत्र संसक्तः केशस्तनिर्माको निर्माचनं तेन वेदना तथा कृतः

१ ग० - सुब्धमधु - C D G H इति जग० च । २ निकरस्य - A B C F G H
 ३ - करकशासु - A B C D F G H - करकशासु स्य - E ४ - सुभगासु A B C
 D F H ५ ग० - पददृष्टकेश - A C D E F H इति जग० च नर० च । ग०
 - पददृष्टकेश - B ६ - केशपात्रनिर्माक - A B D G इति नर० च ।

षेदनाकृतसीत्कारविनिर्गतदुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाधव-
 लितभोगावासासु पुनर्दर्शनपृच्छाविधुरसखीजनानक्षणवोच्य-
 माणप्रियतमासु १क्षणदागतवैयात्यवचनशतस्मारकगृह २-
 १शुकचाटुव्याहृतिक्षणजनितमन्दाक्षासु शरदासरलक्ष्मीष्विव

सीत्कारस्रस्त्रादिनिर्गताभिर्दुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाभिर्धवलित-
 तो धवलीकृतो भोगावासो वासगृहं याभिस्तासु । दशन-
 किरणच्छटाभिस्तडिङ्गनिता । मुग्धौ वर्बरसुन्दराविति विश्वः ।
 भोगावासो वासगृहमिति शारावली ।

प्रियतमाः प्रेयांसः । क्षणं कामोत्सवं ददातीति क्षणदा-
 रात्रिस्तद्गतं वैयात्यवचनशतं धृष्टतावचनानि तत्स्मारकगृह-
 शुकस्य चाटुव्याहृतिभिः क्षणं क्षणमात्रं जनितं मन्दाक्षं लक्ष्मा-
 यासां तादृग्नीषु । तथाच माघः ।

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जोव बोधितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

इति । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । वैयात्यं धृष्टता मतेति शारावली ।
 कक्षाविशेषोत्सवयोः क्षणः । मन्दाक्षं स्त्रीस्तपा मीडा । व्याहार
 उक्लिर्लपितमिति त्रिष्वमरः ।

शरच्छरद्वेतुः । न खेनाकाशेनालङ्कृताः पयोधरा मेघा-
 यासु । मण्डनं मण्डनानामितिवदाकाशभूषणानामाकाशस्यैव

१ क्षणदायत- A क्षणदाकृत- C २ -वचनशतसंज्ञा. ० A B C D E F G H
 इति जग० च । १ शुक चाटु- E

नखालङ्कृतपयोधरास्वासन्नमरणास्त्रिव जीवितेशपुराभिमु-
 खीषु^१ 'वसन्मथनराजिष्विवोत्कलिकावङ्गलासु^२ प्रियैरालि-
 श्यमानासु कामिनीष्वान्दोलितकुसुमकेसरे^३ केशरेणुमुषि

भूषणत्ववर्णनम् । यदा न खेऽलङ्कृता भूषिताः सजला अति-
 नीला इति यावत् । तादृशाः पयोधरा मेघा यासु । शर-
 त्काशे निर्जलत्वादनलङ्कृतत्वमित्यर्थः । पक्षे । नखेन तत्त्वतं ल-
 ष्यते तेनालङ्कृताः पयोधराः क्षणा यासां तादृशीषु । स्त्रीस्त-
 नाब्धौ पयोधरावित्यमरः । जीवितेशो यमस्तस्य पुरं संयमिणी ।
 पक्षे । जीवितेशः पतिः । तत्पुरं शरीरम् ।

वसन्मे धर्मराजे च जीवितेशो धनागमे ।

पुरं पुरि शरीरे च गुगुलौ कथितः पुरः ।

इत्युभयत्र विद्यः ।

वनराजिर्वनपरम्बरा । उत्कलिकोद्गतकोरकः । कलिका
 कोरकः पुमानित्यमरः । पक्षे । उत्कलिकोत्कण्ठा । उत्कण्ठो-
 त्कलिके समे इत्यमरः ।

यमकेनाह । एतादृशे वाते वहतीत्यन्वयः । आन्दोलित-
 कुसुमकेसरे कल्पितपुष्पकिञ्चल्के । रणितेन मधुरा मणयो
 यासां तादृशीनां रमणीनां केशरेणुमुषि केशपदेन तत्स्थानि
 पुष्पाणि लक्ष्यन्ते तद्रजोहारके । विकसानि विकसितानि च

१ -पुरोऽभिमुखीषु C F २ वसन्नाराभरा- D ३ -सहस्रवङ्गलासु A C
 ४ -केशर- G H

रक्षितमधुरमणीनां^१ रमणीनां^२ विकचकुमुदाकरे^३ मुदा-
करे सङ्गभाजि प्रियविरहितासु रहितासु सुखेन मुर्मुरमिव
वर्षति समन्तादर्पके^४ दर्पकेषुदहनस्य^५ दूरप्रसारितकोक-

तानि कुमुदानि च कैरवाणि तेषामाकरे । एतादृशे सरसि ।
सङ्गभाजि । अतएव मुदाकरे हर्षकारके । मुदेत्यत्र भागुरि-
मते टाप् । एतेन विशेषणद्वयेन शीतमन्दसुगन्धितं ध्वनितम् ।

प्रियविरहितासु । अतएव सुखेन रहितासु । समन्तात्
परितो दर्पकेषुदहनस्य कामबाणाग्नेरर्पके समर्पके । अतएव
मुर्मुरमिव तुषाग्निमिव वर्षति । मुर्मुरस्तु तुषानल इति वैज-
यन्ती । कोकप्रियतमा चक्रवाकी । केसरे केसरे इत्यत्र स्वभे-
दयमकम् । भोजराजेनोदाहृतं च ।

शालं वहन्ती सुरतापनीयं शालं तडिङ्गासुरतापनीयम् ।

रक्षोभरक्षोभरसन्निकृटा लङ्गाकलङ्गा कलिकाद्रिकूटे ॥
इत्यत्र शालं शालमिति स्वभेदयमकमिति वर्णितम् । इदं स्थूल-
मव्यपेतयमकम् । केसरे इति तालव्यमध्यपाठे त्विदमेव यमक-
प्रमाणम् ।

अर्थे सत्यर्थभिस्त्राणां पदानां सा पुनः श्रुतिः । ?

यमकम् ।

केसरो बकुले सिंहसटायां पुष्यमध्यगे ।

१ -मधुकरमणीनां A F इति जग० च । -मधुकरमणीनां D इति नर० च ।

२ विकसितकु- A B विकसितकु- G ३ सुकुमुद- D कुमुद- इति नर० ।

४ दूरप्रसारित- B

प्रियतमास्ते मास्ते वदति जघनमदनपुरतोरणेन 'मदन-
नगरमहानिधिकनकप्राकारेण रोमावलीलतालवालेन जघन-
चन्द्रमण्डलपरिवेषेण 'त्रिभुवनविजयप्रशस्तिरोमावलीकन-
कपत्रेण 'सकलहृदयवन्दिनिवासपरिखावलयेन जग-

इति विम्बः । किञ्चत्कः केसरोऽस्त्रियाम् । रेणुर्दयोः स्त्रियां
धूलिः । मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः । व्याकोशविकचस्फुटाः ।
फुल्लस्यैते विकसिते । सिते कुमुदकैरवे । कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः ।
पत्नी रोप इयुर्दयोः । कोकस्रक्त्रस्रक्त्रवाक इत्यष्टस्वमरः ।

मेखलादासा काञ्चीदासा परिहृतजघनस्यलीमित्यन्वयः ।
जानपदेति ङीष् । तोरणेन बहिर्दारेण । प्राकारेण वरणेन ।
आलवालेनावालेन । थाला इति भाषायाम् । परिवेषेण परि-
धिना । प्रशस्तिः प्रशस्तिवर्णः । सैव रोमावली तस्याः कनक-
पत्रेण कनकचित्रेण पत्रेण श्राकपार्थिवादिः । यदा । ताम्रपत्रवत्
कनकपत्रम् । सकलानां हृदयान्येव वन्द्यः प्रयहास्तेषां निवासः
कारा तत्परिखावलयेन । खाई इति भाषायाम् । सर्वेषां हृद-
यानि तत्रैव निवसन्तीति भावः । जगस्रोचनानि सर्वजननेत्राणि
तान्येव विहङ्गमाः पक्षिणस्तेषां माला पङ्क्तिस्तस्या लासकशला-
कागुणः । कांपा इति भाषायाम् । सर्वेषां श्लोचनाकर्षकेणेति

१ मन्मथमन्दिरमहा- A B G मदनमन्दिरमहा- F इति नर० च । २ नि०
-वर्षरो- A G नि० -रोमवर्षावली- B E F नि० -लेखलोमावली- D इति नर०
च । ३ सकलजनहृ- A B C D E F G H

१ श्लोचनविहङ्गममालालासकशलाकागुणेनेव २ मेखलादान्ना
 ३ परिवृतजघनस्थलीमुन्नतपयोधरभारान्तरितमुखचन्द्रदर्शना-
 ४ प्राप्तिजनितखेदेनेव ५ गुरुनितम्बबिम्बपयोधरकुम्भपीडाज-
 नितायासेनेव ६ गृहीतगुरुकलत्रानुशयेनेव ७ विधातुरतिपीड-

भावः । तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम् । प्राकारो वरणः शालः ।
 स्यादासवालमावालम् । परिवेषस्तु परिधिः ।

प्रयहोपयहौ वन्द्यां कारा स्याद्वन्धनालये ।

खेयं तु परिखा ।

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ।

स्त्रीकर्त्या मेखला काञ्चीत्यष्टस्वमरः । गमेः सुपि वाच्य
 इति खश् । विहायसो विह इति वाच्यं खच् च डिद्वा वाच्य
 इति विहायसो विहादेः खित्यनव्ययस्येति मुमागमः । खन्
 अवदारणे । अन्येभ्योऽपि दृग्भक्त इति डः । परितः खाता
 परिखा ।

उत्प्रेक्षयाह । मध्यभागेनावलम्बेनालङ्कृतमित्यन्वयः । उन्न-
 तपयोधराभ्यामन्तरितो व्यवहितो यो मुखचन्द्रस्तद्दर्शनाप्राप्त्या
 जनितखेदेनेव । गुरुर्महान् नितम्बबिम्बो नितम्बमण्डलं पयोध-
 रकुम्भः स्तनकलत्रस्ताभ्यां पीडया अनितायासेनेव । गृहीतो

१ श्लो० -विहङ्गममाला- A C D F २ -कनकशला० C ३ परिमत- A B D F
 ४ -स्यसामु- A B C D E F G H इति जग० च नर० च । ४ प्राप्तिखे- A B
 C F H इति जग० च । ५ गुरुनितम्बपयो- D H ६ -पयोधरकुम्भनिबद्धोभय-
 पाच्यपीडा० B F G H -पयोधरभारपीडा० D ७ विधातुरपि पी- G

यतो 'हस्तपाशजनितायासेनेव मम मूर्धजयोरियत्प्रमाणयोः
स्तनकलत्रयोः कथं मय्येव निपातो भविष्यतीति चिन्तयेव'
क्षीणतरतामुपगतेन मध्यभागेनालङ्कृतामनुरागरत्नमयकनक-
रुचकाभ्यां^१ चूचुकमुद्रासनाथाभ्यामतिगुरुपरिणाहृतया पत-
नभयात्^२ 'कीलिताभ्यामिव चूचुकच्छलेन'^३ गिरिसारेण सक-

वृहत्कलत्रस्य पृथुश्रोणिमण्डलस्थानुत्रयो दीर्घदेशो^४ येन । वि-
धातुर्ब्रह्मणः । मूर्धब्रह्मेनोर्ध्वदेशो लक्ष्यते । तत्रोत्पन्नयोः स्तन-
कलत्रयोर्मध्येव पातो भविष्यतीति चिन्ता क्षीणताहेतुः । मध्यमं
चावलग्रं च मद्योऽस्ती । कलत्रं श्रोणिभार्ययोः । अनुत्रयो
दीर्घदेशानुतापयोरिति त्रिष्वमरः । वृहत्कलत्रपदेन युवती-
पतेः पौगण्डे वयसि वर्तमानस्य वृत्तान्तोऽपि प्रतीयते । गुरु-
कलत्रानुत्रयेनेति पाठस्त्वयुक्त्वादुपेक्षितः ।

पयोधराभ्यामुद्गासमानामित्यन्वयः । अनुराग एव रत्नं
तत्प्रचुरौ कनकरुचकौ गुलिकामणी रत्नमये गुलिके यतोऽत-
सूचुके एव मुद्रे जतुमये नामाक्षराङ्किते मुद्रे ताभ्यां सना-
थाभ्यां सहिताभ्याम् ।

रुचको मङ्गलद्रव्ये घोवाभरणदन्तयोः ।

इति विश्वप्रकाशः । रुचको गुलिकामणिः । अतिगुरुपरिणाह-

१ हस्तपाशपरामर्शज- D २ विविक्तयतेव C ३ -कनकपुरवकाभ्यां A D H
-कनकसमुद्गाभ्यां B -कनकफलरुचकाभ्यां C ४ लिप्ति- A B C D E इति
जन० च नर० च । ५ + विधिना C

लावयवनिषिक्तशेषलावण्यपुञ्जाभ्यामिव हृदयतडागकम^१-
लाभ्यामिव हृच्छयकपोलचातुरिकाविभ्रमाभ्यां रोमावली-
लताफलाभ्यां^२ कन्दर्पदर्पवर्धनवशीकरणचूर्णपूर्णासमुद्रका^३-
भ्यामशेषजनहृदयपतनसञ्जातगौरवाभ्यां संसारमहातह^४-
फलाभ्यां यौवनमहापादपप्रसवाभ्यां चारलतामृणाललोभ-

तथा विशालतथा पतनभयाद्देतोसूपुकच्छलेन निषेध गिरि-
सारेण लोहकीलेन कीलिताभ्यामिव । सकलेभ्यवयवेषु निषि-
क्तस्यातएवावन्निष्ठस्य लावण्यस्य पुञ्जाभ्यामिव ।

मुक्ताफलेषु हाथायाश्चरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मावस्थमिषोच्यते ॥

इति मेदिनी । हृदयतडागकमलाभ्यां कमलकोरकाभ्यामि-
त्यर्थः । हृच्छयः कामः । कपोलचातुरिका गलमसुरिका इति
भाषायाम् । रोमावलीलता तत्पुञ्जाभ्याम् । कन्दर्पः काम-
लस्य दर्पसद्वर्धनं तद्वशीकरणचूर्णं तेन पूर्णासमुद्रकाभ्यां समु-
द्राभ्याम् । कन्दर्पनादेव कामाविर्भावो घूनामिति भावः ।
अशेषाणां सर्वेषां जनानां हृदयस्य मनसः पतनं तेन सञ्जात-
गौरवाभ्याम् । यथा कठिनद्रव्यान्तराभिघाताच्छरीरे घन्वि-
सम्भवस्तथैतद्व्यसि ध्रुवमनसां पातात् पयोधरसम्भवः । एतेनैत-
च्छरीरमार्दवं कुचयोः काठिन्यं च वर्णितम् । संसारमहातहः-

१ -मडागकमकम- A २ -महाफलाभ्यां D + इव H ३ क० -विवर्धन-
D इति नर० च । ४ अमद्वशी० A B C F G इति नर० च । ५ संसारपारि-
जातक- A G H संसारपारिजातकमचा० B

नीयचक्रवाकाभ्यां 'द्वारलतारोमावलीसङ्गमव्याजप्रयाग'-
 'तस्यफलाभ्यां चिभुवनविजयपरिश्रमखिन्नस्य मकरकेतोर्विज-
 नवासगृहाभ्यां' पयोधराभ्यामुद्गासमानां "मुखचन्द्रसन्नि-
 'हितसन्ध्यारागेण" "दन्तमणिरत्नासिन्दूरमुद्रानुकारिणा

फलाभ्याम् । संसारस्येदमेवैकं फलमिति भावः । दौवणं ता-
 दृश्यं तदेव पादपो वृक्षस्यप्रसवाभ्यां पुष्याभ्याम् । तादृश्यं दौ-
 वणं समे । विटपो पादपस्यहरित्युभयचामरः ।

पुष्यं प्रसूनं सुमनः प्रसवस्य मण्डीवकम् ।

इति हेमः । चिभुवनविजयपरिश्रान्तस्येत्यनेन दौधनिवासो ध्व-
 नितोऽतएव विजनवासगृहाभ्यां षट्मण्डपाभ्यामित्यर्थः । तदा-
 कारानुकारित्वादिति भावः । जगराहित्यवर्णनात् स्यन्दरहि-
 तत्वं ध्वनितम् ।

उत्प्रेक्षया प्रौढोक्त्वा चाह । अधरपल्लवेनाधरोष्ठकिसल्लये-
 नोपशोभमानामिति सम्बन्धः । पल्लवोऽस्ती किसलयमित्यमरः ।
 मुखचन्द्रसन्निहितस्यसमीपवर्ती सन्ध्यारागस्तात्कालिकसौहि-
 त्यविशेषः । दन्तमणीनां रत्ना कान्तिविशेषसंरक्षणम् । तदर्थं
 या सिन्दूरमुद्रा तदनुकारिणा । निःसरता हृदयानुरागेण
 रञ्जितेनेव । कीर्त्ता शैत्यवदनुरागे सौहित्यवर्णनं कविसम्प्रदायः ।
 तथाच माघः ।

१ व० - सङ्गमजम्बा - C D २ - सङ्गमप्रयाग - E G H ३ - तद - F ४ - जय-
 वास - A B F ५ - मुखचन्द्रनिहित - C ६ - हितसन्तस - A C F G हितसन्तस - D
 ७ + इव A B C E ८ - द्विज - A B C D F G H इति जग० च नर० च ।

निःसरता १ हृदयानुरागेणैव २ रञ्जितेन ३ रागसागरविद्रुम-
 "नवपल्लवेनेवाधरपल्लवेनोपशोभमानां तरुणतरकेतकदलद्रा-
 शीयसा पद्मलचटुलालसेन हृदयवासगृहावस्थितहृच्छय"-
 विलासिनो गवाक्षशङ्कामुपजनयता सरागेषापि निर्वाणं

हादितः कथमपि त्रपयान्तर्यः प्रियं प्रति चिरात् रमस्या ।

वारुणीमदविभ्रङ्गमथाविश्वक्षुषोऽभवदसाविव रागः ॥

इति । रागसागरोऽनुरागसमुद्रस्तम्बन्धिविद्रुमस्य प्रवालत-
 रोर्नवपल्लवेनेव । अत्र प्रौढोक्तिरपि ।

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाद्यैतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकमित्यमरः ।

नयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः । तरुणतरकेतकदलद्रा-
 शीयसा तदद्दीर्घेण । ईयसुनि प्रियस्त्रिरेत्यादिना दीर्घशब्दस्य
 द्राघ्यादेशः । दलं पर्णं हृदः पुमानित्यमरः । पद्मलं पद्म-
 युक्तं चटुलं चञ्चलमलसं मन्दं तादृशेन । हृदयमेव वासगृहं
 तत्रावस्थितस्य हृच्छयविलासिनः । कामविलासिनो गवाक्षशङ्का
 वातायनशङ्कामुपजनयता । वातायनं गवाक्ष इत्यमरः । सरा-
 गेण सानुरागेण निर्वाणं मोक्षं कुर्वतेति विरोधः । मुक्तिः कैव-
 ल्यनिर्वाणमित्यमरः । परिहारस्तु निर्वाणं निवृत्तिः । एतद्-
 श्रृंगारानां पदार्थान्तरेभ्यश्चेतसो निवृत्तिरिति भावः । नि-

१-हृदय- E २ अनुर- A B G ३ रागसागरप्रवालमव- G रागसागर-
 विद्रुमेशोवाधरपल्ल- H ४ शकलेने- A B C D E F H इति मर० च । ५-हृद-
 यमव- F

नीयचक्रवाकाभ्यां 'द्वारसुतारोमावलीसङ्गमव्याजप्रयाग'-
 'तरुफलाभ्यां त्रिभुवनविजयपरिभ्रमखिलस्य मकरकेतोर्विज-
 नवासृष्टाभ्यां' पयोधराभ्यामुद्गासमानां "मुखचन्द्रसन्नि-
 'हितसन्धारारोगेण" "दन्तमणिरक्षासिन्दूरमुद्गानुकारिणा

फलाभ्याम् । संसारस्येदमेवैकं फलमिति भावः । यौवनं ता-
 दृश्यं तदेव पादपो वृक्षस्यप्रसवाभ्यां पुष्पाभ्याम् । तादृश्यं यौ-
 वनं समे । विटपो पादपस्यहरित्युभयचामरः ।

पुष्यं प्रसूनं सुमनः प्रसवश्च मणीवकम् ।

इति हैमः । त्रिभुवनविजयपरिभ्रान्तस्येत्यनेन बौधनिवासो ध्व-
 नितोऽतएव विजनवासृष्टाभ्यां पटमण्डपाभ्यामित्यर्थः । तदा-
 कारानुकारित्वादिति भावः । जनराहित्यवर्णनात् स्यन्दरहि-
 तत्वं ध्वनितम् ।

उत्प्रेक्षया प्रौढोक्त्वा चाह । अधरपल्लवेनाधरोष्ठकिसलये-
 नोपगोभमानामिति सम्बन्धः । पल्लवोऽस्त्री किसलयमित्यमरः ।
 मुखचन्द्रसन्निहितस्यसमीपवर्ती सन्धारारामस्तात्कालिकसौहि-
 त्यविशेषः । दन्तमणीनां रक्षा कान्तिविशेषसंरक्षणम् । तदर्थं
 वा सिन्दूरमुद्गा तदनुकारिणा । निःसरता हृदयानुरागेण
 रञ्जितेनेव । कीर्त्ता शैत्यवदनुरागे सौहित्यवर्णनं कविसम्प्रदायः ।
 तथाच माघः ।

१ च० - सङ्गमजवा- C D २ - सङ्गमप्रयाग- E G H ३ - तरु- F ४ - अय-
 नास० A B F ५ मुखचन्द्रनिहित- C ६ हितसन्तस- A C F G हितसततस- D
 ७ + इव A B C E ८ द्विज- A B C D F G H इति जग० च नर० च ।

निःसरता १ हृदयानुरागेणैव २ रञ्जितेन ३ रागसागरविद्रुम-
 "नवपल्लवेनेवाधरपल्लवेनोपशोभमानां तरुणतरकेतकदलद्रा-
 धीयसा पद्मलचटुलालसेन हृदयवासगृहावस्थितहृच्छय"-
 विलासिनो गवाक्षशङ्कामुपजनयता सरागेषापि निर्वाणं

हादितः कथमपि त्रपयान्तर्यः प्रियं प्रति चिरात् रमसा ।

वारुणीमदविशङ्कमथाविश्वक्षुषोऽभवदसाविव रागः ॥

इति । रागसागरोऽनुरागसमुद्रस्तम्बन्धिविद्रुमस्त प्रवालत-
 रोर्नवपल्लवेनेव । अत्र प्रौढोक्तिरपि ।

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् । ?

विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकमित्यमरः ।

मयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः । तरुणतरकेतकदलद्रा-
 धीयसा तदहीर्षेण । ईयसुनि प्रियस्त्रिरेत्यादिना दीर्घशब्दस्य
 द्राध्यादेशः । दलं पर्णं हृदः पुमानित्यमरः । पद्मलं पद्म-
 युक्तं चटुलं चञ्चलमलसं मन्दं तादृशेन । हृदयमेव वासगृहं
 तत्रावस्थितस्य हृच्छयविलासिनः । कामविलासिनो गवाक्षशङ्का
 वातायनशङ्कामुपजनयता । वातायनं गवाक्ष इत्यमरः । सरा-
 गेण सानुरागेण निर्वाणं मोक्षं कुर्वतेति विरोधः । मुक्तिः कैव-
 ल्यनिर्वाणमित्यमरः । परिहारस्तु निर्वाणं निवृत्तिः । एतद्-
 र्शनाज्जनानां पदार्थान्तरेभ्यश्चेतसो निवृत्तिरिति भावः । नि-

१— हृदय- E २ अनुर- A B G ३ रागसागरप्रवालमव- G रागसागर-
 विद्रुमेषोवाधरपल्ल- H ४ शकलेने- A B C D E F H इति मर० च । ५— हृद-
 यमव- F

कुर्वता १ 'गतिप्रसररोधकत्रयणकृतकोपेनेवोपान्तलोहितेन २
धवलस्यतेव जगदशेषमुत्फुल्लकमलकानमसनाद्यमिव गगनं
कुर्वता दुग्धान्धोधिसहस्राणीवोद्धमता ३ कुन्दनीलोत्पलमाला-
सखीमिवोपहसता नयनयुगलेन ४ भूषितां दम्नरत्नतुलाद्-

र्वाणोऽवात इति निपातः । गतिप्रसररोधकत्रयणकृतकोपेनेव ।
अन्तश्च समीपमुपान्तं प्रान्तदेशस्तत्र लोहितेन रक्तेन । उपा-
न्तमिति विभक्तीत्यादिना सामोपेऽप्यधीभावः । रोहितो लो-
हितो रक्त इत्यमरः ।

दृष्टिसञ्चारजन्यं विभेवं वर्णयन्नाह । धवलस्यता धवलं कु-
र्वता जगदशेषम् । उत्फुल्लानि व्याकोशानि कमलानि तेषां
काननं तेन सवाद्यं गगनमन्तरिक्षं कुर्वता ।

प्रफुल्लोत्फुल्लसम्कुलव्याकोशविकचस्युटाः ।

बभोऽन्तरिक्षं गगनमित्युभयचामरः ।

दुग्धान्धोधिसहस्रमिवोद्धमतोद्गिरता । दुग्धम उद्गिरणे ।
कुन्दनीलोत्पलमालासखीमिवोपहसता । तदधिकशोभता-
दिति भावः ।

नासावंशेन परिकृतां भूषितामित्यन्वयः । भूषितश्च परि-
कृत इत्यमरः । दम्नरत्नानि दम्नरत्नानि तेषां तुलादण्डेन ।

१ जनयता A B C D F G H इति नर० च । २ गतिप्रसरावरो- C D E
F H ३ -नोपान्तको- D ४ -मतोत्फुल्लवीलो- H ५ विभूषितां A B D F
इति नर० च ।

एणेन 'नयनसमुद्रसेतुबन्धेन' 'यौवनमन्मथमत्तवारणयो-
 र्वरण्डकेनेव नासावंशेन परिष्कृतां 'विलोचनेन्दीवरभ्रमर-
 पङ्क्तिभ्यां मुखमदनमन्दिरतोरणाभ्यां रागसागरवेलाभ्यां'
 यौवननर्तकसाधिकाभ्यां भ्रूलताभ्यां विराजमानां' घनसम-

नयनसमुद्रस्य सेतुबन्धेन । सेतुरासौ क्षिप्यां पुमानित्यमरः ।

यौवनमन्मथावेव मत्तवारणौ मत्तगजौ तयोर्वरण्डकेन ।

भित्तिरुभयपार्श्वे द्वौ स्थापयित्वा मतङ्गजौ ।

बोधयन्तीति प्रसिद्धं भित्तिः सा तु वरण्डकम् ॥

अगड इति भाषायां प्रसिद्धम् । कुञ्चरो वारणः करीत्यमरः ।

रूपकातिशयोक्ताह । भ्रूलताभ्यां विराजमानां शोभमाना-
 मित्यन्वयः । विलोचनेन्दीवरस्य बेचनीलोत्पलस्य भ्रमरपङ्क्ति-
 भ्याम् । इन्दीवरं च नीलेऽस्त्रिमिति कुमुदप्रकरणेऽमरः । मुख-
 मदनमन्दिरस्य तोरणाभ्यां बहिर्द्वाराभ्याम् । तोरणोऽस्त्री बहि-
 र्द्वारमित्यमरः । रागसागरोऽनुरागसमुद्रस्य देलाभ्याम् ।

अव्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।

रत्नमरः । यौवननर्तकसाधिकाभ्याम् । नर्तकीसाधिके समे
 रत्नमरः ।

क्षेपेणाह । घनसमयो वर्षाकालस्तस्य लक्ष्मीः शोभा तामि-

१ नयनयुगलस- B २-बन्धेनेव DEH ३ यौवनमन्मथमहावा- H ४ वि-
 लोचनकुवलयभ- A B C D E F G H ५-वेधिकाभ्यां A B C D F H
 इति जग० च नर० च । ६ इति जग० च । विराजितां A B C D E F G
 इति नर० च ।

याकाशलक्ष्मीमिवोत्सवश्चास्ययोधरां १जयशब्दघोषणाप-
 न्नजनमूर्तिमिवोत्सवस्तुलाकोटिप्रतिष्ठितां सुयोधनधृतिमिव १
 कर्णविश्रान्तलोचनां वामनलीलामिव दश्रितवलिबिभङ्गां १
 २वृश्चिकराग्निरविस्थितिमिवातिक्रान्तकन्वात्सुखामुषामिवाग्निर-

वोत्सवश्चास्ययोधराम् । लोसनाब्धौ ययोधरावित्यमरः । जय-
 शब्दस्य घोषणामापन्ना प्राप्ता या जनमूर्तिस्तामिवोत्सवस्तुला-
 कोटौ प्रस्युरमाणतुलाये प्रतिष्ठितां स्थिताम् । परीक्षासमये
 शूद्रोभवन् सर्वैर्जययेत्युच्यते । उच्चैर्घुष्टं तु घोषयेत्यमरः ।
 पक्षे । उत्सवस्तुलाकोटिना शोभमानपादाङ्गदेन प्रतिष्ठितां
 प्राप्तप्रतिष्ठाम् । तदस्य सञ्जातमिति तारकादित्वादितच् । पा-
 दाङ्गदं तुलाकोटिरित्यमरः ।

सुयोधनो दुर्योधनस्तस्य धृतिर्धैर्यमिव कर्णविश्रान्तलोचना
 ताम् । यावत् कर्णं पश्यति तावत् तस्य धृतिरिति भावः । पक्षे ।
 कर्णयोः श्रावयोर्विश्रान्ते लोचने यस्यास्ताम् । कर्णशब्दयस्यै
 श्रावमित्यमरः ।

वामनलीलामिव वामनावतारविष्णुलीलामिव दश्रितो
 बलेस्तन्नाम्नो दैत्यस्य विभङ्गो यस्यां ताम् । पक्षे । दश्रितो वस्त्रीणां
 चिवस्त्रीणां विभङ्गो यस्यां ताम् । वस्त्रिः प्राण्यङ्गजे स्त्रिया-
 मित्यमरः ।

१ जयघोष- C D F २-नीतिमिव C -मूर्तिमिव D -चित्रधृतिमिव G H
 ३-वस्त्रिभङ्गां C ४ वृश्चिकरवि- A B D F

दृदर्शनसुखां शशीमिव नन्दनेक्षणरुचिं पशुपतिताण्डवली-
लामिवोल्लसच्चक्षुःश्रवसमटवीमिवोत्तुङ्गश्यामलकुचां वानर-

वृश्चिकराश्रै रविस्थितिमिवातिक्रान्ते कन्यातुल्ये तन्नामक-
राश्री यथा ताम् । तयोस्तत्पूर्वत्वादित्यर्थः । पक्षे । अतिक्रान्ता
कन्यानां तुल्यता तुल्यता यथा ताम् । उषा वाणासुरस्य कन्या
तामिवानिदृङ्गस्य दर्शनेन सुखं यस्याः । पक्षे । अनिदृङ्गमनिवारितं
दर्शनसुखं यस्यास्ताम् ।

शशीमिवेन्द्राशीमिव नन्दनस्येन्द्रवगस्येक्षणे रुचिर्यस्यास्ताम् ।
पुलोमजा शशीन्द्राणी । नन्दनं वनमितीन्द्रप्रकरणे द्वयोर-
मरः । पक्षे । नन्दयतीति नन्दना । नन्दादित्वात् कर्तरि ल्युः ।
अजादित्वाद्वाप् । तादृशीचण्डरुचिर्नेत्रकान्तिर्यस्यास्ताम् । ईक्षणं
चतुरक्षिणी इत्यमरः ।

पशुपतेः शिवस्य ताण्डवलीलामिवोल्लसच्चक्षुःश्रवसमुल्लसत्स-
र्षाम् । ईश्रः पशुपतिः शिवः । ताण्डवं नटनं नाव्यम् । चक्षुः-
श्रवाः काकोदरः फलीति त्रिष्वमरः । पक्षे । उल्लसच्चक्षुःश्रवसं
शोभमाननेत्रकर्षाम् । अटवीमिवारण्यमिवोत्तुङ्ग उषः श्यामो
लकुचो यस्यां ताम् । लकुचो लिकुचो उद्धरित्यमरः । बडहर
इति भाषायाम् । अटव्यरण्यं विपिनमिति च । पक्षे । उत्तुङ्गौ
श्यामलौ कुचौ स्तनौ यस्यास्ताम् । दग्धः पट इतिवदवधवध-
र्मस्य समुदाये समारोपात् कुचयोः श्यामलतावर्णनम् । काल-
श्यामलमेघका इत्यमरः ।

सेनामिव सुधीवाङ्मदोपशोभितां 'भास्वनालङ्कारेण' चन्द्रेण
 'वदनमण्डलेन' 'लोहितेनाधरपल्लवेन' सौम्येन दर्शनन गु-
 रूणा नितम्बकिम्बेन' विक्रमेन' नेत्रकमलेन' शनैश्चरेण पा-
 देन 'तमसा केशपाशेन' ग्रहमयीमिव संसारभित्तिचित्र-

वागरसेनामिव सुधीवेशाङ्गदेनोपशोभिताम् । पञ्चे । शोभ-
 ना यीवा यस्याः सा चासावङ्गदेन केयूरेणोपशोभिता ताम् ।
 केयूरमङ्गदं तुल्ये इत्यमरः ।

रत्नावलीश्लेषाभ्यामाह । ग्रहमयीमिवेत्यन्वयः । भास्वता
 शोभमानेनालङ्कारेण भूषणेन । पञ्चे । भास्वान् सूर्यः । भास्व-
 दिवस्वत्सप्तम्येत्यमरः । चन्द्रेणाङ्गादकेन । यदि चाङ्गादे ।
 स्थायितञ्जीति रक् । वदनमण्डलेन । पञ्चे । चन्द्रेण चन्द्रमया ।
 हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इत्यमरः । लोहितेन रक्तेनाधरपल्लवेन ।
 रोहितो लोहितो रक्त इत्यमरः । पञ्चे लोहितेन भौमेन ।
 कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुत इत्यमरः । सौम्येन मनो-
 हरेण दर्शनेन विलोकनेन । पञ्चे । सौम्येन बुधेन । रौहिणेयो

१ भास्वतेत्यादिकेशपाशेनेत्यन्वयः स्त्राने सर्वेषु मूलपुस्तकेषु कमहरवरसिंहरी-
 कयोश्चान्यत्रभावस्तन्वी पाठोऽस्ति । तथाहि । शनै० पा० सो० दर्श० गु० नि०
 लो० वि० मे० जा० च० वद० त० के० । इत्येतद्गर्भे च पाठान्तराणि विद्यन्ते ।
 २ मुखेन चन्द्रमण्डलेन काव्येनालापेन H २ मुखेन A B C D F G ४ लोहि-
 तेनाधरेण A B C D E F G H ५ + चेतरोषिषा स्मितेन C D इति नर० च ।
 ६ नितम्बेन A B C D E F G H ७ विलोकनेनाप्येन A B C E F G H नव-
 नात्येन D ८ + काव्यानगतेन C + सितेन चारेण C D इति नर० च ।
 ९ — तमसा केशपाशेन B C E F G

श्लेषामिव त्रैलोक्यसौन्दर्यसङ्केतधूमिमिव रसायनसिद्धिमिव
 यौवनमहायोगिनः सङ्कल्पभित्तिमिव^१ शृङ्गारस्य निधानमिव

बुधः सौम्य इत्यमरः । गुरुणा महता नितम्बविम्बेन । पक्षे ।
 गुरुणा दृढस्थतिना । गीष्पतिर्धिवशो गुरुरित्यमरः । विकसेन
 विकसितेन विषोचनोत्पलेन मेचकमलेन । पक्षे । विगतः कषो
 दृढस्थतिपुत्रो यस्मादिकचः शृङ्गः ।

शृङ्गे केतौ च विकच उत्फुल्ले च निगद्यते ।

इति विश्वः । जनैर्मन्दं चरति गच्छति तादृजेन पादेन । तस्या
 गजगामितयेति भावः । पक्षे । जनैश्चरः शौरिः । समौ शौरि-
 जनैश्चरावित्यमरः । तम इव तमसादृजेन केनपात्रेण मारुत-
 दैर्द्युष्मामतादिमुखेन । अन्वपदार्ये चचुर्गतिप्रतिरोधकत्वादिति
 भावः । कचः केनः शिरोदहः ।

पात्रः पञ्चस्य चक्रस्य कलापार्थाः कषात् परे ।

इत्यमरः । पक्षे तमसा राज्ञ्या । तमस्य राज्ञः सर्भानुरित्य-
 मरः । सर्वभोपञ्चस्ये इतीया । राज्ञकेत्वारेकत्वात् शृङ्गे केतौ
 च विकच इति विश्वकोशादिकचशब्देन वा केतोरपि चङ्गुहः ।

कामिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

संसारभित्तिचिचक्षेसामिव । चिचक्षेस्त्रेवेद्यं ज्ञेयमिति भावः ।
 यौवनस्य रसायनसिद्धिमिव । जराव्याधिजित् सस्यसमकृतिहृत्
 स्वर्षरौप्यजनको वैषधिविशेषो रसायनम् । शृङ्गारस्य सङ्कल्प-
 भित्तिमिव । सङ्कल्पः कर्म मानसमित्यमरः । कौतुकस्य कौत-

कौतुकस्य १ चिभुवनविजयपताकामिव मकरध्वजस्यविभूति-
मिव मनसोऽभिभूतिमिव २ मदनस्य ३ सन्मनचूर्णमिवेन्द्रियाणां
मोहनशक्तिमिव मन्मथस्य विचारस्थलीमिव ४ सौन्दर्यस्यैका-
यतनशालामिव ५ सौभाग्यस्योत्पत्तिस्थानमिव ६ लावण्यस्यैका-

दलस्य निधीयन्तेऽस्मिन् निधानमाश्रयः । कौतूहलं कौतुकं
चेत्यमरः । मकरध्वजस्य कामस्य चिभुवनविजयपताकामिव ।
चनुमत्पताकादिवदिति भावः । पुण्यधन्वा रतिपतिमकरध्वज
इत्यमरः । मनस आविभूतिमिव । मदनस्याभिभूतिमिव ।
अभिभवकारणमिवेत्यर्थः । इन्द्रियाणां धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां
सन्मनचूर्णमिव । एतद्दर्शनादेव सन्मनरूपसात्त्विकभावाविर्भाव
इति भावः । मन्मथस्य मोहनशक्तिमिव । मदनो यथा जग-
न्मोहयति सैवेवं मूर्तिमतीति भावः ।

सौन्दर्यस्य विहारस्थलीमिव । विहारः क्रीडा तदर्थं स्थली
पुरुषेणासंस्कृता भूमिस्तामिव । एतेनेयमलङ्कारादिपुरुषसं-
स्कारहीनापि रम्येवेति स्वाभाविकसौन्दर्यातिशयो ध्वनितः ।
तथाच कालिदासः ।

सरसिजमगुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमाञ्जोर्लङ्घ्य लक्ष्मीं तनोति ।

१ विजयप- C D H २ -स्यातिरतिभूमिमिव B -स्याभिभूतिमिव C -स्याभि-
भूतिमिव D -स्यातिभूमिमिव F -स्याविभूतिमिव मनसोऽभिभूतिमिव G ३ सन्म-
नचूर्णमिवेन्द्रियाणां इति जग० । ४ विचारस्थलीमिव H ५ -यतनमिव A B D H
६ कान्ठराक्षस- D

र्षणद्विद्विमिव^१ मनसश्चतुर्वन्धमिव^२ मन्मथेन्द्रजास्त्रिनस्त्रिभुवन-
नविशोभनसृष्टिमिव प्रजापतेः^३ कान्यज्ञानष्टाद्भ्रमत्तर्षद्वेषीणा-
मप्रवयत् क्लृप्ते ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिवन्निव जनितेर्षयेव
निद्रया चिरसेवितया मुमुक्षे । "पिवुङ्क्षु विषसरसीव"^४ कुर्म-

इत्यधिकमनोज्ञा चक्रस्तेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं जाह्नतीनाम् ॥

इति । शोभाग्रहस्य सुभगताया एका प्रधानाद्यतनज्ञाया चोद-
भासा तामिव ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तया ।

चैत्यमाद्यतनं तुल्ये इत्यमरः । ज्ञानस्यस्योत्पत्तिस्थानमिव ।

मुक्ताफलेषु कायायास्वरस्यत्वमिवात्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मावष्टमिदोच्यते ॥

इति मेदिनी । मनसश्चाकर्षणद्विद्विमिव । स्पर्शाकर्षणभैरवा-
दिद्विद्विमिवेत्यर्थः । मन्मथेन्द्रजास्त्रिन इन्द्रजास्यविद्यानिपुणस्य
चतुर्वन्धमिव । प्रजापतेर्भ्रमत्तर्षद्वेषीणास्त्रिभुवनविशोभनसृष्टिमिव ।

अथ स्वप्नदर्शनेत्तरं प्रीतिविस्फारितेन विकल्पितेन चक्षुषा
तां पिवन्निव । अतएव चिरसेवितया निद्रया जनितेर्षयेव ।

१ . र्षणद्विद्विमिव A D F G H २ . भौषधीमिव A B F . अमरौषधीमिव
C D G H ३ . कान्यज्ञां वासवदत्तात्- H ४ . इन्द्र- D ५ . विषरससरसीव A C
D F इति अर० च ।

नवचक्षीव निमग्नमात्मानं धारयितुं न शक्नाक । तथापि चक्ष-
माकाशतलमालिङ्गम् प्रसारितवाज्जुगस हृद्येचि प्रियतमे'
क गच्छसीति' दिक्षु' लिखितामिवोत्कीर्णामिव' चक्षुषि नि-
श्चातामिव हृदये प्रियतमामाजुहाव । ततस्तत्रैव शय्यातले
'निमोक्षितनयनो निषिद्धाग्नेषपरिजनो' दत्तकपाटः परि-

नधि विद्यमानार्था नस्तन्मन्वात् प्राप्तायामत्यासन्निरखेति चेत्सं-
लम् । यतां भागे चाने मरुत्तमयवा दूरगमनमिति । मुमुचे
मुक्तः । च इति शेषः । विबुद्धस्य जागरितस्य विषयवरीव दुर्ज-
नवचक्षीव निमग्नमात्मानं धारयितुं सावधानतया व्यवहारे
प्रवर्तयितुं न शक्नाक ।

चक्षुःप्रीतिरित्यादिदृश्यावस्थासम्प्रादावस्थां वर्धयति । चक्षं
तावत्काशमाकाशतलमालिङ्गम् । आकाशतलमालिङ्गनेन मोह-
वज्ञात् परितो दृश्यमानायाः प्रियतमाया आलिङ्गनं लक्ष्यते ।
अतएवासे क गच्छसि प्रियतम इत्याद्युक्तम् । प्रसारितवाज्जुः ।
एद्येहीति बन्धुमे द्वित्वम् । प्रियतमे क गच्छसीति दिक्षु लि-
खितामिव । चक्षुष्युत्कीर्णामिव विधिज्ञामिव । कृ विशेषे । हृदये
निश्चातामिव प्रियतमामाजुहाव ।

ततस्तत्रैव शय्यातले निमोक्षितनयनो निषिद्धाग्नेषपरिजनो

१ + सामनुमन् A BFG २ सा मन् सा मन्वेति D ३ + विदिक्षु A B D
E F G H + दिक्षु C ४ + -चित्तमिव नमसि प्रिय- D ५ निष्ठीनो A B C E
६ -नेपजमदमेवो D

इतताम्बूलादिसकलोपभोगस्तद्दिनमनयत् । तथैव निश्चा-
मपि १ स्वप्ने समागमेच्छाभिरनैषीत् ।

अथ तस्य प्रियसखो मकरन्दो नाम २ कथमपि सख्यप्रवेशः
कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच । सखे ३ किमि-

निवारितसकलसेवकवर्गो इत्तकपाटः । परिइतताम्बूलादि-
सकलोपभोगः । व्यत्यादिति भावः । तथाच भारविः ।

आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।

वेहारे न किरणा हिमरश्मोर्दुःखिते मनसि सर्वमसङ्गम् ॥

इति । तद्विवशमनयत् । कपाटमररं तुल्ये इत्यमरः । तथैव
पूर्वाक्तप्रकारेणैव तस्याः स्वप्ने समागमसाक्षेच्छाभिर्निश्चामेष-
नयत् ।

अथ तादृगवस्योत्तरं तस्य कन्दर्पकेतोः प्रियसखो मकरन्दो
नाम कथमपि कपाटविघटनादिमहाक्लेशसख्यप्रवेशः । कन्द-
र्पसायकपरवशान्तःकरणं कन्दर्पकेतुमुवाच । प्रियसख इत्यथ
राजाहःसखिभ्यष्टजिति समासान्तष्टच् ।

सखे किमिदमसाम्प्रतमनुचितमसाधुजनोचितमध्वानं व्यव-
हारमाश्रितोऽसि । सन्तस्यैव प्रज्ञासत्त्वयोरतिभूमेरेतच्चरितमा-
सोऽस्य वितर्कदोषास्तु संशयदोषास्तु निवसन्ति । संशयिता
भवन्तीति भावः ।

१ कन्दर्पसेवना- A B F G . २ मकरन्दः कथं A B G ३ कि० -जनोचितं
नापि- A B कि० -जनोचितं चरितनापि- C D E F G H

दत्तसाग्रतमसाभुजगोश्चिन्नभानमाग्निगोऽपि १ तथैतच्चरि-
मालोक्य वितर्कदोलासु २ निवसन्ति सप्तः खलाः ३ पुनस्तद्-
निष्टमनुचितमेवावधारसन्धनिष्टोद्गावनेरसोत्तरं चि खलह-
दयं ४ नो नामास्य तस्यनिष्ठपणे समर्थः ।

तथाहि भीमोऽपि न बकदेष्ट्याश्रयागोऽपि ५ मातरिश्वातिकटु-

काव्यसिद्धेनाह । खलाः पुनस्तदनिर्वाच्यमनिष्टमेवावधा-
रसन्ति निश्चिन्वन्ति । अग्निष्टोद्गावनेऽनभिमत्प्रकाशने यो र-
सोऽनुरागस्तदुत्तरं प्रधानं यस्य तादृक् । अस्य खलस्य ।

भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि बकदेष्टी बकदेष्ट्या चेति वि-
रोधः । भीमो भयानकोऽपि नवकाम् सत्यान् द्वेष्टि तादृक् ।
अपिसार्थे । इत्यविरोधः । ए सवने । आश्रयागो वज्रिरपि
मातरिश्वा वायुरिति विरोधः ।

अथनः स्यर्षेणो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ।

इत्यनरः । आश्रयमश्नाति तादृक् । यमाश्रयति तस्मैव भक्तक
इत्यर्थः ।

आश्रयागो कृतवहे भवेदाश्रयनाश्रके ।

इति विश्वप्रकाशः । मातरि जनन्यां तत्सदृशे पोषणे । आ सुकुरः ।
अनुचिताचरसन्तान् तत्सदृश इति भावः । इत्यविरोधः ।

१ तव चैतव- E G २ विश्वलि A E ३ पुनस्तद- A B ४ + भवति
C D E H ५ + न पाषको मातरिश्वा न पवसागोऽतिकटुरपि A B + न
पाषकोऽपवसानोऽपि मातरि- H

रपि महारसः सर्षपस्त्रेह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा
धृतोऽपि न कटुत्वं जहाति तालफलरस इवापातमधुरः
परिणामविरसस्त्रिक्तश्च धादपराग इवावधूतो मूर्धानं कषा-
ययति विषतरुप्रसव इव यथा यथानुभूयते तथा तथा मोह-

अतिकटुर्महारसः । अतिकटोर्महारसत्वे विरोधः । अति-
कटुरतिकटुप्रकृतिर्महीश्यासावरसश्चेति महारसः । सर्षपस्त्रेह इव
करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि पादप्रणामोदिना ।
षष्ठे । अधिकरसस्य करणत्वेन वर्णनम् । शिरसि धृतोऽपि कटुत्वं
न जहाति । काटवेमिति पाठस्त्वसम्यस्सारकत्वादुपेक्ष्यः ।

तालफलरस इवापातमधुरो भोजनप्रारम्भ एव मधुरः
परिणामविरसस्त्रिक्तश्च । पचे । पातो दोषस्तमभिव्याप्यापातं
मधुरः । हिताभासाचरणेन मधुरः । परिणामे दोषज्ञानो-
त्तरं विरस उदासीनः । तिक्तः प्रतिजनं मर्मप्रकाशकः । पा-
दपराग इव चरणरेणुरिवावधूतः क्षिप्तस्त्रिरस्त्रतश्च । मूर्धानं
शिरः कषाययति धूसरयति पीडयति च ।

परागः कौसुमे रेणोः खानीयादौ रजस्यपि ।
पादः पदद्विचरणोऽस्त्रियाम् । मूर्धा ना मसकोऽस्त्रियामिति
चिखमरः ।

विषतरुप्रसव इव यथा यथानुभूयते सेव्यते तथा तथा मोह-
मेव मूर्च्छां वैचित्त्यं वा द्रढयति स्थिरीकरोति । नीचदेशस्त्रेव

१ काटवे B C D E F G H र विजहाति G र + अपि C D E F H

मेव द्रुढयति न वारिविरहोऽस्य^१ जायते नोचदेशस्येव निदा-
 षदिवस इव वज्रमसुरो मयति तापं^२ सुमनसामन्धकार^३
 इव दोषानुबन्धचतुरो^४ "विचक्रमावलोपनोद्यतश्च विहृपाशो-

निबभूभागस्येव वारिविरहो जस्यविरहो न जायते । पशे । अथ-
 चानामनेकार्थत्वादाशब्द एवात्तं । न वा मैवास्त जस्यवारिवि-
 रहः ऋचुविरहो जायते । सर्वनाशोद्यतत्वादिति भावः ।

रिपौ वैरिषपकारिदिवद्वेषदुर्दः ।

इत्यमरः । निदाषदिवस इव शीघ्रतुदिवस इव वज्रमसुरो
 वज्रमधिकः । सुमनसां दुःखासां तापं मयति ।

मन्त्रका मन्त्ररा ज्ञेया भन्त्रराज्ञी च सा मता ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

मन्त्ररः कृपये काये मन्त्रिकास्तु च मन्त्ररः ।

इति भरुचिः । अथः सुमनसः दुःखम् ।

निदाष उन्धोपक्रम उन्ध उन्धभागमन्त्ररः ।

इति द्वयोरमरः । षचे । वज्रमसुरो वज्रमासुर्यवान् शोभी
 वा । सुमनसां दुःखान्तःकरणानाम् । मन्त्ररोऽन्यदुःखमेव इत्य-
 मरः । कश्चित् शोभोऽपि मन्त्रर इति रत्नकोशः ।

अन्धकार इव दोषा रात्रिस्तस्या अनुबन्धे चतुरः । त्रिच-
 क्रमादिद्वयसाक्षावलोपनमन्त्रमणं तत्रोद्यतः ।

१-ऽस्य E H २-सनापं A B C D F G ३-अकारमार F ४-बन्धो-
 तरो D ५-विचक्रमवलो- B H इति अम० च । विचक्रमावलोपोद्यतश्च D

पि चक्रधरः शक्राश्च इवोच्चैःश्रवा नदेशजप्रशंसी च शरस्त्रेण
'विभिन्नस्यापि सतः स्नेहं दर्शयतोऽपि तक्राट इव हृदयं

विश्वकर्मा देवत्रिन्वी विश्वकर्मा दिवाकरः ।

इत्युत्तरतन्त्रम् । पक्षे । दोषस्यानुबन्ध आरोपे चतुरः । विश्वेषां
कर्म क्रिया तस्या अवलोपनं छेदनं तत्रोद्यतः । विरूपाक्षः शिव-
श्चक्रधरो विष्णुरिति विरोधः । विरूपाक्षो विषमव्यवहारः ।
चक्रधरो दम्भभेदधरः ।

अक्षो ज्ञानार्थशकटव्यवहारे च पात्रके ।

इति मेदिनीकारः ।

जनावने समूहे च दम्भभेदरथाङ्गयोः ।

शस्त्रभेदे च सेनायां चक्रं चापि विद्वङ्गके ॥

इति रत्निदेवः । इति परिहारः ।

शक्राश्च इवेन्द्राश्च इवोच्चैःश्रवा उच्चैःश्रवःसञ्ज्ञकः । इव
उच्चैःश्रवा इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः । नदेशात् समुद्राज्जातस्तादृश-
स्यासैः प्रशंसावांस्तथाभूतः । पक्षे । उच्चैःश्रवा बधिरः । पर-
कीयकार्यश्रवणे देशजान् प्रशंसितुं शीलमस्य तादृशो न भवति
तथाविधः । शरस्त्रेण दध्यग्रभागस्त्रेण विभिन्नस्यापि सङ्गतस्यापि
सतः साधोर्विद्यमानस्य च स्नेहमनुरागं चैक्यं दर्शयतोऽपि त-
क्राट इव मन्याम इव हृदयं विलोडयति । शरो दध्यग्रभागः
स्यादिति रत्नकोशः । भिन्नौ दारितसङ्गतावित्यमरः ।

१ विभिन्न- A B C F H भिन्न- D

विलोडयति यच्चबलिरिवात्मघोषमुखरो मण्डलभ्रमणकथकस्य
 मत्तमातङ्ग इव स्ववशासोलमुखोऽधरीकृतदानस्य वृषभ इव
 सुरभियानविकलः कामीव गोत्रस्खलनविधुरो वामाध्वा-

स्त्रेहोऽनुरागश्चैकस्यं तैलेऽपिच निगद्यते ।

इति धरणिः ।

वैशाखो दधिचारः स्यात् तक्राटकरघर्षणौ ।

इति चारावली ।

यच्चबलिरिवात्मघोषेण काकेन मुखरः काकत्रन्देन सशब्दः ।

मण्डलभ्रमणं कुङ्कुरभ्रमणं तत्कथकसत्सूचकः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरमृद्धलिभुम्बावसा अपि ।

इत्यमरः ।

कौश्लेयकः सारमेयो मण्डलः स्या गतचपः ।

इति व्याडिः । पक्षे । आत्मघोषेणात्मसुत्या मुखरः । मण्डले
 देवादेौ भ्रमणं तत्कथकः । मत्तमातङ्ग इव स्ववशासां निजकर-
 ष्यामासोलं मुखं यस्य सः । अधरीकृतदानः । मद्जसस्वाति-
 वर्षणादधरीकरणम् । पक्षे । सुष्ठुवृषभवाच्यंवाचित्वादासोलं मुखं
 यस्य सः । अधरीकृतं दानं वितरणं येन ।

वृषभ इव सुरभेर्गौर्यानेन गमनेन विकसो विह्वलस्तदनु-
 धावनेन वा विह्वलः । पक्षे । सुरभिया देवभयेन न विकलः ।
 भीतिर्भीः साध्वसं भयमित्यमरः । कामीव गोत्रस्खलनं नाम-
 स्खलनं तेन विधुरः । वामानां स्त्रीषामध्वा मार्गस्तचानुरक्तः ।

नुरक्तश्चाजीर्णविकार इव कलेवरे वचसि मन्दिमानमावहति
वञ्चक इव 'कटफले' रक्तो विभावरौरक्तस्य परेत इव

प्रतीपदङ्घ्रिनी वामा वनिता महिषा तथा ।

गोत्रं तु नास्ति चेत्युभयचामरः । पक्षे । गोत्रस्त्वस्त्रं वंशजस्त्व-
स्त्रनम् । वामाध्वा विपरीताचरणम् । वामौ वल्गुप्रतीपौ चेत्य-
मरः । अजीर्णविकार इव कलेवरे शरीरे वचसि वचने मन्दि-
मानमावहति । अथ कलेवरम् । गोत्रं वपुः संहननमित्य-
मरः । पक्षे । कलेऽव्यक्तमधुरे वरे श्रेष्ठे वचसि वचने मन्दिमा-
नमावहति वाचाट इति भावः ।

वञ्चक इव शृङ्गाल इव श्वेव वा कटफले मृतमांसे रक्तः ।
विभावर्यौ राशौ रक्तश्च । शृङ्गालवञ्चकक्रोष्टु- । विभावरित-
मस्त्रिन्यौ रजनीत्युभयचामरः ।

अप्रतारकशैरेषु वञ्चकः परिकीर्तितः ।

इति श्चाश्रतः ।

कटः समयबन्धेऽपि तृणेऽपि मृतकेऽपि च ।

इति विश्वः ।

पक्षः प्रतारणे काले श्रय्यामांसे पक्षं मतम् ।

इति धरणिः । पक्षे । कटे समयबन्धे पक्षः प्रतारणं तस्मिन् रक्तः
अपथ्यपूर्वकप्रतारक इति भावः ।

बन्धुतापदर्शनः परशुरिः भद्रश्रियमपि खण्डयति कुहाल
इव 'दलितगोचः समाभाजः प्राणिने 'निष्कन्ति' रत-

विभो खामिन्यरिः शत्रू रक्तो धनलोभादिना । अरी
रक्त इत्यत्र रो रीति लोपे व्रलोप इति दीर्घः ।

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

इत्यमरः ।

परेत इव बन्धुताया बन्धुसमूहस्यापगतं दर्शनं यस्य ।

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

इत्यमरः । ग्रामजनबन्धुभ्यस्तस्मिन् तस् प्रत्ययः । पक्षे । बन्धून्
तापयति तादृशं दर्शनं यस्य ।

परशुरिव भद्रश्रियं चन्दनं खण्डयति । भद्रश्रीचन्दनो-
ऽस्त्रियामित्यमरः । पक्षे । भद्रं कल्याणम् । श्रियं लक्ष्मीम् । श्रिवं
भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभमित्यमरः । यदा भद्रश्रियं साधु-
सम्पदम् ।

सश्रीके चन्दनेऽपि खण्डयतिः साधुसम्पदि ।

इति धरणिः ।

कुहाल इव दलिता गोत्रा पृथ्वी येन । समां पृथ्वीं भजन्ति
तादृशान् प्राणिने वृक्षादीन् निष्कन्ति क्लिन्ति । वृक्षादीनां
प्राणित्वं भवेरहिंसार्थस्य नेति वार्तिक आकरे स्पष्टम् । कुहा-

कील इव जघन्यकर्मलक्ष्मो^१ ज्ञेयति साधून् दुष्टशूर्पश्रुति-
रिव काननरुचिरनुगतमपि यवसं ततं नानुमोदते । अवी-

रीति भाषायाम् । पचे । दक्षितगोत्रो ज्ञानितवंशजः । क्षमा-
भाजः शान्तियुताम् प्राणिनो मनुष्यान् । चित्तिज्ञानयोः क्षमे-
त्यमरः ।

रतकील इव कुक्कुर इव जघन्यकर्मलक्ष्मो मार्ग एव सुरतादौ
प्रवृत्तः । ज्ञेयति साधून् । कुक्कुरो रात्रिजागरः ।

रसनालिट् रतपराः कीलशायिब्रह्माण्डुकाः ।
इति हेमचन्द्रः । रतपरा रतशब्दात् पराः कीलादयः । तथाच
रतकीलादयश्चत्वारः शब्दा इति कौशार्थः । पचे । जघन्यकर्म
जीषकर्म ।

दुष्टशूर्पश्रुतिरिव दुष्टगज इव कानने वने रुचिर्यस्य ।
अनुगतम् । ततं विस्तृतम् । यवसं दृष्टम् । नानुमोदते । द्विपायि-
शूर्पश्रुतिकुम्भिसोमजा इति चारावली । यवसं दृष्टमर्जुन-
मित्यमरः । पचे । केषदानरुचिर्वदनकान्तिर्यस्य । ईषदर्थे
चेति काद्रेभः । लोकानां धिक्काराद्धीनकान्तिरिति भावः ।
अनुगतमपि यवसं दृष्टं ततं वीणादिवाद्यं च नानुमोदते ।
यवसो दक्षघासयोः ।

ततं वीणादिवाद्येऽपि विस्तारेऽपि ततं मतम् ।
इत्युभयत्र विश्वः ।

जादेव जायन्तेऽकाण्डादेव प्ररोहन्ति^१ खलव्यसनाङ्कुरा
दुरुच्छेदा^२ भवन्त्यसतां हि^३ हृदि प्रविष्टो दोषस्रवः करासा-
यते । सतां तु "हृदि न "विश्रत्येव" यदि "कदाचिद्विश्रति"

खलव्यसनाङ्कुरा अबीजादेवाकारणादेव जायन्ते । अकाण्डा-
देवाप्रस्तावादेव प्ररोहन्ति । अतएव दुरुच्छेदा भवन्ति । यो
हि बीजाप्यायते काण्डात् स्तम्भात् प्ररोहति स दुरुच्छेदो
भवति मूर्तत्वादिति भावः । हेतुर्ना कारणं बीजम् । अस्त्री
प्रकाण्डः स्तम्भः स्वादित्युभयचामरः ।

असतां हृदि प्रविष्टो दोषस्रवः करासायते भयावहो
भवति । सतां हृदि तु न विश्रत्येव । दोषस्रव इति शेषः
पूर्वोत्तरयोरपि । यदि कदाचिद्विश्रति । पारद इव स्रवमा-
त्रमपि नावतिष्ठते । रसः सूतश्च पारद इत्यमरः । हृदय
इति शेषः ।

अथ यदि वदति किमर्थमुपदिशसि । असदृशं वा न त-
नुपदेशमुरीकरोमीति तत्राह । साधवः सन्तो मृगा इव
हरिणा इव विनोदविन्दोर्विनोदवेदितुर्मृगरमणपटोः पुंसः
अवणेनाकर्षणेन वज्रगा भवन्ति । ज्ञाता तु विदुरो विन्दु-
रित्यमरः । वीणा श्रूयते मृदङ्गः श्रूयत इत्यादौ तद्धनिवत्
पुंसः अवणेन तङ्गीतश्रवणं लक्ष्यते । तथाच माघः ।

१-तत् प्रसरन्ति A B C F G प्रभवन्ति D H २-या AB-दाच D ३-पु-
नर् D ४-हृदि C D F H ५-प्रवि- A B F G ६-+ भूयो A B C F G
+ भूयोऽपि H ७-कथमपि A B C D F G H = + तदा C D E F G H

पारद^१ इव चक्षुमात्रमपि ^२नावतिष्ठते साधवो मृगा इव वि-
नोदविन्दोः ^३श्रवणवशगाः सुखं जनाः ^४शरत्समया इव भ-
वाद्दृशा ^५मिचस्य हृदयं हरन्ति न च सचेतना^६ विसदृशमुप-
दिशन्त्यचेतनानामपि मैत्री ^७समुचितपक्षे^८ निक्षिप्ता । तथा-

अत्रावि भूमिपतिभिः चणवीतनिद्रै-
रन्नन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ।
यीवायसोसकसकिक्किणिकामिनाद-
मिश्रं दधद्दशनवर्बुरशब्दमश्रः ॥

इति । पक्षे । विनोदविन्दोर्ज्ञातुः । आख्यातोपयोग इति
पञ्चमी । श्रवणेन समुपदेशश्रवणेन वशगासदधीनासादृशाः
शरत्समया इव भवाद्दृशा जनाः सुखं जनयन्ति । पिण्डी-
मित्यादौ भक्षणादिक्रियाक्षेपवत् सुखमित्यनेन जननक्रिया-
क्षेपः । अतएव मिचस्य हृदयं हरन्ति । पक्षान्तरे । शरत्समयाः
सुखञ्जनाः शोभनाः खञ्जना येषु तादृशाः । खञ्जरीटस्तु
खञ्जन इत्यमरः । सचेतना मिचस्येति शेषः । विसदृशमयोग्यं
नोपदिशन्ति । अचेतनानामपि मैत्री समुचितपक्षे योग्यपक्षे
निक्षिप्ता तर्हि सचेतनमैत्र्याः का कथेति भावः । समानश्रीख-

१ + -पिण्ड D २ चक्षुमपि A B C D F G H ३ न तिष्ठति A B C F
G H ४ श्रवणवशगा A B H वशगा C F श्रवगा D इति जग० च । ५ शर-
दासरा D इति नर० च । ६ इति नर० च । सुखमावहन्ति A D —मिचस्य
हृदयं C D E H इति जग० च । ७ सचेतसो D इति नर० च । ८ समुचिता
भवति इति नर० । ९ -पक्षनि- C D E F H

चि माधुर्यशत्यशुचिस्त्वसन्तापशान्तिभिः पयः पय इवेति^१ मि-
त्रतामुपगतस्य^२ दुग्धस्य^३ तत्सङ्गमादर्धितस्य^४ क्वायेन^५ ममैव
पुरो युक्तः स्य इति विचिन्त्येव वारिणापि^६ लीयते । तदिद-
मसाम्प्रतमाचरितं^७ सखे गृहाण साधुजनेचित्तमध्वानं सा-

व्यसनेषु सख्यमितीममर्थं द्योतयद्गुणभयसाधारणानि विशेषणा-
न्याह । माधुर्येत्यादि ।

माधुर्यशैत्यशुचिस्त्वसन्तापशान्तिभिर्गुणैः पयो जलं पय इव
दुग्धमिवेति मित्रतामुपगतस्य तत्सङ्गद्दुग्धसङ्गमादर्धितस्य बद्ध-
मूल्यतामापन्नस्य पुरः पूर्वं ममैव चयो युक्त इति विचार्यं
वारिणा लीयते । भावे प्रत्ययः । मीलितालङ्कारोऽत्र ।

समेतलक्षणा वापि वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्यतम् ॥

इति लक्षणात् ।

तत् तस्मादिदमाचरितमसाम्प्रतमयुक्तम् । सखे साधुजने-
चित्तमध्वानं व्यवहारं गृहाण । साधवो हि दिङ्मोहात् परं
केवलमुत्पद्यप्रवृत्ता उन्मार्गप्रवृत्ता भवन्ति न त्वसङ्गवहार
इत्यर्थः । इत्यादि तस्मिन् मकरन्दे वदति सति । स्मरशब्द-

१ पय इति A B C D H इति जग० च नर० च । २ -तामुपेतस्य D H
३ मल्य० A B C D E F H इति जग० च । ४ -द्वर्धितस्य A B F G -दुद्ध-
धितस्य D ५ क्वाये C D E G ६ वारि इति जग० । + प्रथमं A B ७ + म-
यता A B G

धवो हि दिक्ष्णोऽद्यात् परमुत्पथप्रवृत्ता^१ भवन्तीत्यादि वदन्ति
तस्मिन् कथमपि स्मरशरनिकरप्रहारपरवशः परिमिताक्षर-
मुवाच 'कन्दर्पकेतुः । वयस्य दितिरिव शतमन्युसमाकुला
भवति 'मनोवृत्तिः । नायमुपदेशकालः" पच्यन्त इवाङ्गानि^२

निकरप्रहारपरवशः कामबाणव्यथाव्याकुलः । कथमपि महा-
क्लेशात् परिमिताक्षरमुवाच ।

वयस्य सखे चित्तवृत्तिर्दितिरिव दैत्यजननीव शतमन्युने-
न्द्रेण समाकुला व्याकुला भवति । पत्ने । शतसङ्ख्याका मन्यवसौः
समाकुला शाकपार्थिवादिः । दितेर्गर्भनाशाय दितिप्रमादा-
दितिगर्भे प्रविष्टः शक्र एकं गर्भं सप्तधा विभज्य सप्तधा विभक्तं
प्रतियक्ति सप्तधा बभञ्जेति । त एवानपञ्चाशदाता बभूवुरिति
पुराणे प्रसिद्धम् । शतमन्युर्दिवस्यतिः । मन्युशोकौ तु शुक्
स्त्रियाम् । वयस्यः स्निग्धः सवया इति त्रिव्यमरः ।

स्वस्ते चित्ते बुद्धयः सम्भवन्तीत्याह । नायमुपदेशकालः ।
कुतः । अङ्गानि पच्यन्त इव । शिथिलावयवानीव भवन्तीत्यर्थः ।
कर्मकर्तरि साधुः । एवमग्रेऽपि । इन्द्रियाणि कथ्यन्त इव । क्वा-
थपाकयोर्भेदाच्च पौनरुक्त्यम् । मर्माणि भिद्यन्त इव । विदीर्णानि

१ + अपि पुनर्दृष्टीतपथा D २ — कन्दर्पकेतुः B G ३ इति जन० च नर०
च । सख्यनमनोवृत्तिः A B C D E F G H ४ + तथाहि D + कुतः E G H
५ इव सेऽङ्गानि D.

कथ्यन्त इवेष्ट्रियाणि भिद्यन्त' इव मर्माणि 'निःसरन्तीव
प्राणा उन्मूल्यन्त' इव विवेका नष्टा' स्मृतिः । तद्धुना यदि
त्वं' 'सहपांशुक्रीडनसमदुःखसुखोऽसि तदा मामनुगच्छे-
त्युक्त्वा 'परिजनालक्षितस्तेन सह 'नगरान्निर्जगाम ।

अनन्तरं कतिपयनख्यशतमध्वानं गत्वागस्थवचनसंहत-

भवन्तीत्यर्थः । प्राणा निःसरन्तीव । विवेका उन्मूल्यन्त इव ।
उत्पाद्यन्त इव । स्मृतिर्नष्टा । मानधी रीतिरथ । ततोऽधुना
यदि पांशुक्रीडने समदुःखसुखः । एतेन वाच्यसखत्वं ध्वनितम् ।
राजकुमारारणामेतादृक्क्रीडासम्बन्धेऽपि लोकप्रवादानुकरणम् ।
नेन लोकोक्तिरलङ्कारोऽच ।

लोकप्रवादानुकृतिसौकोक्तिरिति भ्रष्टते ।

इति लक्षणात् । तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनेनालक्षित-
स्तेन मकरन्देन सह नगरान्निर्जगाम ।

अनन्तरं नगराद्दहिर्गमनोत्तरं कतिपयनख्यशतं तावत्प-
रिमितमध्वानं मार्गं गत्वा ताभ्यामिति शेषः । विन्ध्यो नाम
गिरिरदृश्यतेति सम्बन्धः । किष्कुर्दसो वितस्तौ च । जल्पः कि-
ष्कुपतुःशतम् । इत्युभयचामरः ।

अगस्थवचनेन संहतं ब्रह्माण्डगतं त्रिखरसहस्रं येन सः ।
कूटोऽस्त्री त्रिखरं शृङ्गमित्यमरः ।

१ विद्यन्त A B C F G H २ निःसरन्त इव A B ३ उन्मूल्यन्त H ४ न-
ष्टेव D ५ + तथा D E F G H इति जग० च । ६ सह० -क्रीडित- C D H
इति जग० च । ७ परिजनानुपसृष्टि- A B F G ८ पुरा- A B C H.

१ ब्रह्माण्डगतशिखरसदृशः २ कन्दराग्नराजसतागृहसुख ३-
 ४ सुप्तविद्याधरमिथुनगीताकर्षणसुखितचमरीशतमारणोत्सुकि-
 ५ तत्रप्रव्रतसम्बाधकच्छः कटककरिकराकृष्टभयस्यन्दमा-

अनुप्रासेनाह । कन्दरा इरी तदन्तराले लतामृहं तत्र
 सुखेन सुप्तानि विद्याधरमिथुनानि तेषां गीतं गानं तदाक-
 र्षणेन सुखितं चमरीषां मृगभेदस्त्रीणां व्रतं तन्मारणोत्सुकितं
 प्रवरव्रतं तेन सम्बाधः सङ्कटः कच्छस्तो यस्य सः । इरी तु
 कन्दरो वा स्त्री ।

निषादश्चपचावन्नेवासिचाण्डालपुष्कसाः ।

भेदाः किरातप्रवरपुलिन्दा श्लेच्छजातयः ॥

गोकर्णपृषतेष्वर्षरोहिताश्चमरो मृगाः ।

सङ्कटं वा तु सम्बाधः कलिलं गहनं समे ।

इति पञ्चसमरः । कूलं प्रतापः कच्छरोधसी । तटं तीरं प्रतीरं
 चेति हैमः । कच्छालिरिति भाषायाम् ।

कटकेऽद्रिभित्तम्बे करिकरैर्हस्तिशुण्डाभिराकृष्टान्यतएव भ-
 यान्यतएव स्यन्दमानानि प्रसवमाणाणि हरिचन्दनानि तेभ्य

१ ब्रह्माण्डकच्छ- A C G H इति जग० च । ब्रह्माण्डकच्छन- D इति नर० च ।
 ब्रह्माण्डकाच्छ- E २ कन्दराग्नराजसता- A B F कन्दराग्नराजसता- C D
 ३ -मृगसुप्त- A C D F G -मृगसुप्त- B ४ सुप्तप्रवृत्तिविद्याधर- D सुप्त०
 -गीतमायगीता- D सुप्त० -चमरीगच्छ- A B C F H सुप्त० -चमरगच्छ- D
 ५ तकिरातव्रत- A B.

नहरिचन्दनामोद्वाहिगन्धवाहंशिशिरितशिक्षातलः सुदूरप-
तनभग्नतालफलरसार्द्रकरतलास्त्रादनोत्सुकशाखामृगः^१ प्रल-
म्बमाननिर्झरोपविष्टजीवञ्जीवमिथुनलेलिङ्गमानविविधफलः

आमोदोऽतिनिर्झरिगन्धस्तदाही गन्धवाहो वायुसेन शिशि-
रितं शिशिरवदाचरितं शिक्षातलं यत्र सः । कटकोऽस्त्री नि-
तमोऽद्रेः । आमोदः सोऽतिनिर्झरी । गन्धवाहानिष्ठाशुगाः ।
सुधीमः शिशिरो जडः । तुषारः शीतलः शीतः ।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

यन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंषि वा हरिचन्दनम् ॥

इति पञ्चस्रमरः । हस्तिनाया करः शुण्डा हस्त इति हैमः ।
स्यन्दू प्रसवणे ।

सुदूरपतनेन भग्नानि तालफलानि तेषां रसेनार्द्रयोः
करतलयोरालास्त्रादनेन लेहनेनोत्सुकाः शाखामृगा वानरा यत्र
सः । तण्डराजाङ्गयस्तालः । शाखामृगवस्त्रोमुखाः । मर्कटो वा-
नरः कीञ्च इत्युभयचामरः ।

प्रलम्बमानान्यतएव निर्झरेषूपविष्टानि यानि जीवञ्जीव-
मिथुनानि चकोरमिथुनानि तैर्लेलिङ्गमानानि पुनः पुनरा-
स्त्राद्यमानानि तादृशानि च तानि विविधफलानि तेषां रसा-
मोदेन सुरभितः परिषरः प्रान्तदेशो यस्य । लेलिङ्गमानेति

१ -स्रगकदम्बः A B C E F G इति जग० च नर० च । -स्रगकदम्बकः D H
१ लम्बमाननिर्झरवरसविधोप- C लम्बमाननिर्झरशिशिरोपामोद- D.

रसामोदसुरभितपरिसरः सरभसकेसरिसहस्रखरनखर^१-
धाराविदारितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलविगलितमुक्ताफलशबलि^२-
तशिखरतया शिरोलग्नं तारागणमिवोद्दहन् सुधीव इव

यङ्गुगन्नात् कर्मणि ज्ञानच् । जीवञ्जीवस्यकोरकः । पर्यन्तभूः
परिसर इत्युभयत्रामरः ।

सरभसं सवेगं केसरिसहस्रस्य सिंहसहस्रस्य खरनखरधा-
रया विदारितानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितानि
मुक्ताफलानि तैः शबलितशिखरतया शिरोगतं तारागणमिव
नक्षत्रसमूहमिवोद्दहन् । इर्यञ्चः केसरी हरिः । नखोऽस्त्री न-
खरोऽस्त्रियाम् । नक्षत्रमृच्चं भं तारेति चिध्वमरः ।

पुनः श्लेषेणाह । सुधीव इव । ऋचो जामवान् गवयः
शरभः केसरी कुमुद एतत्सञ्ज्ञकैर्वानरैः सेव्यमानपादच्छायः ।
ते च रामायणे ।

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।

इति । पक्षे । ऋचो भल्लूकः । गवयो वनगवः । शरभः कुञ्जर-
द्विट् । केसरी सिंहः । कुमुदं कैरवं दिग्गजो वा । तैः सेव्य-
माना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया यस्य सः । ऋचाऋ-
भल्लभल्लूकाः । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । इत्युभयत्रामरः ।

१ -खरनखर- D २ -फलपदसहस्रलित- D रा० -फलशबलि- A B C
D H -फलविनक्षित- F.

सहस्रगवयशरभकेसरिकुमुदसेव्यमानपादच्छायः^१ पशुपति-
रिव नागनिःश्रासेसमुत्खिन्नभूतिर्जमार्दन इव विचित्रवन-
मालः सहस्रकिरण इव सप्तपत्रस्यन्दनोपेतो^२ विह्वपाद्य इव

गवयः स्याद्द्वनगवो गोसदृशोऽश्ववारणः ।

शरभः कुञ्जरारातिहृत्पादकोऽष्टपादपि ।

इत्युभयत्र हेमः ।

कपीन्द्रः कुमुदः कोऽपि कुमुदः कोऽपि दिग्गजः ।

इति श्राश्रतः ।

पशुपतिरिव शिव इव नागनिःश्रासेन सर्पनिःश्रासेन समु-
त्खिन्ना भूतिर्भस्त्र यस्य सः । पक्षे । नागनिःश्रासेन गजनिःश्रा-
सेन समुत्खिन्ना भूतिः सन्पत्तिर्यस्य सः । यद्वा । नागानां नि-
धिस्थानस्थितसर्पाणां निःश्रासेनेत्यादि ।

जमार्दन इव विष्णुरिव विचित्रा वनमाला यस्य सः ।

आपादपद्मं या माला वक्षमास्तेति सा स्मृता ।

इति श्राश्रतः । पक्षे । विचित्रा वनमाला वनपरम्परा यस्य सः ।

सहस्रकिरण इव सूर्य इव सप्त पत्राणि वाहनानि यस्मिन्
तादृशो रथो यस्य । पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः । पक्षे । सप्तपत्रो
विषमच्छदः । स्यन्दनस्तिनिशः । सप्तपर्णो विशालत्वक् । ति-
निशे स्यन्दनो नेमिरित्युभयत्रामरः ।

१ अक्षयवाचमवयमजशरभकेसरिकुमुदपत्रससेव- D २-पादपच्छायः B C
इति जम० च । ३ सप्तपत्रकुशोपेतो F.

सन्निहितगुहः १ शिवानुगतस्य कामीव काम्तारोषरसानुगतः
समदनस्य श्रीपर्वत इष सन्निहितमल्लिकार्जुनो नरवाहनदत्त

विरूपाक्ष इव शिव इव सन्निहितो गुहः कार्तिकेयो यस्य
सः । शिवया पार्वत्यानुगतस्य । पक्षे । सन्निहिता गुहा गङ्गरं
यस्य सः । शिवाभिर्धात्रीभिः क्रोड्डीभिरनुगतस्य ।

शिवा गौरी शिवा क्रोड्डी भवेदामलकी शिवा ।
इति ब्राह्मणतः । देवस्तातबिखे गुहा । गङ्गरम् । शिवा गौरी फेर-
वधोरित्युभयचामरः ।

श्रीपर्वत इव सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य । मल्लिकार्जुनो
नाम हरः । पक्षे । सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य ।

दृष्यन्तं मल्लिकायां त्रिषु स्यात् केतकीफले ।
इति विश्वमेदिन्यौ ।

नदीधर्जा वीरतरुश्चिद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।
इत्यमरः ।

कामीव कामुक इव काम्तानां रोषरसाभ्यामनुगतः । सम-
दनस्य । पक्षे । काम्तारमूषरस्ताभ्यामनुगतः । समदनः सधत्तूरः ।
धत्तूरः कनकाङ्गयः । मातुलो मदनस्य । काम्तारं वर्त्म दुर्ग-
मम् । ऊषवामूषरौ द्वावप्यन्यलिङ्गाविति त्रिष्वमरः ।

नरवाहनदत्तस्तन्नामको राजा तद्वत् प्रियङ्गुश्यामया त-
न्नामकस्त्रिया सनाथः । पक्षे । प्रियङ्गुः फलिनी । श्यामा रोच-

इव प्रियङ्गुश्यामासनायः शिग्रुरिव 'हृतधात्रीधृतिर्वासरा-
रम्भः' इव गैरिकाक्षप्रभापाटलितवनराजिः कृष्णपक्ष इव
बहुलतागहनः कर्ण इवानुभूतशतकोटिदानो भीष्म इव शि-

नी । प्रियङ्गुः फलिनी फलीत्यमरः । त्रिभङ्गी रोचनी श्वा-
मेति च । श्वेतत्रिधारेति ख्याता ।

शिग्रुरिव बालक इव हृता धात्र्या आमलक्या धृतिरवस्थानं
येन । पक्षे । धात्र्युपमाता ।

धात्री स्यादुपमातापि चित्तिरप्यामलक्यपि ।

इत्यमरः ।

वासरारम्भ इव गैरिकाक्षप्रभया पाटलिता वनराजिर्व-
नपरम्परा जलसंहतिर्वा यस्य । श्वेतरक्तसु पाटल इत्यमरः ।
अव्यक्तरागस्वरूप इति च । पक्षे । गैरिकवदरुणस्य सूर्यसूतस्य
प्रभा तथा । सूर्यसूतोऽरुणोऽनूहरित्यमरः ।

कृष्णपक्ष इव बहुलता कृष्णता तथा गहनः । भावे तल् ।

बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नौ श्रितौ च बहुला गवि ।

इति विश्वप्रकाशः । कोशे श्रितौ कृष्णे । पक्षे । बहुलताभिर्गहनः
साङ्गः । वल्ली तु प्रततिर्लतेत्यमरः ।

कर्ण इवानुभूतं शतकोटीनां तत्सङ्ख्याकधनानां दानं वित-

१ इति धा- A B F H २ इति वासरारम्भ A B F ३ इवाक्ष A B
C D F H इति जम० च नर० च । ४० - पक्षप्रभा- A B.

खण्डिमुक्तैर्ध्वचन्द्रैराचितः कामसूत्रविन्यास इव 'मल्लनाग-
घटितः कान्तारसामोदश्च' हिरण्यकशिपुर्विव शम्बरकुला-
श्रयो 'गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गमार्गणार्थमिवावृणोपास्य-

रणं येन । पक्षे । अनुभूतं शतकोटिना वज्रेण दानं येन । दो
अवखण्डने । शतकोटिः स्वरुः शम्भ इत्यमरः ।

भीष्म इव शान्तनव इव शिखण्डिमुक्तैर्ध्वचन्द्रैस्तदाकारैर्वा-
णैराचितो व्याप्तः । पक्षे । शिखण्डो बर्हं तदस्ति येषां ते शिख-
ण्डिनो मयूरास्तैर्मुक्तैर्ध्वचन्द्रैर्ध्वमेचकाङ्कैः पक्षैः । अर्धचन्द्रेण
तदाकारयुक्ता लक्ष्यन्ते । शिखण्डस्तु पिच्छबर्हं नपुंसके । समौ
चन्द्रकमेचकाविति द्वयोरमरः ।

कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागेन मुनिविशेषेण । पक्षे । गज-
विशेषेण । घटितो रचितो युक्तश्च ।

मल्लनागोऽभ्रमातङ्गे वात्यायनमुनावपि ।

इति विश्वप्रकाशः । कान्तानां रसामोदौ शृङ्गारहर्षौ येन ।
पक्षे । कान्तारे दुर्गवर्तमानि कानने वा सामोदोऽतिसुगन्धः ।

हिरण्यकशिपुर्विव शम्बरो दैत्यविशेषस्तत्कुलाश्रयः । पक्षे ।
शम्बरो हरिणविशेषो जलं वा द्रव्यं वा । रङ्गुशम्बररौहिषाः ।
नीरक्षीराम्बुशम्बरमित्युभयचामरः ।

१ मल्लनाग- इति नर० । २ -रसामोदश्च A B ३ गैरिकरागव्या- A C D
E F इति नर० च । गै० -व्याजादुपरिगतरवि- A B गै० -व्याजादुपरिरवि-
C D E G H गै० -व्याजादुपरिष्ठाद्रवि- F.

मानः शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तया विस्तारितलोचनोऽगस्त्य-
मार्गमिवोद्दीप्तमाणः सस्तान्त्रजाल' इव 'जरदजगरभोगैः
कुम्भकर्ण इव दन्तान्तरालगतवानरव्यूहः' 'पिण्डालक्त-

अक्षरं सखिले वित्ते बौद्धप्रतविशेषयोः ।

अक्षरो दैत्यहरिणमत्यग्रैस्त्रिजिमान्तरे ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गस्य मार्गणार्थमश्वेषणार्थमिवाह-
णेनानुरूपोपास्यमानः । मृग श्वश्वेषणे ।

शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तया । देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् । वि-
स्तारितलोचनो विकसितनेत्रोऽगस्त्यमार्गमुद्दीप्तमाण इव ।
यावदहमागच्छामि तावत् त्वमुपविशेत्युक्त्वा गतो मुनिरायाति
न वेति मार्गावलोकनमिति पुराणप्रसिद्धम् ।

जरदजगरभोगैर्दृष्टुमयुग्मरीरैः सस्तान्त्रजालो विगलिता-
न्त्रसमूह इव । अन्त्रं पुरीतत् । इत्यमरः ।

तिलित्तः स्यादजगरे अयुर्वाहस इत्युभौ ।

इति च ।

कुम्भकर्ण इव दन्तान्तराले दशान्तराले गतो वानर-
व्यूहो यस्य । पक्षे । दन्तः कटकः सानुतिर्यम्बिनिर्गतः शिखा-
विशेषो वा । तदन्तरालगतवानरयूथः ।

१ - आस्य A B - जाल C E २ जरदजगरभोगैः D ३ दन्तान्तरालगतवानर-
व्यूहः C दन्तान्तरालगतवानरव्यूहैः D E G - समूहः F ४ पिण्डालक्तकशि-
A B C D G H.

क्लरागाङ्गितपाद्पङ्क्तिश्चिंतसञ्चरितश्चोपतिवारविलासिनी-
सङ्केतकेतकीमण्डपोऽकुलीनोऽपि सदंशभ्रुप्रितो दर्शिताभ-
योऽपि मृत्युफलदायो सप्रस्थोऽप्यपरिमाणः सनदोऽपि निः-

दको गिरिनितम्बे च दग्ने दानुनि स्यतः ।

इति विन्दः ।

दन्तकास्तु बहिस्त्रियंक्प्रदेवाङ्गिद्यता निरेः ।

इति वैमः ।

पिण्डीभूतमल्लककं पिण्डालककं तद्भागेषाङ्गितानां पा-
दानां चरकानां पङ्क्तिभिः परन्वराभिः सूचितं सञ्चरितं सञ्च-
रत्वं चेपु । भावे कः । तादृशाः अशीपतिवारविलासिनीना-
मुर्वशादीनां सङ्केतकेतकीमण्डपा यस्मिन् सः ।

विरोधाभासेनाह । अकुलीनोऽपि निन्द्यगोचोऽपि सदंशे-
नोत्तमकुलेन भूषितो मण्डित इति विरोधः । न कौ पृथिव्या
लीनोऽकुलीनोऽत्युच्यते । शोभनैर्वैश्वेषुभिरलङ्कृत इति
परिहारः ।

दर्शितमभयं येन स मृत्युजनकं फलं दातुं शीलमस्य ता-
दृश इति विरोधः । दर्शिताभया हरीतकी येन । मृत्युफलं
महाकाशफलं कदलीफलं वा दातुं शीलमस्य तादृगिति
परिहारः । अभया लब्ध्या पथ्येत्यमरः ।

मृत्युफलं महाकाशे कदल्या मृत्युफल्यपि ।

शब्दे भीमोऽपि कीचकसुहृत् पिहिताम्बरोऽप्युल्लसदंशुको
विन्ध्यो नाम ।^१महागिरिरदृश्यत ।

इति विश्वः । सप्रस्यः परिमाणविशेषविशिष्टः । अपरिमाणः
परिमाणरहित इति विरोधः ।

कुडवः प्रस्य इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

इत्यमरः । सप्रस्यः समानुरित्यविरोधः । कुः प्रस्यः सानुर-
स्त्रियामित्यमरः । नदेन शब्देन सहितः सनदो निःशब्द इति
विरोधः । षट् अव्यक्ते शब्दे । नदेन शोणाख्यनदेन सहितो
निःशब्द इत्यविरोधः ।

भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि कीचकसुहृत् तन्नामराचस-
सुहृत् । विराटगृहावस्थितः कीचकः पाञ्चाख्यां साभिलाष
इति भीमेन हत इति भारते प्रसिद्धमिति भीमस्य कीचकसुह-
ृत्त्वं विरोधः । भीमो भयानकः कीचका वंशविशेषास्तेषां सुहृत् ।

वेषवः कीचकास्ते सूर्ये खनन्धनिलोद्धृताः ।

इत्यमरः ।

पिहिताम्बरम्हादितवस्त्रः । उल्लसत् स्फुरमाणमंशुकं वस्त्रं
यस्य स इति विरोधः । चेलं वसनमंशुकमित्यमरः । पिहित-
माम्हादितमम्बरमाकाशो येन । उल्लसन्तः स्फुरमाणा अंशव
एवांशुकाः स्वार्थे कः । किरणा यस्य सः । इति परिहारः ।
अम्बरं व्योम्नि वाससि । किरणोऽस्यमयूखांशुरित्युभयनामरः ।

१ गिरिरदृश्यत D E G H इति जग० च ।

यस्य प्रवृद्धगुल्मतयेव दृश्यमानवज्रधातुविकारः साधुरिव
सानुग्रहप्रचारप्रकटितमहिमा मीमांसान्याय इव पिच्छि-
तदिगम्बरदर्शनः । यस्य हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरम-

शेषेणाह । यो विन्ध्यः प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धस्तम्बतयेव
दृश्यमानो वज्रधातूनामनेकगैरिकादीनां विकारो यत्र ता-
दृक् । अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ । धातुर्मनःशिलाद्यद्रेरित्युभय-
चामरः । पक्षे । प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धशीहतया दृश्यमानो
वज्रधातूनां रसादीनां विकारो यस्य सः । गुल्मस्तु शीहा
पुंसीत्यमरः ।

रसासृङ्मांसमेदोऽस्त्रिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

सप्तैव दश चैकेषां रोमत्वक्क्षायुभिः सह ॥

इति हैमः । मता इति शेषोऽत्र ।

साधुरिव सानुग्रहः सकृपः प्रचारस्वरणं तेन प्रकटीकृत
उद्योतितो महिमा खोत्कर्षो येन सः । पक्षे । सानुषु त्रिखरेषु
ग्रहाणां सूर्यादीनां प्रचारेण भ्रमणेन प्रकटीकृतो महिमौ-
न्नत्यं येन सः ।

मीमांसान्याय इव तच्छास्त्रमिव पिहितं तिरोहितं दिग-
म्बरदर्शनं दिगम्बरमतं येन । पक्षे । पिहितं छादितं दिगम्बर-
योर्दिशाकाशयोर्दर्शनं येन सः ।

यो विन्ध्यो देवखातैरुपशोभितोपान्त इत्यन्वयः । हरि-

श्रीयैः राशिभिरिव मीनमिथुनकुलीरसङ्गतैः करणैरिव शकु-
निनागभद्रबालबकुलोपेतैर्देवखानैरुपशोभितोपान्तः^१ । यस्य
कुसुमविचित्राभिर्वैशंपतिताभिः सुकुमारललिताभिः पुष्पि-

वंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावं आख्यानविशेषस्तेन । पचे । पुष्कराणां
कमलानां जलानां वा प्रादुर्भावेण रमणीयैः । पुष्कराभोर-
शाणि च । पुष्करं सर्वतोमुखमित्युभवचामरः ।

राशिभिरिव ज्योतिःब्राह्मप्रसिद्धैर्मेषादिराशिभिरिव मीनो
मिथुनं कुलीरः कर्कटसौः सङ्गतैः । पचे । मीनमिथुनं कर्कटासौः
सङ्गतैः ।

करणैरिव ज्योतिषागमवित्तैर्बवादिकरणैरिव शकुनिनाग-
भद्रबालनागां तल्लङ्घकानां कुलैः समुदायैरुपेतैः । पचे ।
शकुनिः पक्षी जागो गजः सर्पो वा भद्रो मुक्ता बालवकुलो
लघुवञ्जुलः । अथवा बालं श्रिवेरं बकुलो वञ्जुलसैरुपेतैः ।

बकुलपक्षिशकुनिशकुलशकुनद्विजाः ।

मुक्ता मुक्ताकमल्लियाम् । खान्द्रमुलकः । बकुलो वञ्जुलः ।
बालं श्रिवेरवर्षिष्ठोदीच्यमिति चतुर्थ्यमरः ।

यो विन्ध्यो लताभिर्दर्शितामेकवृत्तविलास इति समन्धः ।
कुसुमैर्विचित्राभिर्वैशंपत्तेषु पतिताभिः शिखरिणीभिः । शिख-
रमयं तदतीभिः सायाभिरित्यर्थः । प्रहर्षिणीभिः । अन्तर्भा-
वित्पथ्यैः ऽच हृषिः । प्रकर्षेण हर्षकारिणीभिः । सुकुमाराश्च

१ - शोभितप्रान्तः F - शोभितान्तः H इति कर० प्र ।

ताग्रभिः शिखरिणीभिः १ प्रहर्षिणीभिर्लताभिर्दर्शितानेकवृत्त-
विलासः ।

यस्य १ मद्कलकलहंससारसरसितोद्धान्तभाःकूटविकट-
पुच्छच्छटाव्याधूतविकचकमलखण्डविगलितमकरन्दविन्दुस-
न्दोहसुरभितसलिलया १ सायन्तनमञ्जनपुलिन्दराजसुन्दरी-

खलिताश्च ताभिः । पुष्पितानि सञ्जातपुष्पाण्ययाणि यासां
ताभिः । पञ्चे । तत्तदभिधानैश्छन्दोभिः । नौ जौ गस्त्रिदश-
यतिः प्रहर्षिणीयम् । रसैर्द्रैश्चिन्ना वमनसभला गः शिख-
रिणी । नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा । कुमारखलिता जमौ
ग । दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ।

पुनरनुप्रासेनाह । यो विन्ध्यो रेवयोपगूढ इत्यन्वयः ।
मदेन कलमव्यक्तमधुरं कलहंसानां कादम्बानां सारसानां
पुष्कराख्यानां रसितं शब्दस्तेनोद्धान्ता भाःकूटा मत्स्यविशेषा-
स्तेषां विकटपुच्छच्छटाभिर्याधूतविकचकमलखण्डादिगलित-
मकरन्दविन्दुसन्दोहेन सुरभितसलिलया । कादम्बः कलहंसः
स्यात् । पुष्कराङ्गस्तु सारस इत्युभयत्रामरः ।

भाःकूटः कथ्यते मीनभेदे शैलान्तरेऽपिच ।

१ प्रहर्षिणीभिर्लताभिश्छन्दोविचित्रिभिरिव दर्शि- D इति नर० च । १ समद-
C D इति नर० च । मद्-भाःकूटकूट- A B C इति नर० च । मद्- -नाशफ-
रकुलपुच्छच्छटाव्या- F मद्- -पुच्छकच्छया- B D इति नर० च । मद्- -नामाः-
कूटविकटपुच्छकच्छटाव्या- इति नर० । १ सायन्तनसमयोमञ्जन- A B C E
F G सायन्तनसमयमञ्जनपु- D सायन्तनसमयमञ्जन- F H.

नाभिमण्डलनिपीतसलिलया मदमुखरराजहंसकुलकोला-
हलमुखरितकूलपुलिनया^१ तटनिकटमत्तमातङ्गण्डपि-
ण्डविनिर्गतमदधारास्तबकितसलिलया तीरप्ररूढकेतकी-
कानननिपतितधूलिनिकुरम्बजातसैकतसुखोपविष्टतरुणसुर-^२

इति विश्वप्रकाशः । भागुर इति भाषायाम् ।

सायन्तमे सायङ्कालिके मञ्जने पुलिन्दराजसुन्दरीणां श-
बराङ्गानां नाभिमण्डलेनिपीतसलिलया । सायं चिरमित्या-
दिना श्युस्तडागमञ्च ।

मदमुखरराजहंसकुलस्य कोलाहलः कलकलस्तेन मुखरितं
कूलपुलिनं यस्यास्तथा ।

राजहंसास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः शिताः ।

कोलाहलः कलकलः । कूलं रोधश्च तीरं च । तोयोत्थितं
तत् पुलिनमिति चतुर्थमरः । कोशे तदित्यनेन तटम् ।

तटनिकटमत्तमातङ्गण्डपिण्डविनिर्गतमदधाराभिः स्तब-
कितं सञ्जातस्तबकं सलिलं यस्यास्तथा । मण्डः कटो मदी
दानमित्यमरः ।

तीरप्ररूढकेतकीकानननिपतितधूलैर्निकुरम्बं समूहस्तेन
जातं यत् सैकतं तत्र या ।

१ मद० - मुखरितपुलिनया C D H २ तटनिकटविकटमत्त- B D F तट०
मत्तमत्त- A ३ खनिर्गत- A B D E G खनिर्गत- C F H ४ काननकुसु-
मनि- D ५ -नववत्तरसुर- D.

मिथुननिधुवनसीलापरिमलसाक्षिकूलोपवनया 'तटाटवी-
निकटनिपतितजम्बूखण्डमण्डपावस्थितजलदेवतावगाङ्गमान-
तोयया 'तीरप्ररूढवेतसलताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहमदक-

सुखोपविष्टसुरमिथुननिधुवनसीला तस्यां परिमलो वि-
मर्दजम्बा जनमनोहरो गन्धस्रस्ताक्षि कूलोपवनं तीरकृचिम-
वनं यस्यास्तथा । उपवनस्य परिमलसाक्षित्ववर्षणेन सर्वथा
जनसञ्चारराहित्यं ध्वन्यते । अत्र सैकतशब्दप्रयोगस्तत्सङ्ग
श्रीपचारिकः ।

विमर्दोत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

मैथुनं निधुवनं रतम् ।

आरामः स्नादुपवनं कृचिमं वनमेव च ।

इति चिन्मरः ।

तटेऽटवी वनं तस्या निकटे निपतितानि जम्बूखण्डानि तेषां
मण्डपेष्ववस्थितजलदेवताभिरवगाङ्गमानतोयया । अटवरथं
विपिनमित्यमरः ।

तीरप्ररूढवेतसलताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहः कालकण्ठक-
शमूहस्तस्य मदकलो यः कुहकुहारावः कुहकुहशब्दस्तोत्र कौ-
तुकं तदाकृष्टसुरमिथुनेः संस्त्रयमाण आभोगः परिपूर्णता

१. तटावटविषडितजम्बू- D तटाटवीनिकटविषडितजम्बू- F तटाटवीविषडित-
जम्बू- H २. तीरप्ररूढवेतसलताभ्य- A B F तीर- -निखीन- A B C E F G H
तीर- -विखीन- D

लकुचकुशारावक्रौत्तुकाकृष्टसुरमिधुमसंतूयमान्भोगयोप^१-
^२कूलसञ्जातनलनिकुञ्जपुञ्जितकुलायकुक्कुटघटाघूत्कारभै-
 वरीरसा जलमानुषीमृदितसुकुमारतीरयोपवनवातान्धो-

यस्यास्तथा । दात्यूहः कालकण्टकः । आरवारावसंरावविरा-
 वा इति द्वयोरमरः । आभोगः परिपूर्णतेति च । उपवनेोप-
 भोग- इत्यपि पाठः ।

उपकूलं सामीप्येऽव्ययीभावः । तत्र सञ्जातो नलनिकुञ्जो
 लतादिच्छादितो देशस्तत्र पुञ्जितः पुञ्जवदाचरितोऽनेक इत्य-
 र्थः । तादृक् कुलायो नीडं यस्याः सा चासौ कुक्कुटघटा
 कुक्कुटसमूहस्य घूत्कारेष तादृशशब्देन भैरवं भयानकं तीरं
 यस्यास्तथा । शैलोपबल्यनिपतद्रथनेमिधारा इत्यादौ उप-
 बल्यशब्दस्यान्त इवात्र घटाशब्दस्य समुदाये प्रयोगो भाक्तः ।
 कुक्कुटसुरणायुधः । अथ भैरवम् । दारुणं भीषणं भीष्मम् ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ।

कुलायो नीडमस्त्रियाम् । नडस्तु धमनः पोटगल इति चतु-
 र्व्यमरः ।

जलमानुषीमृदितसुकुमारपुलिनया । वनमानुषवज्जलमा-
 नुषः प्राणिविशेषः । जातेरस्त्रीविषयादिति डीष् ।

१ -मानकूलोपभोगयोप- A B -मानोपभोगयोप- C D E F G H २ कू०
 -नवजल- F कू० -कुञ्जपुञ्जपुञ्जित- D ३ जलमानुषम्- C D H जल० -कुसुम-
 सुकुमार- A B E F

खिततरलतरङ्गया १ नल्लिकुञ्जपुञ्चे निविष्टोऽवकोटककुटुम्बि-
 नीनिरीक्ष्यमाणोऽर्धशफरया २ पोताधानलुब्धकोयष्टिकस्कभ-
 नभीमवेतसवनया ३ तरलतरङ्गमालासञ्चरदुहण्डपालद-

उपवनपवनान्दोखिततरलतरङ्गया । एतेनात्र वाते गुणत्रयं
 वर्णितम् । तेन कामिनां सर्वदा सुखकारितास्य ध्वनिता ।

नल्लिकुञ्जपुञ्चे निविष्टोऽवकोटको बकसत्कुटुम्बिनी स्त्री
 तथा निरीक्ष्यमाणोऽर्धशफरो दण्डपालो यस्यां तथा ।

बकोऽवकोटकस्याथ बलाका तु बकी स्यात् ।

इति हारावली । दण्डपालोऽर्धशफर इति च ।

पोताधानं चुद्राण्डमत्स्यसङ्घातस्तत्र लुब्धकोयष्टिकस्य टिट्टि-
 भकस्य स्कभनं शब्दसेन भीमं वेतसवनं यस्यास्तथा । स्कभः
 सौत्रो धातुरनेकार्थत्वाच्छब्दार्थः । चुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः पो-
 ताधानम् । कोयष्टिकटिट्टिभक इति द्वयोरमरः ।

तरलतरङ्गमालायां सञ्चरदुहण्डपालो मत्स्यविशेषस्तद्-
 र्शनेन धावदतिचपला या राजिलराजिर्दुण्डुभसमूहसेन रञ्चि-
 तमुपकूलं यस्यास्तथा । समौ राजिलदुण्डुभावित्यमरः ।

भवेदुहण्डपालस्तु सर्पमत्स्यप्रभेदयोः ।

१ नल्लिकु- C न० -निविष्टनद्वयकोट- A न० -निविष्टनद्वयवकोट- B न०
 -निविष्टद्वयकोट- C F न० -निविष्टवद्वरकोटि- D H न० -निविष्टवद्वकोट- E
 न० -निविष्टवद्वकोट- G २ पो० -स्कभनभी- A E F G इति तर० च । पो०
 -स्कभनी- C पो० -सञ्चरणी- D ३ तरङ्गमा- A B C F H तरलतरङ्ग- F तर०
 -मालाकारसञ्च- A B तर० -सञ्चालितोदण्ड- D

१ श्रनधावदति चपलराजिलराजिरञ्जितोपकूलसखिलया १ क-
षाटीरमिथुनमैथुनदर्शनोपजातनिधिग्रहकौतुककिरातश-

इति विश्वप्रकाशः ।

कषाटीरः खञ्जनसन्निधुनमैथुनदर्शनेनोपजातं निधि-
ग्रहकौतुकं येषां तादृक्किरातव्रतेन खन्यमानतीरया । क-
षाटीरः । खञ्जलेखस्तु खञ्जन इति शारावली । कौटूहलं
कौतुकं च ।

भेदाः किरातव्रवरपुलिन्दा खेच्छजातयः ।

इति दयोरमरः । तथाच वराहमिहिरः ।

तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्

यस्मिन् पुनर्वमति तत्र तलेऽस्ति काचः ।

अङ्गारमषुपदिशन्ति पुरीषण्डस्य

तत्कौतुकाय नयनस्य खनेद्भूरिचीम् ॥

इति । वसन्तराजोऽपि ।

अङ्गारखण्डं किल भूमिभागे

तस्मिन् भवेद्यत्र करोति विडाम् ।

यथावनौ खञ्जनको विधत्ते

रतं भवेत् तत्र महानिधानम् ॥

इति ।

१ श्रनधावदति च- B H श्रंन० -राजिविराजितोप- C D तर० -राजिराजि-
तोप E १ कषाटीमि A कषाटीमि- B कषाटीमि- C F कषाटीमि- D
कषाटीमि- H इति तर० च । कषाटीमि- इति अत्र० ।

तखन्यमानतीरया क्रुद्धयेव दर्शितमुखविभङ्गया^१ मत्तयेव
^२स्खलितगत्या दिनारभ्रलक्ष्येव ^३वर्धमानवेलया भारतस-
 मरभूम्येव नृत्यत्कबन्धया प्रावृषेव विजृम्भमाणगतपत्रपिहित-

क्रुद्धयेव दर्शितो मुखस्य वदनस्य विभङ्ग ओष्ठभ्रुकुटोवि-
 कारादिर्यथा । पक्षे । मुखविभङ्गो निःसरणतरङ्गो यथा । मुखं
 निःसरणास्ययोरिति धरणिः । भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वेत्यमरः । म-
 त्तयेव खलितगतिर्यथास्तथा । पक्षे । खलितगतिः
 प्रवाहो यथास्तथा । दिनारभ्रलक्ष्येव वर्धमाना वेला कालो
 यस्यां तथा । पक्षे । वेला मर्यादा ।

अभ्यन्वविहृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।

इत्यमरः ।

भारतसमरभूम्येव नृत्यत्कबन्धमपमूर्द्धं कलेवरं यस्यां सा ।
 पक्षे । जलम् ।

कबन्धः खलिते इद्रे कबन्धो राक्षसान्तरे ।

इति विश्वः ।

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धं कलेवरम् ।

इत्यमरः ।

प्रावृषेव विजृम्भमाणैः ज्ञतपत्रैर्मयूरैः पिहिता मयूरभक्ष-
 भयादितसतम्हन्ना विषधराः सर्पा यस्यां तथा ।

१ - मुखभङ्गया A B C F H इति खम० प्रवर० च । २ - स्खलितगत्या C D F
 ३ - प्रवर्ध- A B C G

विषधरया^१ धनकामयेव कृतभ्रून्मृत्सेवया^२ रेवया प्रियतमयेव
प्रसारितवीचिहस्तयोपगूढः । यस्व^३

हरिखरनखरविदारितकुम्भस्यलविकलवारणध्यानैः ।

अद्यापि कुम्भसम्भवमाह्वयतीवोच्चतालभुजः ॥

ततो मकरन्दस्तमुवाच ।

व्रतपत्रः सितापाङ्गः प्रचलाकी च चन्द्रकी ।

इति हारावली । पत्रे । विजृम्भमाणव्रतपत्रैः कुम्भेभ्यैः पिहि-
ताम्बुजा विषधरा जलधरास्तडागादयो यस्यां तथा । विं
च्छेडे जलेऽपिचेति विन्ध्यः । व्रतपत्रं कुम्भेभ्यमित्यमरः । धने
द्रव्ये कामोऽभिलाषो यस्यास्तयेव । कृता भ्रून्मृतो राज्ञः सेवा
यथा । पत्रे । विन्ध्यस्य प्रसारितवीचिहस्तया प्रियतमयेवो-
पगूढः ।

हरोति । यो विन्ध्यः । उच्चस्ताल एव भुजो यस्त सः । हरि-
खरनखरविदारितकुम्भस्यलविकलवारणध्यानैरद्यापि कुम्भस-
म्भवमगस्त्यमाह्वयतीवागच्छागच्छेत्याह्वानं करोतीवेत्यर्थः । कु-
ञ्जरो वारणः करीत्यमरः । अगस्त्यः कुम्भसम्भव इति च । उत्प्रे-
च्छालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ।

ततो गिरिदर्शनोत्तरं मकरन्दस्तं कन्दर्पकेतुमुवाच । स्व-
भावोक्ताह । पश्येति । उदञ्चदुत्तिष्ठदवाञ्चदधोगच्छदञ्चितं

१ - धारवा A B इति जग० च । २ - भ्रून्मृत्सेवया D ३ + -विलसित-
शेखरः । H

पञ्चोद्दृष्टदवाद्दृष्टितन्वपुः पञ्चार्धपूर्वार्धभाक्
 स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमन्त्रम्भुञ्जलाङ्गुलमृत् ।
 दंष्ट्राकोटिभिर्विशङ्कटास्यकुहरः कुर्वन् सटामुत्कटाः
 मुत्कर्णः कुरुते क्रमं करिपतौ क्रूराकृतिः केसरी ॥

अपिच ।

उत्कर्णोऽयमकाण्डचण्डिमपटुः स्फारस्फुरत्केसरः^१
 क्रूराकारकरालवक्त्रविकटस्तब्धोर्ध्वलाङ्गुलमृत् ।

वपुः पूर्वार्धपञ्चार्धं भजति तादृक् । अपरस्यार्धं पञ्चभावो वक्तव्य
 इति पञ्चादेशः । स्तब्धोत्तानितपृष्ठे निष्ठितं स्थितं तादृक् । म-
 नागीषहृद्गमयमस्य तादृक् । लाङ्गुलं पुच्छस्तं विभर्ति तादृक् ।
 दंष्ट्राकोटिभिर्विशङ्कटं दृष्टदास्यकुहरं मुखगर्भा यस्य तादृक् ।
 उद्दृष्टौ कर्णौ यस्य सः । सटामुत्कटां कुर्वन् क्रूराकृतिः । केसरी
 सिंहः । करिपतौ गजवरे क्रमं पादविचेषं कुरुते पश्य । पश्य
 मृगे धावतीत्यादाविवाच क्रियायाः कर्मत्वम् । पुच्छोऽस्त्री
 लूमलाङ्गुलम् । विशङ्कटं पृथु दृष्टदित्यमरो द्वयोः । सटाजटा-
 केसरयोरिति हैमः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

स्वभावोक्तिस्तु तस्यैव जात्यादिस्वस्य वर्णनम् ।

इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । सूर्याश्वैर्मंसजसताः
 सगुरवः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

उत्क्रममाणं वर्णयित्वाक्रान्तगजं वर्णयति । उत्कर्ण इति ।

१ - कद्रुस्फारस्फुरत्केसरः A B F इति कन० च ।

चित्रेणामि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वाङ्गसङ्कोचनात्^१

चीत्कुर्वन् गिरिकुञ्जकुञ्जरगिरिःकुम्भस्यसख्यो हरिः ॥

अनन्तरं मीचदेवप्रत्येव न्ययोधोपचितयोत्तरगोप्रहस-

उत्कर्णः । अकाण्डचण्डिमपटुः । स्तारं वज्र स्युरन्तः केसरः
 वस्य । क्रूराकारं करालं वक्रं मुखं तेन विकटो भयानकः । सख्यं
 निखलमूर्ध्वमुखिप्रं साङ्गुलं विभर्ति तादृक् । चीत्कुर्वन् गिरि-
 कुञ्जकुञ्जरगिरिःकुम्भस्यसख्योऽयं पुरोवर्ती हरिः सिंहः सर्वा-
 ङ्गसङ्कोचनाच्चित्रेणामभिलिखितुं न शक्यते । अत्र गिरिःपद-
 अधिकम् ।

तुरङ्गसिंहयोः स्तम्भकेभ्यो वकुलद्रुमे ।

पुत्रागवृषे किञ्चस्ते केसरः स्यात् । इति हैमः ।

अनन्तरं सिंहावलोकनानन्तरं विन्ध्याटव्या विन्ध्यारण्येन
 कतिचित् पदानि गत्वा कामिन इव मदनशलाकाकृतस्य ज-
 न्मृतस्य शीतलच्छायायां विश्रामेत्यन्वयः । मदनशलाका
 शरिर्यां पाठशालिनीति हारावली । पक्षे । मदनशलाका
 कामोद्दोषको वर्तिविशेषः ।

मदनशलाकां कामी सिद्धौषधमप्ययं वहति ।

इति गर्गः । स्यान्मदनशलाकापि शार्धां कामोद्दोषधाविति
 विश्वप्रकाशः । नखसतमिति केचित् ।

मरभूस्येव १ विजृम्भमाणवृद्धजलाया मरुदेशठक्कायाच्येव २ घ-
नसारसार्थवाहिन्या विदग्धजनमधुपानगोच्छेव नानाविटपी-

नीचदेशनद्येव निम्बभागनद्येव न्यघोघोऽधःप्रदेशावरोधनं
तेनोपचितया वृद्धया । पक्षे । न्यघोघैर्वटैरुपचिता तथा । न्य-
घोघो वज्रपादट इत्यमरः ।

उत्तरगोघहसमरभूस्येव विजृम्भमाणो वृद्धजलोऽर्जुनः ।

उत्तरस्तु विराटस्तु तनये दिशि चोत्तरे ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे । वृद्धजलो धमनस्य यस्यां तथा ।

ठक्काया ठक्काधनेर्याचा गमनं ठक्कायाचा मरुदेशस्तु ठक्का-
याचा तयेव घनो मेघस्तसारः पानीयं तदर्थं सार्थः समूह-
स्तदाहिनी तत्रापिका । यदा ठक्केत्यनेन तद्गनिः सा चासौ
याचोत्सवः । उदक्तमुदकं कूपादित्येवंरूपस्तद्वत्या । अन्यत् पूर्व-
वत् । गमनोत्सवयोर्याचैति विश्वः । मरुदेशे जलार्थिनेो ठक्का-
धनिश्रवणाञ्जलमुद्गतमन्धोरिति निकषा प्रथान्तीति प्रसि-
द्धम् । पक्षे । घनसारः कर्पूरम् । पुष्यफलहोनः करवीरसमा-
नाकारपत्रः सुपभेदो वा ।

घनसारस्तु कर्पूरे वृद्धभेदे जलेऽपि च ।

इति विश्वः । ठक्कायाचैति त्वपपाठः । असञ्ज्ञात्वान्स्यापोः
सञ्ज्ञाह्रन्दसोरित्यस्याप्रवृत्तेः ।

विदग्धजनमधुपानगोच्छेव नानाविटैरनेकखिन्नैः पीत आ-

तासवया मलकूबरचित्तवृत्त्येव सततधृतरम्भया मत्तमातङ्ग-
 गत्येव 'घण्टारवावेदितमार्गया सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गत-
 बङ्गफलया' विराटलक्ष्येवानन्दितकीचकगतया विन्ध्याट-
 व्या कतिचित् पदानि' गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्घ्रि-
 तस्य' जम्बूवृक्षस्य 'शीतलच्छायायां विश्राम ।

सवो मद्यं यस्याम् । खिन्नः पाल्लविको विटः । मैरेयमासवः
 शीधुरित्यमरः । पक्षे । नानाविटपिष्वितं जातमासवं साचा-
 दिकं यस्यां तथा । मलकूबरः कुबेरपुत्रस्तच्चित्तवृत्त्येव सततं
 धृता रम्भा तन्नामिकाश्वरसो यथा । अखेत्यनुवृत्तौ पुत्रस्तु
 मलकूबर इति कुबेरप्रकरणेऽमरः । पक्षे । सततं धृता रम्भा
 कदली यथा ।

कदली वारणबुधा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

इत्यमरः ।

मत्तमातङ्गगत्येव घण्टाया रवः शब्दस्तेनावेदितमार्गया ।
 पक्षे । घण्टारवा वृक्षभेदः । घण्टारवा तु शृणुपुष्पिकेत्यमरः ।
 सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गतानि बङ्गनि बङ्गविधानि भूयांसि वा
 फलानि यस्यां तथा । पक्षे । अदूरं शीघ्रमुद्गतानि बङ्गनि

१ घण्टारवविदित- A C घण्टारवाविदित- B D F H २ -श्रीफलया F H
 ३ इति जग० च नर० च । कतिपयपदं दूरं A B कतिपयपदं C कतिपय-
 मदूरमध्यागं E कतिपयदूरं F कतिपयपदानि G ४ + विकर्तनस्येव खिग्ध-
 ष्यास्य वैकुण्ठस्येव लक्ष्मीभृता याचोद्यतवृत्तेरिव घनपत्रशोभितस्य राजाव-
 सवस्येव भूरिशालासङ्गतस्य गार्हिकस्येवानेकपत्रवोऽज्जलस्य B C ५ तल्लक्षा-
 यायां A B C D F इति नर० च ।

अत्रान्तरे^१ भगवानपि मरीचिमाल्यातपक्वान्तमत्तम-
^२हिषलोचनपाटलमण्डलश्चरमाचलशूद्रमाहुरोह । ततो
 मकरन्दः फलमूलान्यादाय^३ कथं कथमपि तमभिनन्दिता-
 हारपरिचयमकार्षीत् स्वयं च तदुपभुक्तशेषमशनमकरोत् ।
 अथ तामेव प्रियतमां हृदयफलके सङ्कल्प्य तूलिकया लिखि-

धनाद्यनिवृत्तिवारणादीनि फलानि यथा तथा । विराटल-
 ल्पशेवानन्दितं कीचकानां तच्छालानां शतं यथा । पक्षे ।
 कीचका वंशविशेषाः ।

वेषवः कीचकास्ते सूर्ये खनन्त्यनिशोद्धताः ।

इत्यमरः ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसर आतपक्वान्तमत्तमहिषलोचनवत् पा-
 टलो मण्डलो यस्य तादृशमरीचिमाली सूर्यश्चरमाचलशूद्र-
 मसृगिरिशिखरमाहुरोह । श्वेतरक्तसु पाटलः । असृसु चरमः
 आभृदिति द्वयोरमरः ।

ततोऽसमनोत्तरं मकरन्दः फलमूलान्यादाय तं कन्दर्प-
 केतुमभिनन्दिताहारपरिचयमकार्षीत् । स्वयं च तद्भुक्तशेषा-
 शनमकरोत् ।

अथ फलाद्यशनोत्तरं हृदयफलके हृदयपट्टे सङ्कल्प्य तू-
 लिकया कूर्चिकया लिखितां तामेव खड्गदृष्टामेव प्रियतमा-

१ अनन्तरं A B २ हिषलोहितलोचनसमानमण्डल- H ३ — कथं C D H

तामिवावलोकयन्^१ निखन्दकरणग्रामः कन्दर्पकेतुर्मकरन्द-
विरचितपद्मवन्नयने सुखाप ।

अथार्धयाममात्रावखण्डितायां^२ यामवर्त्या तत्र जम्बूत-
सिखरे शुक्रसारिकयोर्मिथः कलहायमानयोः कलकलं श्रुत्वा
कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच । वयस्य^३ शृणुवस्तावदेतयोराखा-

मवलोकयन् ध्याने पश्यन् निखन्दकरणग्रामो निखलसकले-
न्द्रियः कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपद्मवन्नयने सुखाप । अथ
दूषिका कूर्धिकेति हैमः । नक्तप्रतकन्दमूलाग्रपद्मवन्नयन-
यनेन गिरौ तपस्वरणं ध्वनितम् ।

गिरेः सद्यः फलदाढलं दर्शयति । अथेत्यादिना । अथ
ब्रह्मनोत्तरमर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावयां तत्र जम्बू-
तसिखरे तस्मिन् जम्बूतृचाये मिथः कलहायमानयोः शुक्र-
सारिकयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच । मिथो-
ऽन्योऽयं रहस्यपि । द्वौ यामप्रहरौ समावित्युभयचामरः ।

किमित्याह । वयस्येति । वयस्यैतयोराखापं तावच्छृणुव इति ।

ततः कलहानन्तरं सारिका । प्रकोपतरसाचरं क्रियाविशेष-
णम् । उवाच । कितव धूर्तं सारिकान्तरमन्विष्य । अश्वेषणेन तथा
सह सम्बन्धो लक्ष्यते । समागतोऽसि । अन्यथा सारिकान्तरसम्ब-
न्धाभावे । तवेत्यस्य तदागमने लक्षणा । इयती रात्रिरिति ।

१ -लोकयन् C F G २ -मात्रावखण्डितायां C -यामखण्डितायां D -मात्रपरि-
खण्डितायां H ३ शृणुवस्तावदेतयो- F शृणुवस्तावदेतयो- G}

पमिति । 'ततः सारिका' प्रकोपतरलाक्षरमुवाच । कितव
सारिकान्तरमन्विष्य समागतोऽसि कथमन्यथा' रात्रिरियती
तवेति । तच्छ्रुत्वा शुकस्तामवादीत् । "भद्रेऽपूर्वाद्य कथा"
मया अता प्रत्यक्षीकृता च तेनायं 'कालातिपातः । अथ स-
मुपजातकुतूहलया सारिकयानुरुध्यमानः' कथयितुमारेभे ।

तच्छ्रुत्वा शुकस्तां सारिकामवादीत् । भद्रेऽद्यापूर्वा कथा
सुता प्रत्यक्षीकृता च । कथायाः शब्दप्रबन्धस्य प्रत्यक्षासम्भवात्
तदर्थभूतक्रियाया अपि प्रत्यक्षासम्भवात् तदात्रया जना ल-
क्ष्यन्ते । तेनायं कालातिपातः । मदागमनेऽतिकाल इत्यर्थः ।

अथ शुकवाक्अवषोत्तरं समुपजातकुतूहलया सारिक-
यानुरुध्यमानः प्रपथादिना भूयो भ्रष्टोऽर्थ्यमानः । शुक इति
शेषः । कथयितुमारेभे ।

कुसुमपुरं नाम नगरमस्तीत्यन्वयः । कीदृश्वेषाभिरुपभो-
भितम् । सुधाधवलैः । सुधा लेपोऽमृतं लुहीत्यमरः । लुही
इति प्रसिद्धं लेपनद्रव्यम् ।

दृष्टकथा गुणाव्यक्तिसदारमैरिव ब्राह्मभञ्जिकोपेतैः ।
ब्राह्मभञ्जिका नायिकाविशेषः । पद्ये । ब्राह्मभञ्जिका पुस्तलिका ।
ब्राह्मभञ्जी पाञ्चालिका च पुस्तलिकेति हैमः ।

१ ततश्चत्तसारिका जन्मूतरमिषरस्थितं चिरायामतं शुकं प्रको- D १ + ज-
न्मूकञ्छ्रिता चिरादागतं शुकं D २ कथमितरथा C E F ३ भद्रेऽपूर्वा कथा
A C E F G भद्रे मा प्रकोपं कुर्वपूर्वा सवा कथा B H ५ कथापि D ६ कालो-
ऽतियातः G ७ निरुध्यमानः A -ऽनुध्यमानः C F + कथा C + शुकः कथा D

अस्ति 'सुधाधनलैर्नृपकथारगैरिव' १ 'प्रासभञ्जिकोपे-
 र्दुर्धुतैरिव समाणवकक्रीडितैः करियूधैरिव समन्तवारणैः सु-
 धीवसैन्यैरिव सगवाक्षैर्बलिभवनैरिव सुतलसन्निवेशैर्विश्वभि-

दुर्धुतैरिव हृन्दोभिरिव समाणवकक्रीडितैः । माणवकक्री-
 डितं नाम हृन्दो विशेषः । माणवकं भात्तलगाः । पक्षे । माण-
 वकानां शिशूनां क्रीडितानि तैः सहितानि तैः ।

करियूधैरिव समन्तवारणैः समन्तगजैः । पक्षे । अनिर्यूहैः ।
 मन्तवारणमिच्छन्ति दानकृत्स्नकरे द्विपे ।

महाप्रसादवीथीनां वरणे चाप्यपाश्र्वये ॥
 इति विश्वप्रकाशः । निर्यूहो मन्तवारणमिति वैजयन्ती ।

मन्तासन्तोऽपाश्र्वयः स्यात् प्रसीवो मन्तवारणः ।
 इति हेमः ।

निर्यूहः श्रेष्ठरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके ।
 इति विश्वप्रकाशः ।

सुधीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः । गवाक्षो वाजरविशेषस्तसहितैः ।
 पक्षे । सगवाक्षैः सवातायनैः ।

बलिभवनैरिव सुतलो पातालविशेषे सन्निवेशो येषां तैः ।
 पक्षे । शोभनस्तलसन्निवेशो येषां तैः ।

१ इति जग० च नर० च । मन्दरगिरिशिखरैरिव प्रमलसु- A मयूरशिखरै-
 रिव प्रमलसु- B मन्दरगिरैरिव प्रमलसु- C मन्दरशिखरिशिखरैरिव प्रमलसु- D
 प्रमलसु- E G मन्दरशिखरैरिव प्रमलसु- H १ -घासभञ्जिकैरिव D -घासभैरिव F
 इति जग० च । २ प्रा० -कोपशोभितै- C D F

रूपशोभितं^१ धनदेनापि प्रचेतसाजापालेनापि रामेण प्रियं-
वदेनापि पुष्यकेतुना भरतेनापि शत्रुघ्नेन तिथिपरेणाप्यति-

पौरजनेनानुगतमित्यन्वयः । धनदेनापि कुबेरेणापि प्रचे-
तसां वरुणेनेति विरोधः । धनदो धनदाता प्रकृतं चेतो यस्य
स इत्यविरोधः ।

अजापासो जाबालो रामः पशुविशेष इति विरोधः ।
केचित् त्वजापासो रामपूर्वजो रामो दाशरथिरिति विरोधः ।
जाबालः स्यादजाजीवः । रामः सुमरो गवयः शशः इत्यादयो
मृगेन्द्राद्या इत्युभयचामरः । अकारो वासुदेवस्तस्मात्प्रातोऽजः
कामस्तमापासयति तादृक् । अतएव रमयतीति रामः । णि-
जन्तादच् । ततोऽण् । स्त्रीणां क्रीडाकारकस्तादृशेनेत्यविरोधः ।

प्रियंवदो गन्धर्वविशेषः पुष्यकेतुः काम इति विरोधः ।
प्रियं वदति तादृक् तेन । प्रियवशे वदः खजिति खच् । अद-
र्दिषदिति मुम् । पुष्यकेतुः पुष्याभरणस्नेनेत्यविरोधः ।

भरतः कैकेयीतनयः शत्रुघ्नः सौमित्रिरिति विरोधः । भे-
नस्यचे रतस्नेन ज्योतिषिकेन शत्रुघातकेनेति परिहारः ।

तिथौ विहिततत्तन्निधिकर्मणि परेण रतेन । न तिथिस-
त्कारपरोऽतिथिसत्कारपर इति विरोधः । अतिथीनामाग-

१ चक्रासितं A B C D G H इति जम० च नर० च । रक्षासितं F
२ प० -साजपा- C

१यिसत्कारपरेषासङ्घोनापि सङ्घावतामर्मभेदिनापि वीरत-
रेषापतितेनापि नामासवासक्तो^१ सुदर्शनेनाप्यचक्रेषाजात-

म्नूनां सत्कारपरेषेति परिहारः । आगन्तुरतिथिर्ना गृह्य-
गते । इत्यमरः ।

असङ्घेन वज्रत्वाङ्गणारहितेन सङ्घावता सङ्घासहितेनेति
विरोधः । असङ्घेनायुद्धेन सङ्घावता पण्डितेनेत्यविरोधः । मृ-
धमास्क्रन्दं सङ्घम् । सङ्घावान् पण्डितः कविरित्युभयत्रामरः ।

अमर्मभेदिना पीवरतरेष काण्डेन । काण्डस्य मर्मभेदित्वं
प्रसिद्धम् । तद्भिन्नत्वेन वर्णनं विरोधः । अजिह्वगे वीरतरो-
ऽस्त्रकण्डक इति चारावली । मर्म रहस्यं तदभेदकेन वीरत-
रेषातिशूरेषेति परिहारः ।

अपतितेन भूमावपतितेन नामासवासक्तोनानेकमस्यासक्ते-
नेति विरोधः । मैरेयमासवः श्रीधुरित्यमरः । अपतितेना-
प्रायश्चित्तार्हेण । नामा सवा अनेकयज्ञास्तेष्व्वासक्तेनेति परि-
हारः । यज्ञः सवोऽध्वरो याग इत्यमरः ।

अजातमदेनासम्भूतदानेन सुप्रतीकेन तस्त्रामकगजेनेति वि-
रोधः । अजातमदेनासञ्जाताहङ्कारेषु सुष्ठु प्रतीकमङ्गं चस्य
तेनेति परिहारः । अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्यमरः ।

सुदर्शनेनाचक्रेष । विष्णुचक्रस्य सुदर्शनं इति सञ्ज्ञेति
विरोधः । अचक्रेषादम्भेन ।

१ चिपरेषा- A B चिसत्कारप्रवसेना- C H चिप्रवसेना- F १ -सवसक्तेन D
-समारङ्गेन F H

मदेनापि सुप्रतीकेनापक्षपातिनापि हंसेनाविदितस्त्रेहचये-
णापि कुलप्रदीपेनाग्रन्थिनापि वंशपोतेन निदाघदिवसेनेव
वृषविवर्धितरुचिना माघविरामदिवसेनेव तपस्यारम्भिणाग्रहे-

जनावने समूहे च दम्भे भेदरथाङ्गयोः ।

इति रन्तिदेवः । शोभनं दर्शनं यस्त्रेत्यविरोधः ।

न पक्षेण गहता पततीत्यपक्षपाती तेन हंसेन पक्षिणेति
विरोधः । अकारे विष्णौ पक्षपाती तादृशेन हंसेन विशुद्धेन
निर्लोभेन वेति परिहारः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरः ।

हंसो विशुद्धे निर्लोभे श्रेष्ठे च विहगान्तरे ।

इति विश्वः ।

न विदितः स्त्रेहस्य तैलस्य चयो येन तेनापि कुलप्रदीपे-
नेति विरोधः । न विदितः स्त्रेहचयोऽनुरागचयो येन । कुलस्य
वंशस्य प्रदीपेन प्रकाशेनेति परिहारः ।

अग्रन्थिना पर्वरहितेन वंशपोतेन वंशाङ्कुरेणेति विरोधः ।
अग्रन्थिना शुद्धहृदयेन वंशपोतेन सत्कुलार्भकेणेत्यविरोधः ।

निदाघदिवसेनेव वृषेण वृषभसङ्गमणेन विवर्धितरुचिना
प्रवृद्धतापेनेत्यर्थः । पक्षे । वृषे धर्मे विवर्धितरुचिना । माघवि-
रामदिवसेनेव तपस्यस्य फाल्गुनस्यारम्भिणा । स्यात् तपस्यः
फाल्गुनिक इत्यमरः । पक्षे । तपस्या तपस्वरणं तदारम्भिणा ।

अग्रहेणापि काव्यजीवनेन शुभ्रगुरुबुधेन । पक्षे । काव्यस्य
जीवनेनाग्रहणेन ।

णापि काव्यजीवज्ञेन 'पौरजनेनामुगतं' 'घनागमदिवसेनेव
दर्शितखण्डाभ्रेण वेलातटेनेव प्रवालमणिमण्डितेन' देवा-
ङ्गनाजनेनेवेन्द्राणीपरिचयविदग्धेन' वनगजेनेव 'पल्लव-

वेम्नाजनेनाधिष्ठितमित्यन्वयः । घनागमदिवसेनेव दर्शित-
खण्डाभ्रेण दर्शितखण्डमेधेन । पक्षे । खण्डाभ्रं दन्तचतविशेषः ।
तथाच वामनः ।

विचित्रमीषत्परिमण्डलं च क्षतैः समन्नादिद्वदैरुपेतम् ।
खण्डाभ्रकं तद्घनायस्त्रेखं विन्नाधरोत्सङ्गविभूषणाय ॥
इति ।

वेलातटेनेव प्रवासा विद्रुमा मणयश्च तैर्मण्डितेन । पक्षे ।
प्रवालैरक्षमकोशैर्विद्रुमैर्वा मणिभिर्मण्डितेन । यदा । प्रवाल-
मणिर्दन्तचतविशेषः । तथाच वामनः ।

गाढं दन्तौष्ठसंयोगात् स प्रवालमणिर्भवेत् ।

इति ।

देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणी ऋची तस्याः परिचयाद्विदग्धेन ।
पक्षे । इन्द्राणी रतौ बन्धविशेषः ।

निजकचद्वयसङ्गतजानुभ्यां भवति चाभ्यासात् ।

इन्द्राणीरचितत्वादिन्द्राणीत्याख्यया बन्धः ॥ इति ।

१ निवासिजने- A B C F विसासिजने- D H इति नर० च । २ घनागम-
A D घनागमेनेव इति जग० । ३ -मण्डनेन C F H इति जग० च । ४ -परिधि-
विदग्धेन C F G ५ नवपल्ल- A B C D E F G H इति नर० च ।

पल्लवितरुचिना^१ कोकिलेनेव परपुष्टेन भ्रमरेणैव कुसुमेषु
 खालितेन जलौकसेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन^२ याजकेनेव सुरता-
 र्थिना महानटवाङ्गनेव^३ वल्गाङ्गजङ्गेन गरुडेनेव विलासिह-

वनगजेनेव पल्लवे किसलये पल्लविता विष्टुद्धा रुचिरिच्छा
 येन तेनेव । पचे । पल्लवैः पल्लवेषु वा विष्टैर्विष्टेषु वा विवर्धित-
 रुचिना ।

पल्लवः किसलये खिण्णे विस्तारे विटपेऽपि च ।

इति विश्वः ।

कोकिलेनेव परस्मात् पुष्टेन । पचे । परमत्यर्थं पुष्टेन ।
 भ्रमरेणैव कुसुमेषु पुष्येषु खालितेन । पचे । कुसुमेषुणा कामेन
 खालितेन ।

जलौकसेव रक्ताकृष्टी रुधिराकृष्टिसूत्र निपुणेन । रक्त-
 चतजशोणितमित्यमरः । जलौकसेनेति पाठे पूर्वमोकःशब्दात्
 स्वार्येऽण् पश्चात् समासः । पचे । रक्तानामनुरक्तानामाकृष्टि-
 सूत्र निपुणेन ।

शाब्दिकैस्तु जलौकाभिः कथितोऽयं जलौकसः ।

इति शब्दभेदप्रकाशः ।

याजकेनेव सुरता सुरत्वं तदर्थिना । भावे तल् । तस्मान्
 स्त्रियामिति स्त्रीत्वम् । पचे । सुरतं निधुवनं तदर्थिना ।

१ नवपल्लवरुचिना D इति नर० च । २ यावज्जकेनेव D ३ -वाङ्गवन्नेनेव C
 ४ वददृषदङ्गज- A B F वदङ्गज- C D H

दयतापकरेणान्वासुरेषेव' शूलानामुपरिगतेन वेश्याजनेना-
धिष्ठितं' कुसुमपुरं नाम नगरम् ।

'यत्र च 'सुरासुरमौलिमालालालितचरणारविन्दा शु-

महानटबाहुनेव शिवभुजेनेव वल्गाहुजङ्गेन । पक्षे । वल्गा-
द्विस्त्रासिना । मुजङ्गेऽद्विस्त्रासिनोरिति विश्वः । गह्वरेनेव
विल आसितुमुपवेष्टुं ग्रीखं येषां तेषां सर्पाणां इदयतापक-
रेण । पक्षे । विस्त्रासिनां स्त्रासङ्गतविलसग्रीखानां इदय-
तापकरेण ।

अन्वासुरेषेव शूलानामुपरिगतेन । दारा इत्यादाविवा-
वधवाभिप्रायेण बह्ववधनम् । अन्वासुरो भैरवेष शूलानामे रोपि-
त इति कथा । पक्षे । शूलानामुपरिगतेन । अन्यत्र स्थिताभ्यो
वेश्याभ्योऽधिकेनेति भावः ।

मृत्योः प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः ।

खलादेश्च वधार्थाय कीलके पण्ययोषिति ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

यत्र कुसुमपुरे वेतालाभिधाना स्वयं प्रतिवसतीति सम्-
न्धः । सुरासुरेति स्पष्टम् । शुम्भनिशुम्भावेव महावनं तस्य

१ - तापकेनान्वासुरेषेव D - वासासुरेषेव इति ज्ञान० । २ - जानुगतं H इति
ज्ञान० च । ३ यत्र सु- A B G H ४ सुरासुरमुकुटमलिमाला- D E सुरासुर-
मुकुटमौलिमाला- F

मणिपुष्पमहावनदावज्वाला^१ महिषमहासुरगिरिवज्रसार-
धारा^२ प्रणयप्रणतगङ्गाधरजटाजूटस्खलितजाङ्गवीजलधा-
राधौतपादपद्मा^३ भगवती कात्यायनी^४ वेतालाभिधाना स्वयं
प्रतिवसति ।

यस्य च परिसरे 'सुरासुरमुकुटकुसुमरजोराजिपरिमल-

दावज्वालासुराग्निशिखा । दवदोवौ वनारथ्यवक्त्री इत्यमरः ।
महिषेति रूपकम् ।

विषयभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् ।

इति लक्षणात् ।

प्रणयेन प्रीत्या प्रणतो गङ्गाधरस्तस्य जटाजूटात् स्खलिता
चा जाङ्गवीजलधारा तथा धौतपादपद्मा । एतेन न केवलं
भर्तृव प्रणनाम किन्तु सपत्न्यापि पादचालनमाचरितमिति
ध्वनितम् । तेनातिवल्लभालं ध्वनितम् ।

यस्य पुरस्य परिसरे प्रान्ते भागीरथी गङ्गा वहतीति स-
म्बन्धः । सुरासुरेति । पितामहस्य ब्रह्मणः कमण्डलोर्धर्मद्रव-
रूपा धारा । धरातलगतसगरसुतव्रतस्य सुरनगरसमारोहणार्थं
पुष्परञ्जुः । ऐरावतस्य कटकषणेन गण्डस्खलघर्षणेन कल्पित-

१ - महादानवदावज्वाला A B - महावनदहनज्वाला C - महावनदावानल-
ज्वाला D - महासुरवनदावज्वाला H २ - गिरिवरवज्रसारधारा C F H - गिरिदा-
रवज्रसारधारा D - गिरिवज्रधारा B D E H ३ - प्रवक्त्रप्र- A B D F H
प्रवक्त्रोपप्रसादनप्र- D इति जग० च । प्र० - जूटजूट- A B C F H ४ - पदपद्मा
A B ५ - वेतशालि- D ६ - सुरासुरमञ्जनमलितम्- C सुरासुरामञ्जनमलितम-
लितम्- D

वाहिनी 'पितामहकमण्डलुधर्मद्रवधारा 'धरातलगतसगर-
 सुतशतसुरनगरसमारोहणपुण्यरञ्जुरैरावणकटकषण्णकमित्त-
 'तटहरिचन्दनस्यन्दनसुरभितसलिला 'सलीलसुरसुन्दरी-
 नितम्बबिम्बादतितरलिततरङ्गा 'स्नानावतीर्णसप्तर्षिजटाटवी-
 'परिमलपुण्यवेणरेणतिलकमुकुटजटाजूटविकटकुहरभा-
 न्तिजनितसंस्कारतथेव कुटिलावती धरणीव सार्वभौमकरस्य-
 शीपभोगक्षमा जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमद्भ्रमर-

तटहरिचन्दनस्य स्यन्दनेन प्रसवणेन सुरभितसलिला । सलीलं
 क्रियाविशेषम् । सुरसुन्दरीनितम्बबिम्बादतिभिस्तरलतरङ्गा ।
 स्नानावतीर्णसप्तर्षिजटाटव्याः परिमलपुण्यवेणिः पुण्यप्रवाहाः ।
 एषतिलकसन्धौ मुकुटे यस्य तस्य जटाजूटविकटकुहरे भ्रान्ति-
 भ्रमणं तेन जनितसंस्कारतथेव कुटिल आवती जलधमसद्वती ।
 स्नादावतीऽन्धसां भ्रम इत्यमरः ।

धरणीव सार्वभौमसकवती । पक्षे । सार्वभौम उत्तरदि-
 ग्गजस्य करस्यशीपभोगक्षमा । उभयोरेकदिक्स्वत्वादिति
 भावः । सप्तः सप्तमदानयोरिति विश्वः ।

जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमन्ती चासौ भ्रमर-

१ पि० - निर्मलितधर्म- D १ रसातल- A B G २ न० - स्यन्दमानरसधारासुर- D
 त० - स्यन्दनसन्दोहसुर- F ४ स० - सुरासुरसुन्दरी- B C ५ स्ना० - मासाविमल-
 कटाजूटाटवी- A B स्ना० - मासाजटा- C D स्ना० - विमलजटा- E F G स्ना०
 - मासाविमलजटा- H १ प० - रेखाकृति- A B F प० - जूटजूट- B C D H

मालानुमीयमानजलमग्नकुमुदपुण्डरीका ऋन्दोविचित्रिरिव
मालिनीसनाथा^१ हतान्धतमसापि तमसान्विता^२ वीचिकलि-
ताप्यवीचिदुर्गमा भगवती भागीरथी^३ वदति ।

यच्च दिशि दिशि तारागणमिव कुसुमनिकरमुद्वहङ्गिरुत्त-

माला तथानुमीयमानानि जलमग्नकुमुदपुण्डरीकाणि यस्यां
सा । पक्षे । कुमुदपुण्डरीकौ दिग्गजौ ।

ऋन्दोविचित्रिर्यन्यविशेषस्तदन्मालिनी ऋन्दोविशेषस्तेन स-
नाथा । मनमयद्युतेयं मालिनी भोगिलोकैः । पक्षे । मालिनी-
नामिका नदी ।

हतान्धतमसापि नाशितान्धकारापि तमसान्धकारेणान्वि-
तेति विरोधः । तमसानामिकया नद्यान्वितेति परिहारः ।

वीचिभिस्तरङ्गैः कलिता व्याप्तापि न वीचिभिर्दुर्गमेति वि-
रोधः । पक्षे । अवीचिर्नरकभेदः ।

तङ्गैदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ।

इत्यमरः ।

सम्बन्धातिशयोक्त्याह । उपवनपादपैरुपशोभितमित्यन्वयः ।
दिशि दिशीति स्पष्टम् । अतएवोक्तमित्तजलदैः । अनूरिति ।
अन्वादेस्ताडनी कश्चेत्यमरः । यासो भक्षणम् । ज्ञेयं स्पष्टम् ।
चन्द्रेति स्पष्टम् ।

१ + पक्षपङ्क्तिरिव स्वर्धाननता सराजसंघा च C २ वीचिकलिता- H
३ प्रवदति A B G H

भ्रितजलदैरनूरुकरकशाभिघातपरवशरविरथतुरगग्रासविष-
 १मितपक्षवैश्वन्द्रचमूरुचरणसङ्गान्नामृतकणनिकरसेकसञ्जात-
 बहलसुकुमारनवकिसलयसहस्रदर्शिताकालसन्ध्याविभ्रमैर्भ-
 रतचरितैरिव सदारामाश्रितैर्महावीरैरिव नारिकेलीधरैरसंस्क-
 ततरुणैरिवातिदूरप्रसारिताचैर्मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यत-
 सिंघैरिवोद्यतकेसरैः १ सारिष्टैरपि चिरजीविभिरुपवनपादपै-

भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः । पक्षे । मन् श्रेष्ठो य
 आरामसदाश्रितैः ।

असंस्कृततरुणैरिवातिदूरं प्रसारिते अक्षिणी यैस्तैः । कटा-
 क्षदर्शनानभिज्ञत्वादिति भावः । वज्रप्रोक्षो सम्पद्यच्छेषोः खाङ्गात्
 षजिति षच् । यद्वातिदूरं प्रसारिता अक्षाः पाङ्गका यैस्तैः ।
 अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्ग इत्यमरः । पक्षे । अक्षा विभी-
 तकाः । विभीतकः ।

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ।

इत्यमरः ।

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यतसिंघैरिवोद्यतकेसरैरुद्रुत-
 स्कन्धकेशैः । जातिवर्षणमेतत् । पक्षे । केसरा वृक्षाः । चाम्पेयः
 केसरो नागकेसर इत्यमरः ।

१ मि० - विचरस- D H २ -वोत्फुल्लकेसरैः A B C H -वोत्फुल्लकेसरैः D
 -वोत्फुल्लकेसरैः F -रोपेतकेसरैः G

रूपशोभितमदितिजठरमिवानेकदेवकुलाध्यासितं^१ पाताल-
मिव महाबलिशोभितं भुजङ्गाधिष्ठितं च सुरालयैरपि पवित्रं
भोगिभिरपि^२ निरूपद्रवम् ।

यत्र^३ च^४ सुरतभरखिलसुप्रसीमन्तिनोरत्नताटङ्गमश्रा-
ङ्कितबाहुदण्डः प्रचण्डप्रतिपक्षलक्ष्मीकेशपाशकुसुममाला-

सारिष्टैरपि मरणसूचकयोगविशेषसहितैरपि चिरजीवि-
भिः । पक्षे । सारिष्टैः फेनिलवृक्षसहितैः । अरिष्टः फेनिलः
समावित्यमरः ।

अदितिजठरमिव देवमातुरुदरवदनेकं देवकुलं देवसमू-
हस्तेनाध्यासितम् । पक्षे । देवकुलं देवगृहम् ।

सुरालयैर्मद्यगृहैरपि पवित्रमिति विरोधः । सुरालयैर्देव-
गृहैरित्यविरोधः ।

भोगिभिः सर्वैरपि निरूपद्रवमिति विरोधः । भोगिभिः
सुखिभिरिति परिहारः ।

यत्र कुसुमपुरनामनगरे शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रति-
वसतीति सम्बन्धः । सुरतेति स्पष्टम् । प्रचण्ड इति स्पष्टम् ।
अनेन कचयहणपूर्वकमरिलक्ष्मीः स्वायत्तीकृतैति ध्वनितम् ।

प्रशस्तकेदार इव विपुलचेचमिव बहुधान्यकार्यसम्पादकः ।

१ -साधिष्ठितं D -देवतासितं F २ निरूपद्रवम् A B C F G H निरूपद्र-
वितम् D ३ तत्र C D ४ सुरतभरपरिचमकु- E G सु-सुप्रतदसीर- D F.

मोदसुरभितकरकमलः^१ प्रशस्तकेदार इव^२ बद्धधान्यकार्य-
सम्पादकः शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसति ।

यो बलभित् पावको धर्मराण निर्वृतिः प्रचेताः सदागति-
धनदः शङ्कर इत्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिः पार्थ इव सुभद्रोपेतः
सभीमसेनश्च कृष्ण इव सत्यभामोपेतः सबलश्च ।

पुत्रपुंसकयोर्वप्रः केदारः चेन्नमित्यमरः । पचे । बद्धधा बद्ध-
प्रकारेणान्यकार्यसम्पादकः ।

यः शृङ्गारशेखरो बलभिच्छत्रुबलभेत्ता । पावकः पवित्र-
कर्ता । धर्मेण राजते धर्मराट् । निर्गतार्तिः स्वर्धा यस्य ।

अतिर्गतौ घृणायां च स्वर्धायां च शुभेऽपि च ।

इति रभसः । प्रकृतं चेतो यस्य प्रचेताः । सतामा साकल्येन
गतिर्निर्वाहो यस्मात् । धनदो धनदाता । शङ्करः कल्याणकारी ।
पचे । बलभिदिच्छः । पावको वज्रिः । धर्मराड् यमः । निर्वृति
राक्षसः । प्रचेता वरुणः । सदागतिर्वायुः । धनदः कुबेरः ।
शङ्करः शिवः । इत्यष्टमूर्तिरष्टगुणविशिष्टा मूर्तिरखेत्यष्टमूर्ति-
रप्यनष्टमूर्तिः । नाष्टौ मूर्तयोऽखेत्यनष्टमूर्तिरिति विरोधः ।
अनष्टा मूर्तिरखेत्यनष्टमूर्तिरिति परिहारः ।

पार्थ इवार्जुन इव सुभद्रयोपेतः । भीमसेनेन सहितः स-
भीमसेनः । पचे । शोभनभद्रेण कल्याणेन युतः । भीमया
सेनया सहितः ।

१ - करतलः E २ बद्धधान्यार्थे F.

सुराणां^१ पातासौ स पुनरतिपुण्यैकहृदयो^१
 अहस्तस्यास्थाने गुरुरुचितमार्गे स निरतः ।
 करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिप्रणयितां
 स सर्वस्वं दाता तृणमिव सुरेशं विजयते ॥

कृष्ण इव सत्यभामयोपेतः । सबलः सबलभद्रः । पक्षे । सत्यं
 च भा च दीप्तिश्च मा च लक्ष्मीश्च ताभिर्युतः । सबलः समैत्यः ।

सुराणामिति । असाविन्द्रः सुराणां देवानां पाता रक्षकः ।
 मद्यप इत्यपि श्लेषमहिच्चार्यः । स शृङ्गारशेखरः पुनरतिपुण्यं
 पवित्रमेकं हृदयं यत्खेत्युत्कर्ष इन्द्रात् । तस्येन्द्रस्यास्थाने सभायां
 गुरुहृदस्यतिर्यङ्गो यद्देषु पठितः । तस्येन्द्रस्यास्थाने गुरुर्महान्
 यद्दो निर्बन्ध इत्यर्थश्च । निर्बन्धोपरागार्कादयो यद्दो इत्यमरः ।

स राजोचितमार्गे निरतः सक्तः । तस्येन्द्रस्य करो हस्तः
 शतकोटिप्रणयितां वज्रप्रणयितां वहति ।

शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ।

इत्यमरः । शतकोटिसङ्ख्याकद्रव्यप्रणयिता साभिखाषतेति या-
 चकरूपोऽर्थश्च ।

स राजा सर्वस्वं दाता । न लोकेति निषेधात् कर्मणि
 षष्ठी न । सुरेशमिन्द्रं तृणमिव विजयते । विपराभ्यां जेरि-

१ -मर्तिः । सुराणां A. B C D E F H इति जग० च नर० च । १ -कनि-
 क्षयो G इति जग० च ।

जीवाहृष्टिं स चक्रे मृधभुवि धनुषः शत्रुरासीद्गतासु-
 र्लक्ष्मिर्मागणानामभवदरिबले 'तद्यशस्तेन सन्धम् ।
 मुक्ता तेन क्षमेति 'त्वरितमरिबलैरुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा
 पञ्चत्वं देपिसैन्ये स्थितमवनिपतिर्नाप सङ्क्षान्तरं सः ॥

त्यात्मनेपदम् । विरोधाभासोऽलङ्कारः । त्रिखरिणी हृन्दः ।
 रघैरुद्देशिञ्छा यमनसभक्षा गः त्रिखरिणी ।

जीवेति । स शत्रुपारशेखरो मृधभुवि धनुषो जीवायाः
 प्रत्यङ्गाया आहृष्टिमाकर्षणं चक्रे । शत्रुर्गतासुरासीत् । धनुषो
 जीवाहृष्टिः शत्रोर्मरणमित्यसङ्गत्यलङ्कारः । अपसातित्रयोक्तिश्च ।

मौर्वी जीवा गुणो गव्या त्रिञ्चा नाणासनं गुणे ।

इति हैमः । अरिबले मार्गणानां लक्षान्तरिभवत् । तेन राज्ञा
 तेषामरीणां यज्ञो सन्धम् । तेन राज्ञा क्षमा क्षान्तिर्मुक्तेत्य-
 रिबलैस्त्वरितमुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा मुक्ता । देपिसैन्येऽरिबले पञ्चत्वं
 मृत्युः स्थितम् । स्यात् पञ्चता कालधर्म इत्यमरः । स राजा
 सङ्क्षान्तरं युद्धान्तरं न प्राप । एकस्मिन्नेव युद्धे रिपूणां नाश-
 दिति भावः । मृधमास्कन्दनं सङ्क्षामित्यमरः । लक्ष्यं लक्षं
 शरथं चेति च । श्लेषोऽप्यत्र । सङ्घरा हृन्दः ।

घञ्शैर्यानां जयेष त्रिमुनियतियुता सङ्घरा कीर्तितेयम् ।

१ संस- A २ इति कज० च । नरितरिपुमन्त्रे- A B नरितमरिगन्त्रे- C D E
 F G इति वर० च ।

यत्र च राजनि राजनीतिचतुरे 'चतुस्रदधिमेखलाया'^१
भुवो नायके शासति वसुमतीं पितृकार्ये^२ वृषोत्सर्गः शशिनः
कन्यातुलारोहणं^३ योगे^४ शूलव्याघातचिन्ता दामच्छेदः
करिकपोलेषु दक्षिणवामकरणं^५ 'दिक्रिश्चये शरभेदो दधिषु

यत्र यस्मिन् चतुस्रदधिमेखलाया भुवो नायके राजनीति-
चतुरे राजनि वसुमतीं पृथिवीं शासति सति ।

परिसङ्ख्यायाह । पितृकार्ये वृषस्य नीलस्यान्वस्य बोद्धाह-
पूर्वकस्यागः । वृषो धर्मश्च । एवकारः सर्वत्र योज्यः । यद्यपि
पदार्थान्तरेणापि परिसङ्ख्यापपद्यते तथापि समन्तिकस्यैव सति-
रिति ध्वनयितुममङ्गलस्य पितृकार्यस्य वर्णनमिति भावः ।

शशिन एव कन्यातुला चराशिसखामारोहणम् । तुला-
रोहणयोग्यस्यान्यस्यापराधिनाऽभवादिति भावः ।

योगे विष्कम्भादियोग एव शूलव्याघातौ योगविशेषौ
तयोश्चिन्ता न तु शूलेन व्याघातस्ताडनं तस्य चिन्ता ।

करिकपोल एव दामस्य मदस्य विच्छेदो न तु वितरणस्य
विच्छेदः ।

दिक्रिश्चय एव दक्षिणवामकरणम् । अस्मादयं दक्षिणो-
ऽस्मादयं वाम इति । दक्षिणवामौ हस्तौ पादौ कर्णौ वा ।
तयोः करणं छेदनम् । कृष्ं द्विसाधाम् । बाहुलकाज्ञावे ह्युट् ।

१ चतुरम्बुधि- A B २-सासामेखलाया C ३ पितृकार्येदधे A पितृकार्यो-
दधे B पितृकार्येषु D H ४-तुलाधिरौषो C D इति छम० च । ५ योगेषु C
D F G H ६ दिक्क्रिश्चये A B F दिक्क्रिश्चयेषु C D E G H.

शृङ्खलाबन्धो वर्णयथनास्त्रप्रेक्षाक्षेपः काव्यालङ्कारेषु लक्ष-
दानच्युतिः सायकानां क्षिपां सर्वविनाशः कोशसङ्कोचः कम-
लाकरेषु जातिहीनता दुष्कुलेषु न पुष्पमालासु शृङ्गारहानि-

दधिव्वेव श्ररभेदः श्ररस्य दध्ययभागस्य भेदो नाशो न तु
श्ररैर्बाणैर्भेदः ।

वर्णयथनास्त्रेव काव्यप्रसिद्धबन्धविशेषेव शृङ्खलाबन्धनं न
तु शृङ्खलायाः पादबन्धेन बन्धः ।

काव्यालङ्कारेष्वेतन्प्रेक्षाक्षेपः । उत्प्रेक्षाक्षेपावलङ्कारौ तद्युक्तः
शब्दो लक्ष्यत इत्येकवचनोपपत्तिः । उत्प्रेक्षानवधानं तथाक्षेपो
निन्दाऽतोऽन्यत्र नास्ति ।

उत्प्रेक्षानवधानेऽपि काव्यालङ्कारेऽपि च ।

इति विश्वः ।

श्रवणाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

इत्यमरः ।

सायकानामेव लक्षस्य दानं खण्डनं तस्य च्युतिर्न तु लक्ष-
दानस्य वितरणस्य च्युतिः ।

क्षिपामेव सर्वविनाशः सर्वनाशो व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् ।
न तु सर्वेषां वीणां पक्षिणां नाशः ।

कमलाकरेष्वेव कोशस्य कुङ्कुलस्य सङ्कोचो न तु कोशस्य
सङ्कृहीतधनस्य सङ्कोचः ।

दुष्कुलेष्वेव जात्या सामान्येन हीनता न पुष्पमालासु ।

ज्वरत्करिषु न जनेषु दुर्वर्णयोगः कटकादिषु^१ न कामिनी-
कान्तिषु^२ गान्धारविच्छेदो रागेषु न पौरवनितासु खर्माभावो
नीचसेवकेषु न परिजनेषु^३ मलिनाम्बरत्वं निशासु न जनेषु

तत्र जातीनां तत्कुसुमानां सत्त्वात् । जातिर्जातं च सामा-
न्यमित्यमरः ।

ज्वरत्करिष्वेव शृङ्गारहानिर्मण्डनहानिर्न तु जनेषु शृङ्गा-
रस्य रसस्य हानिः ।

रसे नाद्ये च शृङ्गारः करिमण्डन एव च ।

इति विश्वः ।

कटकादिष्वेवाभरणेष्वेव दुर्वर्णस्य रजतस्य योगो न तु का-
मिनीकान्तिषु कुम्भितवर्णं योगः । दुर्वर्णं रजतं रूप्यमित्यमरः ।

रागेष्वेव गान्धारस्य स्वरस्य विच्छेदो न तु पौरवनितासु
गान्धारं सिन्दूरं तस्य ह्येदः । एतेन न काष्येतद्राज्ये विध-
वेति ध्वनितम् । निषादर्षभगान्धारेत्यमरः ।

गान्धारं रक्तचूर्णं च सिन्दूरं रक्तवालुकम् ।

इति शारावली ।

नीचसेवकेष्वेव खर्मस्य परम्पराशुद्धेरभावो न तु परिज-
नेषु खर्मस्य वस्त्रभेदस्य पौरुषस्य वाभावः ।

खर्मः परम्पराशुद्धौ वस्त्रभेदेऽपि पौरुषे ।

इति धरणिः ।

१ कण्डिकासु F H २ कामिनीषु D F क्षीमकान्तिषु H ३ इति जम० च
मर० च । परिधानेषु A B C D E G H.

चलरागता गीतेषु न विदग्धेषु वृषद्धानिर्निधुवनलीलासु न
 पौरेषु भङ्गुरत्वं रागविकृतिषु न चित्तेष्वनङ्गमा कामदेवे न
 परिजने मारागमो यौवनोदयेषु न प्रकृतिषु द्विजाघातः सु-
 रतेषु न प्रजासु रशनाबन्धो^१ रतिकलहेषु^२ न दानानुमति-

निग्राखेव मलिनाम्बरत्वं न जनेषु । अम्बरं वल्लमाकाशस्य ।

गीतेष्वेव गानेष्वेव चलरागता न विदग्धेषु । रागो मास्र-
 वादिरनुरागस्य ।

निधुवनलीलाखेव वृषस्य शुकस्य हानिर्न पौरेषु वृषस्य
 धर्मस्य हानिः ।

ज्येष्ठाम्बुधर्मशुकैषु स्यतोऽसौ वृषभे वृषः ।

इत्युत्पत्तिर्नो ।

रागविकृतिष्वेव भङ्गुरत्वं न चित्तेषु भङ्गुरत्वं कुटिलत्वम् ।

कामदेव एवानङ्गतामरीरत्वं न परिजनेऽनङ्गतासम्बन्धिता ।

यौवनोदय एव मारस्य कामस्योदयो न परिजने मारस्य
 मारणस्योदयः । मृड् प्राणत्यागे । भावे घञ् ।

सुरतेष्वेव द्विजैर्द्वैराघातो न तु प्रकृतिषु राज्याङ्गेषु
 प्रजासु च द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां वा घातः ।

रतिकलहेष्वेव रसनायाः काष्ठ्या बन्धनं न दानानुमतिषु
 रसनाया जिह्वाया बन्धो जडता ।

१ जनघरितेषु A B G चरितेषु C F प्रकृतिषु H इति जम० च नर० च ।
 २-भङ्गो C २ रतिकलहेषु F.

ध्वधररागिता तरुणीषु^१ न परिजनेषु कर्तनमलकेषु न पुर-
न्धीषु निस्त्रिंशत्वमसीनां न पुरुषाणां करवालनाशो योधानां
परं व्यवस्थितः ।

१यस्य च महिषी दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितालिगणा^२

स्त्रीकस्यां मेखला काञ्ची सप्तको रसना तथा ।

रसज्ञा रसना जिह्वेत्युभयचामरः ।

तरुणोव्वेवाधरस्याधरोष्ठस्य रागिता न परिजनेध्वधरे नी-
चेऽनुरागिता ।

असकेष्वेव कर्तनं ह्येदनं न पुरन्धीषु स्त्रीषु सूत्रोत्पादनम् ।
दाराः स्यात् तु कुटुम्बिनी । पुरन्धीत्यमरः ।

कर्तनं च दयोश्छेदे नारीणां सूत्रनिर्मितौ ।

इति विन्यः ।

असीनामेव खड्गानामेव निस्त्रिंशत्वम् । निर्गतस्त्रिंशत्त्रयोऽ-
ङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशत्सप्तम् । सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्य इति उच्यते ।
न पुरुषाणां निस्त्रिंशत्वं क्रूरत्वं निःकृपत्वं वा ।

निष्करुणेऽथ निस्त्रिंशः क्रूरे खड्गेऽपि चेष्यते ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

योधानामेव परं केवलं करवालेन खड्गेन नाशो व्यवस्थितो
नान्यत्र करस्य राजभागस्य हस्तस्य वा बाह्यानां त्रिशूनां के-
शानां वा नाशः ।

१ - रागस्य रसोपु इति अम० च नर० च । २ तस्य A B C D E F इति नर०
च । ३ -मासा C -कुशा F

पार्वतीव सुकुमारा सर्वान्तःपुरप्रधानभूतानङ्गवती नाम ।

तयोश्च मध्यमोपान्ते वयसि वर्तमानयोः कथमपि दैववशात्
'त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिः पुलोमतनयेवानन्दितसहस्रनेत्रा
तनया वासवदत्ता नाम बभूव ।

अथ सा 'रावणभुजेवोक्तासितगोत्रा' परिणाममुपयात्यपि
यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यौ ।

यस्य षट्कारशेखरस्य महिष्यनङ्गवती । नामेति प्रसिद्धा-
वित्त्वन्वयः । दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितो स्त्रीनाम् । पचे ।
आस्त्रीनां सस्त्रीनां गणो यथा सा ।

पार्वतीव शोभनः कुमारः कार्तिकेयो यस्याः । पचे । सुकु-
मारातिमृदला सर्वेष्वन्तःपुरेषु प्रधानभूता ।

प्रधानं स्त्रीवमेकत्वे प्रधानस्त्वत्तमे पुमान् ।
इति मेदिनी ।

तथोरनङ्गवतीषट्कारशेखरयोः । कथमपि यत्नेन । यत्न-
स्यापि स्वतोऽप्रभुत्वादाह । दैववशात् । त्रिभुवने विलोभनी-
याकृतिरभिलषणीयाकृतिः । अतएव पुलोमतनयेव प्रचीवान-
न्दितः सहस्रनेत्र इन्द्रो यथा सा । पचे । आनन्दितं सहस्राणां
नेत्रं यथा । वासवदत्ता नाम तनया बभूव ।

१ इति जग० च । त्रिभुवनलोभनी- A B E F H त्रिभुवनलोकाभनी- C २ राव-
णभुजवन इवो- A B C D रावणभुजेव समुच्चित- H ३ -गोत्रे A B C F
4 विन्ध्याचला इव मदलाधिष्ठिते पारावार इव सञ्जातस्तावच्छे मन्दनवन इव
सदा कल्पतरुशाभिनिन्दिते पवन इव सुमनोहारिणि B C

एकदा तु^१ विजृम्भमाणसच्चकारकोरकनिकुरम्भनिपतित-
^२मधुकरमालामदकलङ्कारजनितपथिकजनसञ्चरः^३ को-
^४मलमलयमास्तोद्भूतचूतप्रसवरसास्त्रादकषायकण्डकलकण्ड-
^५कुहस्तभरितसकलदिङ्मुखो विकचकमलखण्डक्षीयमान^६-

अथ सा त्रासवदत्ता रावणभुजेवोत्सासितो गोत्रः पर्वतः ।
 पत्ने । गोत्रं कुलं यथा सा । दोर्दोषा च भुजा भुज इति मेदिनी ।
 परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यै ।

एकदा वसन्तकाल आजगामेत्यन्वयः । विजृम्भमाण इति ।
 सङ्कारः शब्दविशेषः ।

कोमलेति । कषायः सुरभिः कण्डः खरो यस्य । द्रवेऽङ्ग-
 रागे सुरभौ रसे वर्षे कषाय इति विश्वः । सुरभिः स्वाम्नोश्चे-
 ऽपीति रत्नकोशः ।

कण्डो मले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे ।
 इति विश्वप्रकाशः । कलकण्डः कोकिलः । तासाचः कोकिलः
 पिकः । कलकण्डः काकपुष्ट इति हैमः । कुहस्तम् । भरितं
 पूरितम् ।

विकचेति । यरभतेति । कोटिरयम् । श्रीकरा बिन्दवः ।
 श्रीकरोऽम्बुकणाः स्यता इत्यमरः । समासधो मिलितः । त्र-
 णितं सत्रणम् ।

१ अथैकदा तु C अथ कदाचित् D २ मधुः -मदकलङ्कार- A D G
 ३ -पथिकञ्चरः C G H -जनविरहञ्चरः D ४ मलम् -कलकण्डकुलकु- A B G
 ५ कुहस्तभरि- C E F H ६ + -मद- C G

मत्तकलहंसकुलकोलाहलमुखरितसकलसरोवरः^१ परमृत-
 'नखकोटिपाटितपाटलिकुञ्जलवृन्तविवरविनिर्गतमधुधारा'^२-
 'सारश्रीकरकणनिकरसमालम्बदक्षिणसमोरणाबाणप्रणितप-
 थिकजनवधूहृदयो मधुमदमुदितकामिनोगण्डूपसीधुसेक-
 पुलकितबकुलो 'मदनरसपरवशविलासिनोतुलाकोटिविक-
 'टचटुलचरणारविन्दमन्दप्रहारप्रहृष्टकङ्कलितरुगतः प्रति-
 °दिशमस्त्रीलप्रायगीयमानगीतश्रवणोत्सुकखिन्नजनप्रारम्भच-

मधुमदेति । नवाङ्कुरोद्गमेन सपुलक इवाचरित इति भावः ।
 तथाचोक्तम् ।

पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः

शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुषिक्तः ।

इति । तुलाकोटिर्मस्त्रीरं तेन विकटं विरहिणं चटुखं चक्षुषं
 चरणारविन्दम् ।

प्रतिदिशमिति । वीप्सायामव्यथीभावः । प्ररदादित्वाङ्कुर-
 श्रस्त्रीलप्रायं ग्राम्यप्रायम् । चर्चरी चाचर इति भाषायां प्रसिद्धम् ।

दुर्जन इव सतां साधूनामरशोऽप्रीतिजनकः । पक्षे । ताम-
 रसेन कमलेन सहितः सतामरसः । पक्षे इहं तामरसमित्यमरः ।

१ -कमलसरोवरः C E F H २ नखकोटिविघटितपा- A B नखकोटिपाटलि-
 D नख० -पाटल- C H नख० -कुञ्जलविव- C D E H ३ -मधुरमधुधारा E
 ४ सा० -समालम्बनदक्षदक्षिण- F सा० -बाणप्रारण- H ५ मदनमरपर- D
 ६ टच० -चारसुकुलितकङ्क- D ७ दि० -सुकुलितजन- D

१ चरीगीताकर्षणमुद्घमानानेकपथिकग्रतो दुर्जन इव सताम-
रसो दुष्कुल इव जातिहीनो रावण इवापीतलोहितपलाश-
शतसेवितो महाशूङ्गारीव सुगन्धवहः सुराजेव समृद्धकु-

दुष्कुल इव जातिः सामान्यं तेन हीनः । जातिर्जातं च
सामान्यमित्यमरः । पक्षे । जातिर्मासती । सुमना मासती
जातिरित्यमरः ।

रावण इवापीतं लोहितं रूधिरं यैस्माद्दृशैः पलाशग्रतै
रक्षसां ग्रतैः सेवितः ।

रूधिरैऽसृज्जोहितास्तरक्तचतजशोषितम् ।

इत्यमरः ।

हरिदणो राक्षसश्च पलाशश्चदनः स्रतः ।

इति हेमः । पक्षे । आपीतैरीषत्पीतवर्णैर्लोहितै रक्तैः पला-
शग्रतैः पलाशदृचग्रतैः सेवितः । रोहितो लोहितो रक्त
इत्यमरः ।

शूङ्गारीव सुगन्धं सुगन्धद्रव्यं वहति तादृशः । पक्षे । श्रो-
भनो गन्धवहो वायुर्यस्मिन् च ।

पृषदशो गन्धवहो गन्धवाहानिस्त्राशुगाः ।

इत्यमरः । सुराजेव । न पूजनादिति निषेधात् टप् ।

समृद्धः कुवलयो भूवलयो यस्मात् । पक्षे । समृद्धानि कु-
वलयानि यस्मिन् ।

वलयो वास्तविक इव विवर्धितसुखाग्रः सत्कविकाव्यबन्ध
 'इवाबद्धतुहिनः सत्पुरुष इव दोषानुबन्धरहितः कैवर्त 'इवा-
 बहुराजीवोत्पलशालः समृद्धकासारशकुनिसार्थ इव निन्दित-

मास्तविक इव तात्त्विकपदार्थ इव विवर्धिता सुखखाग्रा
 येन । पक्षे । विशेषेण शरदपेक्षया वर्धितः सुखाग्रो राजतिमिषः ।
 केचित् तु वास्तविको वाटिकापाल इत्याहुः ।

सुखाग्रो राजतिमिषः शोभनाग्राप्रचेतसोः ।

इति विश्वः ।

सत्कविकाव्यबन्ध इवाबद्धान्यप्रयुक्तानि तु हि नाव्ययानि
 यत्र । पक्षे । तुहिनं हिमम् ।

सत्पुरुष इव दोषस्नानुबन्धेन रहितः । पक्षे । दोषा रात्रि-
 स्तदनुबन्धेन रहितः । रात्रिद्वासारम्भकत्वात् तदपक्षपातितेति
 भावः । मीने मेघे वसन्तः स्यात् । मीनरात्रिसम्बन्धस्य त्रयां-
 शोत्तरं दिनमानम् । ३० । ३ । रात्रिमानम् । १९ । ५ । ७ । इति प्रसिद्धं
 ज्योतिषे ।

कैवर्त इव दाश इवाबद्धा राजीवोत्पलशाला मत्स्यभेदा
 येन सः ।

राजीवाख्या मृगे मत्स्ये पक्षे राजोपजीविनि ।

इति विश्वप्रकाशः । कैवर्ते दाशधीवरैः ।

रोहितो महुरः शालो राजीवः शकुलसिमिः ।

महवकः शक्र इवेन्द्राणीरुचिर्महावीर' इवाधरोक्तदममकः
खिन्न इवास्नानसुभगो वसन्तकाल आजगाम ।

इति द्वयोरमरः । पक्षे । राजीवं पद्ममुत्पलं कुवलयं शाला
वृक्षाः । स्यादुत्पलं कुवलयमित्यमरः ।

शालः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे ब्रह्मकद्रुमे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

समृद्धकासारसत्सम्बन्धी शकुनिसार्थः पक्षिसमूहः । समी-
रणो महवकः । कासारः शरसी शरः । शकुन्तिपक्षिशकुनि-
इति त्रिव्वमरः । महश्चा इति लोके । यदा महवकः पि-
ण्डीतकः ।

पिण्डीतको महवकः श्वसनः करहाटकः ।

इत्यमरः । मैनफल इति लोके । पक्षे । महवको महदेब्रह्मो वकः ।

शक्र इवेन्द्राणी शची तस्यां दक्षिरभिलाषो यस्य । पक्षे ।
इन्द्राणी निर्गण्डी ।

चिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गण्डीन्द्राणिकेत्यपि ।

इत्यमरः । मेउडी इति ख्याता लोके । वसन्तप्रकरण एव दम-
नकक्षेपवर्णनाम्नमहावीर इवेति प्रचिन्नः पाठः ।

खिन्न इव विट इवास्नानसुभगः । पक्षे । अस्नानैर्महासहाभिः
सुभगः । अस्नानस्तु महासहेत्यमरः । कठशरैथा इति ख्याता ।

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना जगति को वा' न विक्रियते यद-
तिमुक्तको मुनिरपि विचकास' । कुसुमशरस्य 'नवचूतप्रसव-
शरमूलनिलीना मधुकराली यन्त्रणेव' रेजे' । वृन्तविनिर्गतवि-
'चकिलकलिकातले' मञ्जु' गुञ्जन् मधुकरो मकरकेतोस्त्रि-

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना वसन्तेन मद्येन वा जगति को न
विक्रियते । कर्मणि छट् । अतिमुक्तको मुनिरपीति स्यष्टम् ।
पञ्चे । अतिमुक्तकः पुण्ड्रको मुनिरगस्थो विचकास ।

उत्प्रेषयाह । कुसुमशरेति ।

शराणां पञ्चरचना यन्त्रणा परिकीर्तिता ।

इति शारावली ।

यन्त्रणं स्यान्नियमने बन्धने रक्षणेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः । श्रेष्ठं स्यष्टम् ।

वृन्तेति । वृन्तात् प्रसवबन्धनादिनिर्गतानां विचकिलानां
मह्निभेदानां कलिकास्तासां तले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो मधु-
शरतो मकरकेतोस्त्रिभुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिवाकरोत् ।

स्यतो विचकिलो मल्लीप्रभेदे मदनेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

१ नाम DE २-कारे BH -कार D ३ नवचूतशर- DEF नवचूत-
शरे लीना H ४ पञ्चशेव A DEFG इति नर० च । पञ्चपञ्चरचनलेखे च C
५ शराज D ६-कश्चिचकि- CEH ७-किलविषरगु- C -कोमलविचकि-
कलिकातले D ८ — मञ्जु ABCDFH

१ भुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार । नवयावकपङ्कपल-
वितसनूपुरतरुणीचरणप्रहारानुरागवशात्प्रवक्तिसलयच्छलेन
तमिव २ रागमुदवद्दशोकः । ३ मधुरमधुपरिपूरितकामिनो-
४ मुखकमलगण्डूषसेकादिव ५ तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रद्व-
कुलतरु रराज । अन्तरान्तरा निपतितमधुकरनिकरकिर्मी-
रितः ६ कङ्कलिगुच्छोर्धनिर्वाणमनोभवचिताचक्रानुकारी पथि-
कजनहृदयदाहमुवाह । विकचविकचिकलराजिरलिकुलशव-

अग्नोको नवयावकपङ्केन नवलाचारसेन पल्लवितं रक्तं सगु-
पुरं समञ्जीरं तरुणीचरणं तस्य प्रहारस्तदनुरागवशात्प्रवक्तिस-
लयच्छलेन तं रागमिवोदवदत् ।

भवेत् पल्लवितं लाचारके सप्रसवे तते ।

इति विश्वप्रकाशः ।

वकुलतरुर्मधुना मद्येन परिपूरितं यत् कामिनीमुखकमलं
तस्य गण्डूषसेकात् तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रदिव रराज । तरु
रराजेत्यत्र रो रीति लोपे इलोप इति दीर्घः ।

अन्तरा निपतितो मधुकरैः किर्मीरितश्चित्रः कङ्कलिगुच्छो-
ऽशोकगुच्छोऽर्धनिर्वाणमर्धापशान्तं यन्मनोभवचिताचक्रं तदनु-

१ भुवनविजयशङ्ख- A B C D F H २ तमेव B C D G H ३ मधुरमधुपू-
A B C D F G H ४ मुखकमलस- A D F G H ५ -वसङ्कानुरागादिव A
D F H -वसङ्कादिव B C -वसेकानुरागादिव G ६ तस्यमात्रमन्वसात्- A B
C F G ७ -किर्मीरः A B C D E F G H इति जग० च नर० च ।

१लेन्द्रनीलमणिमयी मुक्तावलीव मधुश्रियो रुक्चे। विरहिणां १
हृदयमथनाय कुसुमशरस्य २चक्रमिव नागकेसरकुसुमम-
शोभत। पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं मकरकेतोः पलाव
इव पाटलिपुष्पमदृश्यत ३। कन्दर्पकेलिसम्पन्नम्पटलाटील-

कारी विरहिणां हृदयदाहं मनस्तापमुदवाह। वह प्रापणे।
निर्वाणमस्तङ्गमनमिति विश्वः।

अलिकुलश्रवसा विकचविचकिलराजिर्मधुश्रिय इन्द्रनील-
मणिमयी मुक्तावलीव रुक्चे।

विरहिणामिति स्पष्टम्।

पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं कुसुमकेतोः पलाव इव पलेन
मांसेनावति मत्स्यानां दन्तिं जनयति हन्ति वा पलावो बडिग्रं
तद्वत् पाटलिपुष्पमदृश्यत। सदरैरिति शेषः। पाटलिः पा-
टला मोघेत्यमरः। पाडला इति लोके।

वायोः शृङ्गारितां पुरस्तात् तत्तद्देशाङ्गनाभिः सह सम्भो-
गमनुप्रासेनाह। मलयानिलो ववाविति सम्बन्धः। कन्दर्पके-
लिसम्पत् कामक्रीडासम्पत्तिस्तस्यां सम्पटाः मक्ता लाभ्यो लाट-
देशस्त्रियस्तासां सखाटतटः। धम्मिल्लः संयताः केशास्तयोर्मल-
नेन मिलितः परिमलो जनमनोहरो गन्धस्तेन समृद्धमधुरि-
मगुणः। धम्मिल्लः संयताः कचा इत्यमरः।

१ ला अलितेन्द्र- C २ -लीहृद- A B F ३ तत्राटचक्र- A B इति मर०
च। ४ -मशोभत D

१ लाटतटधन्निक्षमलनमिलितपरिमलसमृद्धमधुरिमगुणः का-
 २ मकलाकलापकुशलचारुकर्णाटसुन्दरीस्तनकलशघुष्टणधू-
 लिपरिमलामोदवाही ३ करणरसिककान्तकुन्तलीकुन्तलोत्सा-
 सनसङ्गान्तपरिमलमिलितालिमालामधुरतरङ्गङ्गाररवमुखरि-
 तनभस्तलो नवयौवनरागतरलकेरलीकपोलपालिपत्रावली-

कामकलाकलापकुशलाः प्रवीणा याः कर्णाटसुन्दर्यसहे-
 ग्राङ्गनासायां स्तनकलशेषु घुष्टणं कुङ्कुमं तद्भूसिपरिमलसदा-
 मोदोऽतिनिर्हारी गन्धसदाही । स्तनसर्गा ध्वनिरच ।

कुङ्कुमं पीतकावेरं घुष्टणं कुसुमान्तकम् ।
 इति हारावली । आमोदः षोऽतिनिर्हारीत्यमरः ।

करणेषु गीताङ्गहारसंवेगक्रियादिषु रसिकाः कान्ताः कु-
 न्तल्यः कुन्तलदेशाङ्गनासायां कुन्तलानां केशानामुत्सामनेन
 सङ्गातपरिमलस्येन मिलितालिमाला भ्रमरपङ्कयसायां मधु-
 रतरङ्गङ्गारै रवैर्मुखरितनभस्तलः । अनेन कचयहणं मणितं
 च ध्वनितम् ।

करणं साधने ज्ञेये कायकायस्यकर्मसु ।

गीताङ्गहारसंवेगक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ।

वासवादौ च करणः सतः षूद्राविशोः सुते ।

१ लाटविकटधन्निक्ष- A B लाटतटविकटधन्निक्षमलनासामि- C लाटतटविकट-
 धन्निक्षभारसम्पर्कमलिकामि- D २ मकलाकलापचार- A B C D F H म०
 -सुन्दरीसुन्दरस्तन- A B D E F G H ३ -भ्रमरपङ्कयधू- C -भ्रमरपङ्कयधू- D
 ४ करणरसिककरणरसिक- C

परिचयचतुरस्रतुःषष्टिकलाकलापविदग्धमुग्धमालवनि-^६
 त्विनोमितम्बन्निवसंवाहनकुञ्जलः 'सुरतश्रमपरवशाग्नीनीर-
 'न्धपीनपयोधरभारनिदाघजलकणनिकरशिशिरितो मलय-
 निलो" ववौ" ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनाद्विदिताभिप्रायः^९ शृङ्गार-
 श्रेखरः^७ स्वसुतायाः स्वयंवराद्यंशेषधरस्मितलभाजां^८ 'रा-
 शामेकच^{११} सङ्गममकरोत् ।

ततो^{१२} दग्धकृष्णागुरुपरिमलामोदमोहितमधुव्रतव्रात-

इति विश्वप्रकाशः

नवद्यौवनरागतरलकेरलीनामित्यादि । कपोलपासिपचा-
 वलीपरिचये सम्बन्धे चतुरः । अत्र परिचयेन निर्माणमपि ध्व-
 नितम् । नितम्बसंवाहनं तत्स्यर्थाऽपि । स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे वासवदत्तायाः सखीजनाद्विदिताभिप्रायः शृ-
 ङ्गारश्रेखरः स्वसुताया वासवदत्तायाः स्वयंवराद्यं समयनृप-
 तीनां सङ्गममरोत् ।

ततो भूभुजां सखीजनान्तरं वासवदत्ता मञ्जुमाररोषेत्य-

१-मातृपीनितम्ब- C E F H -मातृपीनितम्ब- D २ सु० -वशाग्नीनीर-
 C F ३ ग्ग० -शिशिरितमलय- A B C D F H ४-मादतो A B G H
 ५ सवार D इति वर० च । ६-वावेदिताभिप्रायः C H ७ सुतायाः A B G
 स्वसुतास्यं- C D ८-परिभाजां A B F H ९ भूभुजाकेचक D E H १० स-
 इति- A B G सङ्गत- D F संवृति- H ११ द०-मलासोहितमधु- D H द०
 -मधुकरमासाव- A B G द०-मधुव्रतमासाव- C D H द०-मधुव्रतव्रात- F

१ बहलगुमगुमायितमुखरितमतिरभसहासच्छटादोधितिधव-
२ लिमपरिमिलितमनेकपरिहासकथाकलापविदग्धश्टङ्गारि-

श्वयः । दग्धः कृष्णागुहः कालामुहस्तदामोदमोहितमधुप्रतत्रा-
तानां बहलगुमगुमायितेन प्रचुराव्यक्तशब्देन मुखरितम् ।

अतिरभसेति । चेटोनामित्यादिरस्य । अनेकेषां भूपतीनां
परिहासः कुलवयोरूपगुणहीनत्वेन परिहासः । कथाकलापः
योग्यानां वंशादिवर्णनसमुदायस्तत्र विदग्धश्चतुरस्तज्ज्ञो यः
श्टङ्गारिजनो लोको नाधिकानायकरसभावाभिन्नः सखीरूप-
स्तेन समाकुलं व्याप्तम् ।

जनो लोको महर्षोकात् परलोके च पामरे ।

इति विश्वप्रकाशः

कपोलाचिकृतोल्लासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् ।

विदीर्षास्यस्य मथानामधमार्गां सशब्दकः ॥

यो हास इति वाग्भट्टालङ्कारः । तथाच कालिदासः । ततो
नृपाणां श्रुतवृत्तवञ्चेति । यदा । अनेकपरिहासकथाकलापे
द्वयोः परस्परामुरागानन्तरमनेकपरिहासकथाकलापे विद-
ग्धः । श्लेषं पूर्ववत् । तथाच कालिदासः ।

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रधरा वभाषे ।

आर्ये प्रजामोऽन्यत इत्यथेनां बधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥

१ बहलगुमुमा- A D H बहलगुमगुमा- C E G H बहलसुमगुमा- F २ लि-
तपरि- C F लि० -कथाकलापवि- A B C D F H लि० -कथाकलापि- G
लि० -श्टङ्गारमसकन- A B C D F H

जनसमाकुलं दृष्ट्वामानसुगन्धिसौरभाकृष्टपुरोपवनषट्पदकु-
लसमाकुलमर्जुनसमरमिव नन्दिघोषमुखरितदिगन्तरं^१ म-
ञ्चमासुरोह वासवदत्ता ।

तत्र^२ च^३ केचित् कलाङ्कुरा इव विजितनगरमण्डना

इति ।

दृष्ट्वामानेति पूर्वविशेषणेन गतार्थम् ।

अर्जुनसमरमिव नन्दिघोषेण तदभिधानेन रथेन मुख-
रितदिगन्तरम् । तदुक्तम् ।

गाण्डीवं धनुरेतस्य हनुमान् ध्वजभूषणम् ।

नन्दिघोषो रथस्यास्य गतिस्तस्य न भूतस्ते ॥

इति । पक्षे । नन्दिरानन्दनो घोषस्वर्यादिशब्दस्तेन मुखरित-
दिगन्तरम् ।

नन्दिरानन्दने प्रोक्तः प्रतीहारे हरस्य च ।

इति विश्वप्रकाशः । यदा नन्दिर्जामाहसुहृज्जन इत्यर्थः । तेषां
घोषेणेति पूर्ववत् ।

नन्दिरानन्दजामाहमित्रयोरपिषेव्यते ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

तत्र तेषु केचित् कलाङ्कुरा इव मूलदेवा इव विजितन-
गरमण्डना विजिततदभिधानवेश्याः कलाङ्कुरेण कामशास्त्र-
कलाभिज्ञतया नगरमण्डना वेश्या जितेति वार्ता ।

अपरे पाण्डवा इव 'दिव्यचक्षुःकृष्णागुरुपरिमलिता अन्ये
शरद्विवसा इव 'सुदूरप्रवृद्धसुखाशा' इतरे व्याहन्तुमुद्यता

कर्णिसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कक्षाङ्कुरः ।

इति हारावली । विजितं नगरस्य मण्डनं भूषणं यैस्ते । सर्वो-
त्कृष्टभूषणधारणादिति भावः । पचे । विना गरुडेन जितं नगरं
बाणपुरं तस्य मण्डना वाणासुरतुल्या राजसा इवेत्युपहासोऽपि ।

अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुः कृष्णः कृष्णा द्रौपदी गुरवो
द्रोणादयो द्रौपदीगुरवो वा तैर्मिलिताः । पचे । दिव्यचक्षुषः
सुलोचनास्य ते कृष्णागुरुपरिमलितास्य कालागुरुधूपधूपायि-
तसर्वाङ्गास्ते । पचे । दिव्यचक्षुषोऽन्धाः कृष्णाः श्यामवर्णा अगु-
रुपरिमलिता वृद्धरक्षणरहिता इत्युपहासः ।

दिव्यचक्षुः सुनयने कृष्णेभ्ये सिंहकेऽपि च ।

इति धरणिः । विदुः परिमलं गन्धे रचणेऽपि चेति विद्मः ।

अन्ये शरद्विवसा इव सुदूरं प्रवृद्धाः सुखाशा राजतिमिषा
येभ्यस्ते । सुखाशानां वसन्ते वृद्धेरिति भावः । पचे । सुदूरं
प्रवृद्धा सुखस्य वासवदत्तारतिमद्योत्सवस्याशा येषां ते । पचे ।
सुदूरं प्रवृद्धा सुष्टु खमिवाकाशमिवाशा येषां ते । ईक्षिता
सन्धेर्व्यर्थत्वादिति भाव इत्युपहासः ।

अपरे व्याहन्तुं परान् हन्तुमुद्यता इव स्वबखार्थिनः स्वसै-

इव स्ववत्सार्थिनः केचिद्भ्राथा इव शकुनश्रावकाः केचिदाखे-
टका' इव रूपानुसारप्रवृत्ताः केचिज्जैमिनिमतानुसारिणः
इव तथागतमतध्वंसिनः केचित् खञ्जना इव सांवत्सरफल-
दर्शिनः केचित् सुमेरुपरिसरा इव कार्तस्वरमयाः केचित्

न्यार्थिनः । पत्ने । सुष्ठु शोभनावत्सा वासवदत्ता तदर्थिनः ।
स्वसौ बलं पराक्रममर्थयन्ते वैद्यादिभ्यस्त इत्युपहासः ।

केचिदाखेटो मृगया तदासक्ता रूपस्यानुसरणे प्रवृत्ताः ।
केचिज्जैमिनिमतानुसारिणो मीमांसानुसारिणस्त इव तथाग-
तानां नास्तिकानां मतध्वंसिनः ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

इत्यमरः । पत्ने । तथागतानां यथा स्वमेहे स्वितास्तथागतानां
न तु सभोषितवस्त्रभूषणधारिणां सौन्दर्याभिमानजुषां म-
तम् । किमिव हि मधुराणां मण्डनं लाह्वतीनामित्येवं रूपं
तद्धंसिनस्तस्मिन्काः । पत्ने । तथागतं कुलपरम्परोचितं मतं
शैवादिमतं तद्धंसिनो नात्रकाः । आचारहीनतात्रोपहासबो-
जम् । तथाच श्रीवर्षः । जनः किल्लाचारमुचं विगायतीति ।

केचित् खञ्जना इव सांवत्सरो ज्यैतिषिकस्तदत् फलद-
र्शिनः । यथा ज्यैतिषिको निध्यादिप्रश्ने निधिरूपफलं दर्शय-
ति । एवं खञ्जना अपि सुरतादिना निध्यादिफलं दर्शय-

१ विकचकुमुदाकरा इव भास्वद्दर्शननिमीलिताः केचिद्धारतराङ्गा

न्तोत्यर्थः । पक्षे । सांवत्सरं फलं वर्षफलं दर्शयन्ति स्त्रीपुत्रादि-
लाभार्थं तादृशास्ते । सांवत्सरो ज्योतिषिक इत्यमरः ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

अनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

इति निश्चयरहितत्वेनाधीरत्वं व्यङ्ग्यमुपहासबीजम् ।

केचिन्मोरुपरिसरा इव प्रान्तभूमय इव कार्तस्वरं सुवर्णं
तन्मयाः । पक्षे । कार्तस्वरमयाः सुवर्णमयाः । पक्षे । का ईष-
दार्तस्वरमया वा । इक्ष्मां कार्तस्वरं जाम्बूनदमित्यमरः । रूग्ण-
तोपहासबीजम् ।

केचिद्विकचकुमुदाकरा इव भास्वद्दर्शनेन सूर्यदर्शनेन नि-
मीलिताः सङ्कुचिताः । कुमुदानां सङ्कोचस्तदाश्रये । मञ्जाः
क्रोशन्तीतिवदुपचारात् । भास्वद्विवस्वत्सप्तम्यश्च इत्यमरः । पक्षे ।
भास्वतोऽतितेजोयुतस्य जनस्य दर्शनेन निमीलिता निमीलि-
तनयनाः । वासवदत्तादर्शनादेव येषामयं प्रकारस्तोषामये का
गतिरिति स्पष्ट एवोपहासः ।

केचिद्धारतराङ्गा इव विश्वरूपस्य कृष्णदर्शितविश्वरूपस्य द-
र्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः । अनेन मायाजालमेव कृतमिति
धारतराङ्गाभिप्रायः । पक्षे । विश्वस्य जगतो रूपं सौन्दर्यं यस्यां
त्रैलोक्यमवायिसौन्दर्यपरमाणुनिर्मिता वासवदत्ता तस्या

इव विश्वरूपपावलोकनजनितेन्द्रजालप्रत्ययाः^१ केचिदात्मनि
वारणबुद्ध्या बलवन्तोऽपि सुवाहाः केचित् पाणियहणार्थिनो-

दर्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः । तथाच कन्दर्पकेतुवर्षनप्रसावे
मूलकार एव स्वस्वैव नैपुण्यस्य सौन्दर्येत्यादि स्पष्टमेव बक्ष्यति ।
अतो द्वयोरभूतपूर्वं सुरूपयोः संयोजनम् । अतएव स्वप्नदर्शने-
त्तरं कन्दर्पकेतौ साभिजाया वृथैवेत्यादिना नगुरूपभर्तृसङ्गता
अन्या निन्दयिष्यति । अतस्त्वज्ञत्वमत्र व्यङ्ग्यम् ।

केचिदात्मनि स्वस्मिन् वारणबुद्ध्या गजबुद्ध्या बलवन्तोऽपि
सबला अपि सुवाहाः सुखेन वाहो वहनं येषां तादृशाः ।
वह प्रापणे घञ् । यो ह्यतिवह्नः युमान् स न पुद्वान्तरेण
सुखोदहनोय इति विरोधः । पक्षे । शोभना वाहा अस्या येषां
ते । अदा वाहा भुजा येषाम् । वाहो वाङ्मतरङ्गयोरिति
ज्ञान्यतः । पक्षे । सुवाहाः शोभनाश्रजातिपुद्वान्तरे वृषजाति-
पुद्वान्तरे इव न यथाकथञ्चिदपि जातित्रयनाधिकोपयुक्ता इति
दिक् । प्रपञ्चस्तु रतिरहस्यादौ द्रष्टव्यः । अत्रोपहासबीजं तत
एवावधेयम् ।

पाणियहणार्थिनो वासवदत्तापाणियहणार्थिनः । असुकरं
सुकरं मन्यमानाः । स्नेहासत्त्वेऽपि स्वयंवराधीनत्वात् तस्य ।
पक्षे । असुकरमसवः प्राणास्तत्कारकं प्राणप्रदम् ।

ऽप्यसुकरं मन्यमानाः केचिद्धरीभूता^१ अपि स्थिराः केचित्
पाण्डुपुत्रा इवाक्षहृदयाज्ञानहृतक्षमाः ^२केचिद्बृहत्कथानु-
बन्धिने गुणाढ्याः केचित् तिर्यगतयः ^३सुगन्धवाहाः

केचिद्धरीभूता अथपृथ्वीभूता अपि स्थिराः प्रथिव्य इति
विरोधः । विम्वक्षरा स्थिरा ।० धरा धरित्रीत्यमरः । पक्षे ।
अधरीभूता शीनतामापादिता अपि स्थिरा निश्चला इति
परिहारः । स्फुटमेवात्रोपहासबीजं निर्लक्ष्यताहूपम् ।

केचित् पाण्डुपुत्रा इवाक्षहृदयस्य प्राक्कतत्वस्याज्ञानाद्भूत-
क्षमा इतभ्रमस्यः । पक्षे । अक्षाणां वासवदत्तायमन्धिनामि-
न्द्रियानां हृदयस्य तत्त्वस्य मनसो वाज्ञानेनानवबोधनेन इत-
क्षमा गतज्ञान्तस्यः । इयमङ्गीकरिष्यति न वेति व्याकुलीभूता
इति भावः । तरलतात्र दोषः ।

केचिद्बृहत्कथानुबन्धिने बृहत्कथास्वयन्व्यकर्तारो गुणाढ्या-
स्तन्नामानः कवयः । बह्वचनं पूजार्थम् । पक्षे । बृहत्कथानु-
बन्धिने बह्वकथावक्तारो गुणाढ्या गुणैः सन्ध्यादिभिरन्यै-
स्याढ्याः । पक्षे । गुणैर्वागुरादिभिराढ्याः । सर्वदा मृगयासक्त-
तया व्यसनिता दोषः ।

केचित् तिर्यगतयः कुटिलमार्गगामिनः सुगन्धवाहाः सुग-

१ इति नर० च । -रीक्षता A B C H इति जग० च । २ के० -वानिव- A B
३ इति जग० च । — सु- C D E F G इति नर० च ।

केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाशास्त्रचकाः केचित् कुमुदाक-
रा इवासोढशूरभासः स्थिता राजपुत्राः । 'तानेकैकशः समव-

न्धधारिणः । पचे । तिर्यग्गतयो वायवः । वायोस्तिर्यग्गमनं
वैशेषिकभाष्ये । सुगन्धवाहाः शोभनवायवः ।

केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाचार्यादाशा जयाशा तत्सू-
चकाः । द्रोणाचार्योऽस्मात्सेनापतिरिति नास्माकं पराजय इत्येवं
परस्परसूचकाः । पचे । द्रोणः काकसस्मादाशा वासवदत्ता-
प्राप्याशा तत्सूचकाः । उक्तं च स्थानस्थितप्रकरणे वषन्तराजे ।

इष्टार्थदोऽन्यादिकवाहनस्यम्ह चादिसंस्ससदवाप्तिकारी ।

वध्वागमं जल्पति तोरणस्यो इष्टार्थदो इष्टतदस्मितस्य ॥

इत्यादि ।

द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाके स्यादाढकेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

केचित् कुमुदव्रजा इवासोढशूरभासोऽसोढसूर्यकान्तयः ।
पचे । शूरो वीरः । तालव्यादिः शूरशब्दः सूर्यवाचकोऽपि ।
शूरश्चाहभटे सूर्य इति विश्वः । सुभटे शूरः सूर्ये च दम्पत्ये-
ऽपीत्युभविवेकः ।

तानेकैकशः समवलोक्य विरक्तहृदया । वर्णितदोषदर्शनात् ।
असौ कुमारिका कर्णवंशान्मञ्चादवततार । सञ्ज्ञीकवचनाच्च वी-
ष्णायामित्यत्र चकारो वीष्णायामित्यस्थानन्तरं द्रष्टव्यः । सञ्ज्ञी-

लोक्य विरक्तहृदयासौ^१ कुमारिका^२ तस्मात्^३ कर्णवंशाद्-
वततार ।

अथ तस्यामेव रात्रौ स्वप्ने वालिनमिवाङ्गदोपशोभितं कुह-
कण्ठमिव^४ हारिकण्ठं कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुणं जय-

कवचनादीप्यायां च । चात् स्वार्थेऽपि । स चाभिधानस्वभावा-
देकशब्दादेव । तेनैकशब्दादीप्यायां शस्याभावे द्विर्वचनेऽत्यन्त-
स्वार्थिके शशि पक्षे जातैकैकश इत्येतत्सिद्धिः । कर्णवंशो भवे-
न्नञ्च इति हारावली ।

अथागतेषु राजकुमारेषु विरागोत्तरं तस्यामेव तद्विवस-
सम्बन्धिन्यामेव रात्रौ स्वप्ने निद्रायां सा युवानं ददर्शेत्यन्वयः ।

वालिनिमिवाङ्गदेन तन्नामकवानरेण । वालिनिमिवेत्यादि-
धर्मराजमाचकाङ्गदित्यन्ते माधुर्यं गुणः । पक्षे । अङ्गदेन केयू-
रेण । कुहकण्ठमिव कुह इति कण्ठो ध्वनिरस्य तमिव कोकि-
लमिव हारिकण्ठं मनोहरस्वरम् । पक्षे । हारी हारयुक्तो
मनोहरो वा कण्ठो ग्लो यस्य तम् ।

कनकमृगमिव रामस्य दाशरथेराकर्षणनिपुणम् । मारीच-
गामा राक्षसः कनकमृगो बभूवेति प्रसिद्धं रामायणे । पक्षे ।
रामाणां स्त्रीणाम् ।

१ - हृदया A B - हृदया सा C D F H २ - तस्मात् D H ३ कर्णीर-
याद्- C F H ४ कुहमिव A B C D E F G H इति जग० च ।

न्तमिव वचनान्मृतानन्दितवृद्धश्रवसं कृष्णमिव 'कंसहर्षं न कु-
र्वन्तं महामेषमिव विलसत्करकमादिकन्दं 'रूपपादपस्या'-
रोहणगिरिं 'शृङ्गाररत्नस्य' प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां
सुरभिमासं वैदग्ध्यसङ्कारस्यादर्शतलं सौजन्यमुखस्यादि-

जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव वचनान्मृतेनानन्दितो वृद्धश्रवा इन्द्रो
येन तम् ।

वृद्धश्रवाः शूनाधीरः पुरुहृतः पुरन्दरः ।

जयन्तः पाकशासनिरिति इयोरमरः । पक्षे । वचनान्मृतै-
रानन्दिते वृद्धानां श्रवणी ओचे येन तम् । श्रुतिः स्त्री श्रवणं
श्रव इत्यमरः ।

कृष्णमिव कंसस्य हर्षसं न कुर्वन्तम् । तदन्तकलादित्यर्थः ।
पक्षे । कं ज्ञनं न सहर्षं कुर्वन्तमपितु सर्वमेव ।

महामेषमिव विलसत्करकं स्फुरदर्वोपलम् । वर्षोपलसु
करकेत्यमरः । पक्षे । करो हस एव करकः समासान्तः
कक्षा ।

रूपपादपस्य सौन्दर्यतरोरादिकन्दम् । शृङ्गाररत्नस्यारो-
हणगिरिं प्रादुर्भावाद्रिम् । रश्मिबीजप्रादुर्भावे । सुन्दरकथान-
दीनां रम्यकथानदीनां प्रभवगिरिमुत्पत्तिगिरिम् । सुरभिर्व-

१ कंसहर्षमकुर्वन्तं C इति जग० च । २ शृङ्गारपा- A B C D F G H
३ -स्य रोहणगिरिं A B C D F H ४ सकलगुणर- A B C D F G H
५ -रत्नसमूहस्य D -रत्नाणां F G

बीजं^१ विद्यालतानां स्वयंवरपतिं कीर्तिः स्वर्धागृहं लक्ष्मीसर-
स्वत्योरादिगृहं^२ श्रीलसम्पदां कोशमिव महासौन्दर्यस्य त्रि-
भुवनविलोभनीयाकृतिं युवानं ददर्श । स च चिन्तामणिनाम्नो
राज्ञस्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम । सा च स्वप्न एव नामादिक-
मश्रीषीत् ।

अनन्तरमहो प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं मन्ये स्वस्यैव

सन्तस्तत्सहितमाशमिव वैदग्ध्यसहकारस्य । सौजन्यमेव मुखं
तस्यादर्शतलम् । विद्यालतानामादिबीजम् । कीर्तिः स्वयंवर-
पतिम् । लक्ष्मीसरस्वत्योः स्वर्धागृहम् । तथा च कालिदासः ।

निसर्गभिन्नास्यदमेकसंख्यमस्मिन् इयं श्रीस सरस्वती च ।
इति ।

श्रीलसम्पदामादिगृहम् । महासौन्दर्यस्य कोशमिव । त्रि-
भुवने त्रिभुवनस्य वा विलोभनीया विलोभनकर्त्री आकृतिर्यस्य
तम् । कर्तर्यनीचर । स इति स्पष्टम् ।

अनन्तरं जायदवस्थायामिति बहुविधं भाषमाणा सखी-
जनेन समं मुमुर्च्छेत्यन्वयः ।

प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्वितीये चिन्तनं भवेत् ।

द्वितीये तु स्पृतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥

उद्देगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ।

१ इति जग० च । कन्दं A B C D F इति गर० च । २ सरस्वत्याः स्वर्धागृहे
कीर्तिलक्ष्योरादिगृहं A B C D E F G H २ कुलश्रील- D H

मैपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनात्सुकमनसा कमलभुवा जगत्त्रयसम-
वायिरूपपरमाणूनादाय विरचितोऽयमन्यथा कथमिवास्य^१
कान्तिविशेष ईदृशो भवति । वृथैव दमयन्ती नलस्य कृते

उन्मादः सप्तमे प्रोक्ता भवेद्वाधिस्तथाष्टमे ॥

नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ।

इति भरतोदिता दशावस्था वर्णयंस्तुर्था दशां वर्णयति ।

अहो प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं मन्य उन्नेत् ।

मन्ये शङ्के भुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उन्नेचा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥

सखैव मैपुण्यस्य प्रजानिर्माणनैपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनात्सुक-
मनसा कमलभुवा ब्रह्मणा जगत्त्रयसमवायिरूपपरमाणूनादाय
निर्मितः ।

वृथैवेत्यादि । इन्दुमती भोजराजतनया अजे तदभिधाने
राजन्यनुरागिणी वृथैव बभूव । अजस्येन्दुमत्यपेक्षया हीनरूप-
त्वादिति भावः । तथाच कालिदासः ।

कुलेन कान्था वयसा गुणेन गुणैश्च तैस्त्रैर्विनयप्रधानैः ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥

इत्यत्रात्मनस्तुल्यमित्यनेनोपमानकल्पनेनास्या अधिकगुणवत्त्व-
प्रतिपादनात् । अतएव रत्नं काञ्चनेन समागच्छत्विति सङ्गच्छते

वनवासवैशसमवाप । मुधैवेन्दुमती महिष्यप्यजानुरागिणी
बभूव । अफलमेव दुःख्यन्तस्य कृते शकुन्तला' दुर्वाससः शाप-
मनुबभूव । निरर्थकं^१ मदनमञ्जरी नरवाहनदत्तं चकमे ।

कन्दर्पकेलपेक्षयाजादीनां कुरूपत्वमिति तासां तेध्वनुरागो वृ-
थैवेति तु स्पष्टमेव ।

महिष्याः सैरन्ध्या अजे हागेऽनुरागो विरोधाभासः । एत-
न्मूलकोऽपि परिहासः । यद्यप्यजवरणसमय इन्दुमत्या न म-
हिषीत्वं तथापि वासवदत्तापरिहासदशायां तत्सत्त्वेन न का-
प्यनुपपत्तिः ।

अफलमेव दुःख्यन्तस्य राज्ञो न लोकाव्ययेति निषेधस्तु
कारकषष्ठोविषयः । कृते तादर्थ्येऽव्ययम् । दुर्वाससः शापं य-
स्मिन्नासक्तहृदया स जनस्त्वां न स्मरिष्यतीत्येवंरूपमनुबभूव ।

अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्यं वर्तते इयम् ।

इति कोशसारः । स्पष्टं चैतदभिज्ञानमाकुन्तले ।

त्रिचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥

इति ।

मदनमञ्जरी तन्नामिका स्त्री नरवाहनदत्तं राजविशेषं

१ निष्कारणमेवोरुयुगविनिर्जितरम्भा रम्भा नलकूबरमचीकमत-
त १ । २ विफलमेव धूमोर्णा ३ स्वयंवरार्थागतानेकदेवगणगन्ध-

निष्कारणमेवाचकमत । कमेर्णिङ्भावे कमेञ्जेरिति वार्ति-
काश्चङ् ।

उरुयुगविनिर्जितरम्भा रम्भा स्वर्वेक्षा निष्कारणमेव नल-
कूबरं कुबेरसुनुमचीकमत । अत्राप्यसमता । तथाच श्रीहर्षः ।

अस्मत् किल श्रोत्रसुधां विधाय

रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य ।

तत्रानुरक्ता तमनाय भजे

तन्नामगन्धान्नलकूबरं सा ॥

उत्तमोपभोगिनो नीचे प्रवृत्तिर्निन्दाहेतुः । तथाच भट्टहरिः ।

मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलयासैकवद्धस्युहः

किं जोषं हणमन्ति मानमहतामघेसरः केशरी ।

कमेर्णिङ् कमेर्णिङिति स्वार्थे णिङि णिञीति चङि षेरनिटी-
ति लोपे षौ चङीत्युपधाद्वस्त्रे चङीति द्वित्वम् । सन्वल्लघुनीति

सन्वद्भावे सन्वत इतीलेऽभ्यासस्य दीर्घा लघोरिति दीर्घः । अट् ।

धूमोर्णा स्वयंवरगतानेकदेवगणगन्धर्वमहस्त्रेषु । षष्ठी चा-
नादर इति चकारादनादरे सप्तमी । ताननादृत्य धर्मराजं
पितृपतिं विफलमेवाचकाङ्गत् । काचि वाचि माचि काङ्गा-
याम् । लुङ् ।

१ नि० - बोद्धनि- A B नि० - बोद्धगतिम्- C D G H २ - वरं चकमे A B
- वरमचकमत E ३ निष्कारणमेव C D ४ स्वयंवरार्थागताने- C D H

र्वसहस्रेषु धर्मराजमाचकाङ्क्षदिति^१ बद्धविधं^२ चिन्तयन्ती^३
 विरहमुर्मुरमध्यमधिरूढेव^४ वाडवाग्निशिखाकवलितेव का-
 लाग्निरुद्रपावकग्रस्तेव पातालगुहाप्रविष्टेव^५ शून्यकरणग्रामे^६
 हृदये लिखितमिवोत्कीर्णमिव प्रत्युप्तमिव क्लोलितमिव निग-
 लितमिव^७ वज्रलेपघटितमिवास्थिपञ्चुरप्रविष्टमिव मर्मान्तर-
 स्थितमिव मञ्जासारशबलितमिव प्राणपरीतमिवान्तरात्मान-

इति बद्धविधं चिन्तयन्ती । विरहमुर्मुरेत्यादिनाष्टमीमवस्थां
 वर्णयति । विरहतुषानलमधिरूढेव । मुर्मुरस्तु तुषानल इति
 वैजयन्ती ।

वाडवाग्निर्वडवानलसच्छिखा ज्वाला तथा कवलितेव । वा-
 डवो वडवानलः । वक्त्रेर्दयोर्ज्वालकीलावित्युभयत्रामरः ।

कालाग्निर्यो रुद्रपावकः शिवालिकनेत्रजन्मा तेन ग्रस्तेव ।
 इति विरहदाहमभिवर्णान्धं वर्णयति । पातालगुहायां
 प्रविष्टेव । शून्यकरणग्रामं शून्येन्द्रियवर्गं यद्दृश्यं तत्र लिखित-
 मिव । अन्तरात्मानमधिष्ठितमिवान्तरात्मनि स्थितम् । अधिशी-
 डस्थानं कर्मेति कर्मसञ्ज्ञा । पल्लवं मांसं तत्र विभक्तमिव ।

सप्तमीमवस्थां दर्शयति । उन्नत्तेव । अष्टमीमवस्थां व्या-

१ -माचकाङ्क्षेति A E F G H इति जग० च । -मञ्जीकमतेति B -माकाङ्क्ष-
 दिति C २ धर्मराजं चकम एवंविधान्यन्यामपि D ३ विचारयन्ती A B D विचि-
 कायन्ती H ४ -माहूढेव A B C ५ निरसक- D ६ -ग्रामे A C D G -ग्रामेव
 B E F H ७ वज्रकपाटव- E F H

मधिष्ठितमिव^१ रुधिराश्रयद्रवोद्धृतमिव पल्लसंविभक्तमिव^२
 कन्दर्पकेतुं मन्यमानोन्मत्तेव बधिरेव मूकेव शून्येव निरस्तक-
 रणग्रामेव ऽर्क्षागृहीतेव ग्रहग्रहेव यौवनसम्पारतरङ्गपरम्प-
 रापरिगतेव^३ रागरञ्जुभिरपवारितेव^४ कन्दर्पकुसुमबाणः क्री-
 लितेव 'शृङ्गारभावनाविषघूर्णितेव रूपपरिभावमाश्लेषि-
 क्षितेव मलयानिलापहृतजीवितेव प्रियसख्यनङ्गलेखे वितर
 हृदये पाणिपद्मं^५ दुःसहो^६ विरहसन्तापः। मुग्धे मदन-

धिमाह । बधिरेव मूकेव । नवमीमवस्थां जडतामाह । शून्येवे-
 त्यादि । मदनव्याधिनिराकरणार्थं शिशिरोपचारं वर्णयन् पुन-
 रष्टम्यवस्थां सूचयति ।

प्रियसख्यनङ्गलेखे अनङ्गस्य लेखा यस्यां सा । ईषदुद्धृत-
 मन्मथे विरहवेदनानभिज्ञतया शिञ्चणं तदुपचारेषु । हृदये
 पाणिपद्मं वितर देहि । दुःसहो विरहसन्तापः ।

मुग्धेऽनभिज्ञे मदनमञ्जरि चन्दनोदकेन सिञ्च । सरले
 मन्मथविकारानभिज्ञे वसन्तसेने केशपाशं केशकलापं संवृणु ।

१ वक्षस्त्रेपघटितमिवान्तरात्मानमधिष्ठितमिव समान्ताःस्थितमिव मञ्जासारसं-
 क्षितमिव प्राङ्परितमिवास्त्रिपञ्चरप्रविष्टमिव A B वक्षस्त्रपाटघटितमिवास्त्रिप-
 ञ्चरस्थितमिव समान्तरप्रविष्टमिव मञ्जासारवक्षितमिवान्तरात्मानमधिष्ठितमिव D
 २ रुधिराश्रय- C H रुधिरालय- D ३ पल्लसम्पृक्तमिव C ४ -रतपरिगतेव F
 ५ रागरञ्जुपरिवारितेव C रागरञ्जुभिः परिवारितेव F ६ - शृङ्गार- C
 शृङ्गाररसभा- D G H ७ -पङ्कवं A B F G ८ + से A B C

१ मञ्जरि सिञ्च चन्दनोदकेन सरले वसन्तसेने^१ संवृणु के-
शपाशं^२ तरले ३ तरङ्गवति ४ विकिर केतकीधूलिं वामे ५ मद्-
नमालिनि वीजय शैवलदलेन चपले ६ चित्रलेखे लिख चित्रे^७
चित्तचौरं जनं भाविनि विलासवति^८ निक्षिप^९ मुक्ताचूर्ण-
निकरं रागिणि रागलेखे स्थगय नलिनीदलसमूहेन^{१०} पयो-
धरभारं कान्ते^{११} कान्तिमति १२ मन्दमपनय बाष्पविन्दून् ।

पाश्र्वः पञ्चस्र हस्तस्र कलापार्थाः कक्षात् परे ।

इत्यमरः ।

तरले चञ्चलचित्ते तरङ्गवति केतकीधूलिं केतकीपरागं
विकिर । वामे विपरीतक्रियाकारिणि मदनमालिनि नलि-
नीदलेन वीजय । चपले चित्रलेखे चित्रे चित्तचौरं जनं लिख ।
भाविनि भावाभिज्ञे मुक्ताचूर्णनिकरं निक्षिप । रागिणि रा-
गवति नलिनीदलसमूहेन पयोधरभारं स्थगयाच्छादय ।

कान्ते कान्तिमति मन्दं बाष्पविन्दून्पनय । विन्दूनि ति
बहुवचनं पीडाहृदितस्रचकम् । तथाच भरतः ।

बाष्पो नामाश्रुणः पूर्वमसौ सञ्जायते चिधा ।

१ मदनमञ्जरिके D २-लेखे DF ३-कलापं A B D F G H ४ तरङ्ग-
लेखे A B G ५ वितरं C H ६ सुन्दरमा- D ७ विधमलेखे C ८ चित्तफलके C
९ भाववति E १० विक्षिप A B C F H ११-दलेन A B F G H १२ सु-
कान्ते A B C D F H १३ मन्दमन्द- A C D F G H

एहि भगवति निद्रेऽनुगृहाण मां धिगिन्द्रियैरपरैः किमिति
 लोचनमयान्येव^१ ममाङ्गानि^२ न कृतानि विधिना भगवन्
^३कुसुमायुधायमञ्जलिस्तेऽनुचरो^४ भव भाववति तादृशे जने

निमित्तत्रयसम्बन्धादानन्देर्थातिसम्भवः ॥

आनन्दे विलुठन् भवतीर्थार्थां सतरङ्गितायासः ।

आर्तावजस्त्राविकलबद्धबज्जलविन्दुसन्दर्भः ।

इति । सप्तम्यवस्थामुन्नादं वर्षयति । अभिचारो चोन्नादः ।

अत्र विभावः प्रियवियोगविभवभ्रंशादयः । अनुभावो दृश्या-
 क्षपितवृत्तारोदवादयः ।

भगवति सर्वैश्वर्ययुते । प्रसन्नेषु तं पुनर्बृद्धिमोचरं करि-
 ष्यतीति स्तुतिः । निद्रे सामनुगृहाण । पूर्वं तत्सम्बन्धाद्यथा-
 सुखमनुभूतमेवं पुनरपि सुखानुभवं यथा करवै तथा रचये-
 त्यनुग्रह इत्यर्थः । अपरैरिन्द्रियैः किं तददर्शनेनानुपयुक्तत्वा-
 दुपेक्षा । क्लेशेत्यस्य गन्धमानलात् दृतीया । गन्धमात्रापि क्रिया
 कारकविभक्तौ प्रयोजिका ।

वेधसा स्त्रोचनमयान्येव ममाङ्गानि न कृतानीति तं धिक् ।

उभसर्वतमोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाश्लेषितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

१ -यानि A B C D F G H २ सर्वाङ्गानि D ३ कुसुमायुध कृतोऽञ्जलि-
 मुचरो H ४ -सुखानुचरो C D

मलयानिल १ सुरतसमुत्कण्ठादीन्नागुरो वह यथेच्छमपमता
 मम प्राणा इति वज्रविधं भाषमाणा सखीजनेन २ समं मुमुर्च्छ ।
 अनन्तरं ३ परिजनप्रयत्नोच्छ्वसितजीविता ४ सती ५ क्षणमति-
 ६ शिशिरघनसाररसनिष्कगाकूलपुलिने ७ क्षणमतितुच्छिनमल-
 यजरससरित्परिसरे क्षणमरविन्दकाननपरिवारितसरस्तट-

इति शेषे तमित्यत्र द्वितीया ।

भगवन् कुसुमायुधायमञ्जलिर्नमस्कारो भाववत्यभिप्राया-
 भिन्ने तादृशे जनेऽनुचरो भव । तस्य सेवको भवेत्यर्थः । यथा
 मां पीडयसि तथा तमपि पीडयेति त्वतिवात्सल्यादयोग्यत्वाच्च
 नाभ्यधायि । सम्बन्धे विना गुणाविष्काराभावेनाल्परूपत्वेन
 हीनत्वादनुचरत्वोक्तिः ।

मलयानिल समुत्कण्ठादीन्नागुरो यथेच्छं वह । यथेष्टव-
 हनात् सोऽप्युत्कण्ठितो भविष्यतीत्यभिप्रायात् प्रार्थना । प्रार्थ-
 नायां लोट् । मे प्राणा अपमताः । वर्तमाने क्तः । पुंषि भूस्व-
 सवः प्राणा इत्यमरः ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नेनोच्छ्वसितं जीवितं यस्यास्तादृशी

१ सुरतोत्क- A B C F G H सुरतसमोत्कण्ठदी- D २ सा सखीजनेः D
 ३ च० -च्छा- C H ४ -चित्तहृदया जीविता D + च A B D E G ५ - सती
 C D H ६ शि० -सारसरसनि- B H शि० -साररजोराजिनि- C ७ च०
 -अलमलय- C D H ८ + -निकट- D

विटपिच्छायासु १ क्षणमनिलोक्तासितदलेषु कदलीकाननेषु
 क्षणं कुसुमशय्यासु २ क्षणं ३ नलिनीदलसंस्तरेषु ४ प्रलयकालो-
 दितद्वादशरविकिरणकलापतीश्रविरहाग्निदह्यमानामतिह-
 शां ५ विप्राणामिव तनुं ६ विभ्रती प्रचलदमन्दमन्दरान्दोलितं ७-

सत्यतिश्रिभिरघनसाररसनिक्षगाकूलपुल्लिनेष्वतिश्रीतलकपूर्वज-
 लनदीतीरे पुल्लिनेषु ।

क्षणमतितुहिनमलयजरससरित्परिसरेष्वतिश्रीतचन्दनजल-
 नद्गेषु । क्षणमरविन्दकाननपरिवारितं यत् सरसस्य तटवि-
 टपिच्छायासु । क्षणमनिलोक्तासितानि दलानि येषां तादृ-
 शेषु कदलीकाननेषु । क्षणं कुसुमशय्यासु ।

क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु नलिनीदलास्तरेषु ।

प्रलयकालोदितद्वादशरवीनां किरणकलापवत् तीव्री यो
 विरहानलक्षणेन दह्यमानामतएवातिहशां विप्राणां तनुमिव
 विभ्रती । अर्थात् तनुमिति । मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती दिक्षु
 लिखितमिवेत्यादौतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठतेत्यन्वयः ।

गुणकीर्तनरूपां चतुर्थीं दशां प्रचलदित्यादिना वर्णयति ।

१ च० - लोक्ता- G H २ कुसुमशयीषु शय्यासु D ३ कनलिनी- D ४ + क्षणं
 तुषारसङ्घातश्रिभिरितश्रिसातलेषु परिजनेन सा लीयमाना D ५ -मानमानसा-
 तिहशां A B -मानातिहशां C E G -मानहृदयामतिहशां F -मानां हशां H
 इति नर० च । ६ विधासा B C D इति नर० च । ७ + -मुग्ध- C

१ दुग्धसिन्धुतरलतरङ्गच्छटाधवलहासच्छुरिताधरपल्लवं तन्मु-
 खारविन्दं द्विजकुलमिव श्रुतिप्रणयि तदीक्षणयुगलं १ सहज-
 सुरभिमुखपरिमलमाघ्रातुकामेव सुदूरविनिर्गता १ सा नासा-
 वंशलक्ष्मीः कलङ्कमुक्तेन्दुकलाकोमला १ पीयूषफेनपटलपाण्डु-
 रा सा १ १ द्विजपङ्क्तिस्तददृष्टचरमनङ्गमतिश्रयानं रूपं १ धन्यानि
 तानि स्थानानि ते च जनपदाः पुण्यानि १ नामाक्षराणि १ च

प्रसलदमन्दो मन्दरसदान्दोलितः कल्पितो दुग्धसिन्धुस्तस्य
 तरलतरङ्गच्छटावद्भवसो हासो हास्यं तेन क्षुरितमधरपल्लवं
 यस्य तादृशं तन्मुखारविन्दं कन्दर्पकेतुमुखकमलम् ।

द्विजकुलमिव ब्राह्मणसमूहमिव वंशमिव वा श्रुतिर्वेदः
 कर्णस्य तच्च प्रणयि प्रश्रयवत् तदीक्षणयुगलम् । सहजेति कल-
 ङ्कमुक्तेति स्पष्टम् ।

अनङ्गमतिश्रयानं तदनिर्वचनीयं रूपमदृष्टचरम् । भूतपूर्वं
 चरत् । धन्यानि तानि स्थानानि ते च जनपदा यच्च स वस-
 तोति शेषः ।

तानि नामाक्षराण्यभिधानवर्णानि सुकृतभाञ्जि पुण्यानि
 धान्यमुना परिष्कृतान्यलङ्कृतानीति परिभावयन्ती चिन्तयन्ती

१ दु० - सुगन्धतरल - C दु० - हासदक्षुरित - C १ स० - मुखकमलपरि - A B
 E F G स० - मलामोदना - A B D E F G H १ - तना - C H - नास्य E G
 ४ - मलपी - A B C E G H ५ - सा A B - रास्य E H - रदि - F ६ द्वि०
 - क्षुरदृष्ट - A B F G H द्वि० - नङ्गाङ्गम - C ७ - यानरूपं A B D - यानं तद्रूपं F
 ८ पुण्यानाम् - A B E F G H ९ - च E G

तानि सुकृतभाञ्जि यान्यमुना 'परिष्कृतानीति मञ्जुर्मुञ्जः परि-
 भावयन्ती दिक्षु विदिक्षु' लिखितमिव नभस्युत्कीर्णमिव वि-
 खोचने' प्रतिबिम्बितमिव चित्रफलके लिखित्वा" पुरोदग्मित-
 मिवेतस्ततो "विलोकयन्ती व्यतिष्ठत । अथ तस्याः शारिका
 तमालिका नाम तत्सखीभिः 'सखालोच्य कन्दर्पकेतोर्भावमा-

दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव नभस्याकाश उत्कीर्णमिव विकीर्ण-
 मिव विखोचने प्रतिबिम्बितमिव ।

चित्रफलके लिखित्वा पुरो दग्मितमिवेतस्ततो विलोक-
 यन्ती । अगनुभूतमपि सङ्कल्पेनावलोक्यते । तदुक्तम् ।

कामक्रोधभयोन्मादाचौरसर्पाद्युपद्रवात् ।

असत्यान्वपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानि व ॥

इति । व्यतिष्ठत । समवप्रविभ्यः स्य इति तद् । पत्रहारिणी
 द्रुतीचम् ।

कामिन्याः कामिगस्यापि सन्देशार्थी तु पत्रिकाम् ।

प्रापयत्यचिरेणैतामाहुः पत्रस्य हारिकाम् ॥

इति ।

अथ तस्याः शारिका तमालिका । नामेति प्रसिद्धौ । तत्स-

१ पुरस्कृतानीति A B F G २ + च A D २ -चमप्र- C -चमयोः F ३ चित्र-
 चित्रपटे लिखितमिव A B चित्रपट्टलिखितमिव C चित्रपटे D चित्रचित्रपटे
 लिखित्वा F चित्रफलके लिखितमिव G चित्रचित्रपटलिखितमिव H ४ इति
 जगत् च । आलोक- A B F G ५ समा- A B D

कलयितुं 'प्रस्थितागता च मयैव सार्धमत्रैव 'तरोरधस्तात् तिष्ठतीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ^१ मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमालिकां विदितवृत्तान्ता-
मकरोत् सा च कृतप्रणामा मकरन्दाय पत्रिकामुपानयत्^२ ।
अथ स तां स्वयमेवावाचयत्^३ ।

स्त्रीभिः सहालोच्य कन्दर्पकेतोर्भावं वासवदत्तानुरागमाकलय-
यितुं प्रस्थिता मयैव सार्धं सहागता चात्रैव तरोरधस्तात् ति-
ष्ठतीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ शुकवाक्यश्रवणोत्तरं मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमा-
लिकां विदितो वृत्तान्तो यस्यास्तादृशीमकरोत् ।

सा च तमालिकापि कृतप्रणामा सती मकरन्दाय पत्रि-
कामुपानयत् ।

अथ स मकरन्दस्तां पत्रिकां मयि सत्येतावन्मात्रमपि
प्रयासोऽस्य माभूदित्यभिप्रायात् स्वयमेवावाचयत् ।

१ प्रस्तागता H २ तरोरधस्तात्- A B D F G H ३ + तच्छुला D ४ अथ सहर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तान्तां तमालिकामकरोत् सा तु कृतप्रणामा क-
न्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् A B अथ सहर्षमुत्थाय कन्दर्पकेतवे मकरन्दो विदि-
तवृत्तान्तां तमालिकामकरोत् सा च कृतप्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् C
अथ तच्छुला सहर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तान्तां तमालिकामकरोत् सा च कृत-
प्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् D अथ सहर्षमुत्थाय मकरन्दो विज्ञात-
वृत्तां तां तमालिकामकरोत् सा तु कृतप्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् F
अथ सहर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तां तमालिकामकरोत् ततः सा कृतप्रणामा
कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् H ५ अथ स्वयमेवावाचयत् A B अथ स
तां स्वयमेवाचयत् C अथ स्वयं वाचयति F अथ स तां स्वयमेवाचयत् G H

प्रत्यक्षदृष्टभावाप्यस्थिरहृदया हि कामिनी भवति ।

स्वप्नानुभूतभावा द्रढयति न प्रत्ययं युवतिः ॥

तच्छ्रुत्वा^१ कन्दर्पकेतुरमृतार्षणमग्न इव सर्वानन्दानामुप-
रिवर्तमानो मन्दमुत्थाय^२ प्रसारितबाहुयुगलस्तमालिकामा-
लिलिङ्ग^३ । अथ तथैव सार्धं किं करोति किं वदति कथ-
मास्त इत्यादि सकलं वासवदत्तावृत्तान्तं पृच्छंस्तत्र तां निशां
दिवसमप्यनिवाद्य^४ कन्दर्पकेतुश्चक्ष ।

आर्यथाह । प्रत्यक्षं दृष्टो भावः पुरुषाभिप्रायोऽनया
तादृश्यापि कामिनी हि यतोऽस्थिरहृदया मय्यनुरक्त एवा-
सावित्यनिश्चयचित्ता भवति । स्वप्नानुभूतभावा युवतिः प्रत्यक्षं
स्वप्नदृष्टं स्वानुरक्तत्वनिश्चयं न द्रढयति । न दृढो करोतीत्यर्थः ।
प्रत्यक्षदृष्टे यचानिश्चयस्तत्र परेणे का वार्तेति भावः । काव्या-
र्थापत्तिरलङ्कारः । कैमुत्येनार्थसंश्लिष्टिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।
इति । आर्या इन्दः ।

लक्ष्मीतत् सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयस्यात् परके म्ले मुखसाच्च सयति पदनिघमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥

१ रतच्छ्रुत्वा A B ततश्चक्षुत्वा D २ -परिजत इव मन्दमन्दमुत्थाय A B
-परिवर्तमानमात्मनं मन्वमानो मन्दमुत्थाय D मन्दमथःप्रसा- E ३ -युगलसा-
मालिलिङ्ग C ४ + तस्मात् प्रदेशात् तथा षष्ठे D

अत्रान्तरे भगवानपि मरीचिमाली तं वृत्तान्तमिव कथयितुं
मध्यमलोकमवततार^१ । अथ वासरताम्रचूडचूडाचक्राकारस्यक्र-
^२वाकचक्रसङ्गमितसन्तापतयेव मन्दिमानमुदहन् ^३मन्दार-
स्तवकसुन्दरः ^४सिन्दूराहतसुरराजकुम्भिकुम्भविभ्रमं ^५विभ्रा-
^६णस्ताण्डवचण्डवेगोच्छलितधूर्जटिजटाजूटकूटबन्धबन्धुरवि-

इति लक्षणात् । तच्छ्रुतेति स्पष्टम् ।

अथ तथैवेत्यपि स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे भगवान् मरीचिमास्यपि वृत्तान्तं वासवदत्तावृ-
त्तान्तं कथयितुमिव मध्यमलोकं भूलोकमवततार ।

अथ चरमार्णवपयसि ममञ्चेति सम्बन्धः ।

वासवमेव ताम्रचूडस्तस्य चूडाचक्राकारः । चक्रवाकानां चक्रं
समूहस्तत्र सङ्गमितः सन्तापो येन तद्भावतयेव मन्दिमान-
मल्पतेजस्वमुदहन् मन्दारस्तवकसुन्दरः सिन्दूरेणाहतोऽभि-
भूतश्चादितो यः सुरराजकुम्भिकुम्भसद्विभ्रमं तदाकारत्वा-
दस्येकत्वान्नास्तीति विभ्रिष्टभ्रमं विद्यासं च विभ्राणः । पूर्व-
चार्येऽन्तर्भावितस्पर्योऽत्र भञ्ज । द्विपायिप्रूर्पत्रुतिकुम्भिसोमजा
इति चारावली ।

१ - वातरत्न A B D G H २ इति जग० च । वाकचक्रहृदयस- B D वाक-
चक्रवाकहृदयस- F ३ मन्दारकुसुमस्य- A C G ४ सिन्दूररञ्जितसु- A B सि-
न्दूराङ्कितसु- C D सिन्दूरासङ्कतसु- H ५ विभाषः सन्ध्यातास्य- D F ६ ल०
-जोषलित- D ल० -जोषलित- G ल० -जूटबन्ध- A B F H ल० -जूटसुजूट-
कोटिबन्ध- D

१कटवासुकुकिभोगमणिताटङ्कसनाभिमाण्डलः २सन्ध्यासन्धिनी-
 १सरसयावकपटलचारुर्वाक्षणीवारविलासिन्यरूपमणिकुण्ड-
 लकान्तिः ३कालकरवालच्छित्तवासरमहिषकन्धचक्राकारो

ताण्डवे चण्डवेगेनोच्छ्रितेन जटाजूटकूटबन्धेन बन्धुर
 उन्नतानतोऽतएव विषमविन्यासे चो वासुकिसस्य भोगमणिः
 फणामणिः स एव ताटङ्कः स्त्रीणां कर्णभूषणं तस्यनाभिसत्तु-
 स्वरूपो मण्डलो यस्य सः । वर्तुलत्वार्थं ताटङ्करूपकम् । बन्धुरं
 त्वन्नतानतमित्यमरः ।

सन्धैव सन्धिन्यकालदग्धा वृषाक्रान्ता वा गौस्तस्याः सर-
 सयावकपटवचारः

पीनायाश्चातिदग्धाया गोः शृङ्गाराय मानवाः ।

रञ्जयन्ति शिरोदेशमन्यच्च वज्रधा किल ॥

कचिद्यावकपटलेति पाठः । अस्मिन् पाठे यावकपटलशब्देन
 यावकपटलमिव यावकपटलं लोकप्रसिद्धमेहदीतिपत्रविशेषं
 रञ्जयन्तिलकं विवक्षितम् ।

सन्धिनी तु वृषाक्रान्तकालदग्धगवाः स्मृताः ।

इति विश्वप्रकाशः । सन्ध्यापरञ्चीति पाठः सुगमः ।

वारुण्येव वारविलासिनी तस्या अरुणमणिकुण्डलवत् का-

१ क० -ताटङ्क- D क० -तालङ्क- E क० -टङ्काग्रङ्गासना- A B C D F H
 इति अग० च । २ सन्ध्यासैरञ्चीसर- F ३ स० -पटवचार- B C H इति अग० च ।
 स० -पटवचार- D इति मर० च । स० -सासिनीमहि- B C D H ४ कालकर-
 वालच्छिन्नवा- A B F दिनकरकरच्छिन्नवा- C H इति अग० च । दिनकरकर-
 वालच्छिन्नवा- D F का० -महिषकन्धच C D F G H

मधुपूर्णकपालपात्रमिव^१ कालकपालिनोऽस्नानकुसुमस्तवक^२
इव नभःश्रियो^३ गगनाशोकतरुस्तवक इव^४ कनकमयदर्पण
इव प्रतीचीविलासिन्या भगवान्^५ दिनमणिस्ररमार्णवपयसि
तरलतरङ्गवेगोच्छलितविद्रुमविटपाकृतिर्ममञ्ज^६ । क्रमेण च

निरस्य सः । कालकरवालेन कृत्तम्बिन्धो वासरमहिषस्कन्धस्त-
चक्राकारः । करवालः कृपाणवदित्यमरः ।

कालकपालिनो मधुपूर्णकपालपात्रमिव । नभःश्रियोऽस्नान-
कुसुमस्तवक इव । तस्त्रीडनायेति भावः ।

गगनमेवाशोकतरुस्तव्य स्तवक इव । प्रतीचीविलासिन्याः क-
नकमयदर्पण इव । दिनमणिर्भगवांस्ररमार्णवपयसि ममञ्ज ।

क्रमेण भगवती सन्ध्या समदृश्यतेत्यन्वयः । पूर्वं रजोविलु-
ठितानि पश्चादुत्थितानि कुलायार्थीन्यतएव परस्परकलह-
विकलानि कलविद्रुकुलानि तेषां कलकलेन वाचास्नानि शि-
खराख्याणि येषां तादृशेषु शिखरिषु वृक्षेषु सन्तु ।

कलविद्रुसिचपृष्ठो गृहनीजे वृषायणः ।

इति हारावली । शिरोऽयं शिखरं वा नेति तदप्रकरणेऽमरः ।

वसतेर्निवासस्थानस्य काञ्चेच्छा येषां तादृशेषु ध्वाञ्जेषु
काकेषु । अनवरतेति स्पष्टम् ।

१ - कपालचक्रमिव H २ + -वतंस C ३ गगनाशोको- C ४ कनकदर्प-
A B C D F H ५ स्ररमार्णव- A B चरमा- C D E F G चरममहार्णव- H
६ - विकलाकृतिर्ममञ्ज D ७ सतः क्र- D इति मर० च ।

‘रजोविलुठितोत्थितकुलायार्थिपरस्परकलकलकलविद्ध-
 ‘कुलकलकलवाचालशिखरेषु शिखरिषु ‘वसतिकाङ्गेषु ‘ध्वा-
 ङ्गध्वनवरतदद्भ्यमानकालागुरुधूपपरिमलोद्गारेषु’ वासा-
 गारेषु ‘दूर्वाञ्चिततटिनोतटनिविष्टविदग्धजनप्रस्तूयमान-
 काव्यकथाश्रवणोत्सुकशिष्टजुजनकलकलनिवारणक्रुद्धेषु वृद्धे-
 ध्वालोलिकातरलरसनाभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघु-

दूर्वाभिरञ्चितं यत् तटिनोतटं तत्र निविष्टविदग्धजनैः
 प्रस्तूयमानानां काव्यकथानां श्रवणोत्सुका अतएव शिष्टजु-
 जनकलकलनिवारणार्थं क्रुद्धास्तादृशेषु वृद्धेषु ।

आलोखिकायां बालानां निद्रार्थं क्रियमाणे हरलोख
 इति लोकप्रसिद्धे मुखध्वनिविशेषे तरला रसना जिह्वा यायां
 ताभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघुकरताञ्जनितसुखे त्रि-
 श्रयिषमाणे त्रयितुमिच्छौ शिष्टजने । तदुक्तम् ।

आलोखिका मुकुलिका उलूलिमुखघण्टिका ।

इति । विरचिता कन्दर्पमुद्रा प्रसाधनं चाभिस्तासु चन्द्रासु
 वेष्मासु ।

१ रजोविलुठितो- A B रजोविलुठितो- C रजोराजिलुठितो- D २० -कव्यार्थि-
 D १ कु० -कलारावणा- C कु० -विशालितत्रि- A B C D F २ वसतिकाका-
 A B C D E F G H ३ ध्वा० -धूपपरि- A B G ४ -रिषु A F G ५ दू०
 -तटनिवृद्धनोडोविद्- A B C F दू० -तटीनिवृद्धनोडोविद्- D E G H
 दू० -मानमधुमधनकथा- C दू० -मानकथा- D

करतालजनितसुखे शिश्रयिषमाणे' शिश्रुजने विरचितकन्द-
 र्धमुद्रासु सुद्रासु 'कामुकजनानुबध्यमानदासोजनविविधा-
 'श्लीलवचनश्रुतिविरसीकृतसन्ध्यावन्दनोपविष्टेषु शिष्टेषु रो-
 'मन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्बकाध्यास्यमानमदिष्टगौष्ठीनपृष्ठास्त्र-
 रण्यस्थलीषु 'निद्रालुद्रोणकुलकलितकुलायेषु कानननिका-

सुद्रा वेश्यानटीकण्टकारिकासरघासु च ।

इति विषयप्रकाशः ।

कामुकैति स्पष्टम् ।

रोमन्धेन चर्वितस्याकृत्य पुनश्चर्वणेन मन्यरेण कुरङ्गकुटुम्ब-
 केनाध्यास्यमानं मदिष्टं मृदुतरं गौष्ठीनामां भूतपूर्वगोस्त्रानानां
 पृष्ठं पृष्ठवत् पृष्ठं यासु तादृशीश्वरण्यस्थलीषु सतीषु ।

गोष्ठं गोस्त्रानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ।

इत्यमरः ।

१ हृद्देश्वालोत्तिकातरलतरसनाभिरतिलघुतरकरतलताडनजनितसुखे कथित-
 कथाभिर्जरतीभिरनुगते शिश्रयिषमाणे A G हृद्देश्वालोत्तिकातरलतरसना-
 भिरतिलघुतरकरतलताडनजनितसुखाभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरनुगते शिश्र-
 यिषमाणे B हृद्देश्वालोत्तिकातरलतरसनाभिः कथितकथाभिरतिलघुतरकरतल-
 ताडनजनितसुखाभिर्जरतीभिरनुगते शिश्रयिषमाणे C F हृद्देश्वालोत्तिकासुखर-
 रसनाभिः कथितकथाभिरतिलघुतरताडनजनितसुखे अनयिचीभिरनुगते शिश्र-
 यिषमाणे D हृद्देश्वालोत्तिकातरलतरसनाभिः कथितकथाभिरतिलघुकरताल-
 जनितसुखे अनयीभिरनुगते शिश्रयिषमाणे E श्वालोत्तिकाकरलतरलतरस-
 नाभिः कथितकथाभिरतिलघुतरकरताडनजनितसुखे जरतीभिरनुगते शिश्रयिष-
 माणे H १ का० -मुबध्य- A D H २ स्त्री० -विसनो- C स्त्री० -स्ततेषु D ४ म०
 -मनेदिष्ट C ५ निद्रालुद्रो- A B C D E F G H नि० -कलिलकु- C D H
 इति अम० च ।

येषु कापेयविकलकपिकुलेष्वाम्रमतरुषु निर्जिगमिषति अर-
त्तरुकोटरकुटोरकुटुम्बिनि कौशिककुले तिमिरतर्जननिर्गतासु
दहनप्रविष्टदिनकरकरशिखास्त्रिव' 'प्रस्फुरन्तीषु 'दीपले-
खासु मुखरितधनुषि वर्धति शरनिकरमनवरतमशेषसंसार-

निद्रालुद्रोणकुलं काककुलं तेन कलितकुलायेषु व्याप्त-
गोडेषु कानननिकायेषु काननसमूहेषु ।

निकायस्तु पुमान् लक्षे सधर्मिप्राणिसंघतौ ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कापेयं कपिकर्म तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तेष्वाम्र-
मतरुषु । कपिज्ञात्योर्धक् ।

अरत्तरुणां शिरन्तनवृक्षाणां कोटरा निष्कुहास्त एव
कुटीराणि तेषु कुटुम्बिनि कुटुम्बवति कौशिककुले निर्जिगमि-
षति निर्गच्छति । निष्कुहः कोटरं वा नेत्यमरः । वासः कुटी-
तिथ । कुटीशमीशुष्णाभ्यो र इत्यल्पले रः ।

तिमिरतर्जनार्थं निर्गतास्त्रिव दहनप्रविष्टदिनकरकराणां
किरणानां शिखासु प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु । सौरं तेजः
सायमग्निं सङ्गमते । आदित्यः सायमग्निं प्रविशतीत्यादि-
श्रुतिः । मुखरितधनुषि । समासान्तविधेरनित्यत्वान्मानह् ।

१-आशास्त्रिव A B C D २स्फुर- A B C D G H विस्फुर- F ३ दीप-
शिखासु A दीपकलिकासु B C

श्रेमुषीमुषि मकरध्वजे 'सुरतारम्भाकल्पशोभिनि 'शम्भली-
भाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने 'सैरन्ध्रीवध्यमानरस-
नाकलापजल्पाकजघनस्थस्त्रीषु' जनीषु' विश्रान्तकथानुबन्ध-

शरनिकरं वर्षति । अनवरतमधेषसंसारश्रेमुषीमुषि सकलसं-
सारमतिहारके मकरध्वजे । धीः प्रज्ञा श्रेमुषी मतिरित्यमरः ।

सुरतारम्भस्याकल्पेन वेषेण शोभिनि शम्भलीनां कुट्टनीनां
भाषितं वचनं भजति तादृशि भूषां भजति भुजिष्याजने प्रेष्या-
जने । आकल्पवेषौ त्रेपथ्यम् । शम्भली कुट्टनी समे ।

नियोज्यकिङ्करप्रैथ्यभुजिष्यपरिचारकाः ।

इति त्रिखमरः ।

भुजिष्या प्रैथ्यमाचे स्यात् स्तनन्वायामपि स्यता ।

इति धरणिः ।

सैरन्ध्रीभिर्बध्यमानरसनाकलापेन काञ्चीकलापेन जल्पा-
कजघनस्थस्त्रीषु जनीषु वधूषु ।

सैरन्ध्री परवेश्याया स्तनत्रा त्रिलपकारिका ।

स्याज्जल्पाकस्तु वाचाल इति द्वयोरमरः ।

जनी सीमन्तिनीवध्वेशत्यन्तौ च अनिमता ।

इति विश्वः ।

१ सुरतारम्भारम्भ- A B C D F H २ शम्भलीनाम्भ- C ३ श्रे- -रसनाकल्पा-
A E F G H ४ सै- -रसनाकलापजल्पा- B C D ५ -जघनासु A B C D F G H
६ वाराङ्गनासु C

तया 'प्रवर्तमानानेकजनगृहगमनत्वरेषु' चत्वरेषु 'समावा-
सितकुक्कुटेषु निष्कुटेषु 'कृतयष्टिसमारोहणेषु बर्हिणेषु' वि-
हितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु गृहस्थेषु 'सङ्कोचोदञ्चदवाञ्च-
त्कोसरकोटिसङ्कटकुशेशयकोशकोटरकुटीरशायिनि षट्च-
रणचक्रोऽथानेन वर्त्मना भगवता 'भानुमता समागन्तव्यमिति
'सर्वपट्टमयैर्वसनैरिव मणिकुट्टिमालिरिव' विरचिता वरुणेन

विश्रान्तकथानुबन्धतया प्रवर्तमानानेकजनेषु गृहगमनत्वरा
येषु तेषु चत्वरैश्चक्रणेषु । अङ्गुष्ठं चत्तराजिरे इत्यमरः ।

निष्कुटेषु गृहारामेषु समावासितकुक्कुटेषु । गृहारामास्तु
निष्कुटा इत्यमरः ।

बर्हिणेषु मयूरेषु कृतयष्टिसमारोहणेषु । मयूरो बर्हिणो
बर्हित्यमरः । गृहस्थेषु विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु । सङ्कोचेति
स्यष्टम् ।

अथानन्तरं वरुणेनानेन वर्त्मना भानुमता गन्तव्यमिति
सर्वपट्टमयैर्वसनैर्मणिकुट्टिमालिर्मणिबद्धभूमिरिव रचिता । कु-
ट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूरित्यमरः । कालकृत्तेत्यादि स्यष्टम् ।

१ प्रवर्तमानकथकजन- A B C D E F G H इति जग० च । २ चत्वरेषु A
B C F G इति जग० च । ३ समाध्या- C H ४ कृतयष्टिसमारोहण- A B D G H
५ बर्हिणेषु A G ६ स- -दण्डुचकेसर- C F स- -वाचदुचकेस- D स-
-त्रयकोरककोरकु- B ७ भानुना सञ्चान- A B C G भानुना गन्त- D F H
८ रत्नप- D ९ -लिपिरिव A B D F

'कालहृतस्य दिवसमहिषस्य हृदिरक्षरेव सिद्धमसतेवाङ्गर-
मद्धार्षवस्य रक्तकमलिनेषु गगनतडागस्य काम्बुनसेतुरिव'^१
कन्दर्पममनस्य'^२ मञ्जिष्ठारागारुण्यतकिव मगनमर्थतलस्य
लक्ष्मीरिव 'खयंवरपरिगृहीतपीताम्बरा भिक्षुकीव तारानु-
रक्ता'^३ रक्ताम्बरधारिणी'^४ भगवती सन्ध्या समदृश्यत । क्ष-
णेन च क्षणदारागरचनाचतुरासु सन्ध्याशिष्यास्त्रिव वेश्यासु

लक्ष्मीरिव खयंवरपरिगृहीतः पीताम्बरो विष्णुर्यथा । पक्षे ।
पीताम्बरं पीतनभः ।

भिक्षुकीव तारायां देवतायामनुरक्ता रक्ताम्बरधारिणी
रक्तवस्त्रधरा । पक्षे । तारा नक्षत्राण्यनुरक्ता यस्याम् । आहि-
तान्यादिः । रक्तमम्बरमाकाशो यस्याम् ।

क्षणेन गणक इव नक्षत्रसूचके प्रदोषे तिमिरमजृम्भते-
त्यन्वयः । क्षणदा रात्रिस्तस्या रागरचना तत्र चतुरासु
सन्ध्याशिष्यास्त्रिव वेश्यासु । पक्षे । क्षणदा आ साकल्येन रागा
भैरवादयस्त्रेषां रचना यथायथं खरयाममूर्च्छनासहितं गानं
तत्र चतुरासु । यदा । क्षणदानां स्वसुखप्रदानामा साकल्येन
रागरचना प्रीतिरचना तत्र चतुरासु ।

१ कालेन हृतस्य दिवसमहिषस्य B कालेन हृतस्य महिषस्य C कालहृतदि-
वसमहिषस्य- E कालहृतस्य महिषस्य G कालहृताहृतदिवसमहिषस्य- H
१-नेषरिव A -केतुरिव D १ कन्दर्पस्य D ४ खयंवरस्य- A B D H खयं
स्य- C F ५ रागरक्ता A B C F G H इति जग० च । -रक्ताम्बर- D
१ + च वारयोपिदिव पञ्चवानुरक्ता-कालेषकताक्षयधरा-वधुरिव-कपिलता-
रका D

तुलाधारशून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि^१ घनघटमानदल-
पुटासु पुटकिनीषु तिमिरप्रतिहस्तकेष्विव तत इतः परिभ्र-
मस्य कमलसरसि^२ मधुकरेषु^३ विकलकुररीकृतच्छलेन

तुलाधारा वणिजस्तैः शून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि ।
षष्ठे । तुलारात्रिराधारो येषां ते चन्द्रादयस्तैः शून्यायाम् ।
तथाच मात्रः ।

अविभायतारकमदृष्टहिमद्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः ।

विगतोदतापमतमिच्छमभादपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥

इति ।

तुलाधारस्तुलारात्रौ भवेदाणिजकेऽपि च ।

इति विश्वः ।

घनं निविडं घटमानदलपुटासु पुटकिनीषु कमलिनीषु ।
राजादेर्योग्यस्यापदि विपणिनो विपणमपसारयन्ति मञ्चीकाश्च
स्वदारपिधानमाचरन्तीति लोकव्यहारो ध्वनितः । हरताञ्च
इति भाषायाम् ।

गालीकिनी पुटकिनी विसनास्त्रिश्च पद्मिनी ।

इत्युत्पत्तिनी ।

कमलसरसि तिमिरप्रतिहस्तकेष्विवेतस्ततो भ्रमरेषु परि-
भ्रमस्यु । प्रतिहस्तकोऽपरहस्तकः । सञ्ज्ञायां कन् । गुमास्ता

रविविरहविधुरासु विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु गणक इव
 नचत्रसूचके प्रदोषे हरकण्डकाण्डकालिमसनाभि दैत्यवस-

इति भाषायाम् । मास्त्रिनेन साम्यात् प्रतिहस्ततोत्प्रेक्षणम् । प्रभौ
 पराभूते सुद्रः परहस्तदारादीन् समया स्वधृत्यान् लक्ष्मीजिघृ-
 क्षया प्रेषयत्येवेति लोकाप्रसिद्धो ध्वनितः ।

रविविरहविधुरासुतएव विकलकुरररीइतच्छलेन पत्नि-
 विशेषशब्दमिषेण विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु ।

गणक इव दैवज्ञ इव नचत्रसूचके शुभाशुभकार्योपयोग्य-
 श्रिन्यादिनचत्रसूचके । पक्षे । नचत्राणि तारास्तसूचके द्योतके
 प्रदोषे । दैवज्ञगणकावपीत्यमरः ।

हरस्य कण्डकाण्डं गलस्तम्भस्तत्कालिमसनाभि दैत्यवसामिव
 प्रकृतः श्रेष्ठस्वारको दैत्यविशेषो यत्र ।

काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शास्त्रिणाम् ।
 स्तम्भे रहसि गर्वे चेति धरणिः । पक्षे । प्रकृष्टास्वारका भौमा-
 दिनचत्राणि यत्र । तथाच माघः ।

सवितुस्त्रिपाङ्क्ति ददृशेऽपि न यः

स तमीं तमोभिरधिगम्य तताम् ।

द्युतिमयहीङ्गहमणो लघवः

प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥

इति ।

मिव १ प्रकृष्टतारकं भारतसमरमिव वर्धमानोऽलूककलकलं २
 मृष्टयुस्त्रवीर्यमिव कुण्डितद्रोणप्रभावं मन्दनवनमिव ३ सञ्च-
 रत्कौशिकं ४ कृष्णावर्त्मवाखिलकाष्ठापहारकं सगर्भमिव ५

भारतसमरमिव वर्धमान उलूकस्य कुरयोधविशेषशकुनिपु-
 चस्य कलकलो यत्र । पचे । उलूकाः पेषकाः ।

उलूकः कुरभेदेऽपि पेषके जस्यभेदिनि ।

इति विश्वः । सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्भूत इत्यम् ।

मृष्टयुस्त्रवीर्यमिव द्रुपदपुत्रवीर्यमिव कुण्डितो द्रोणस्याचा-
 र्यस्य प्रभावो येन । पचे । कुण्डितो द्रोणानां काकानां प्रभावो यत्र ।

द्रोणो ना दग्धकाके स्यादसत्यासो गुरावपि ।

इति बद्रः ।

मन्दनवनमिवेन्द्रवनमिव सञ्चरन् कौशिक इन्द्रो यत्र । पचे ।
 कौशिका उलूकाः ।

कौशिकः पेषके ब्रह्मे विश्वामित्रे च कौशिकः ।

इति विश्वः ।

कृष्णावर्त्मवाखिलकाष्ठानामिन्धनानामपहारकम् । पचे ।
 काष्ठा दिग्गसासामपहारकमाष्कादकम् । यदा । कृष्णावर्त्मान-
 मिव दुराचारमिवाखिलकाष्ठानामखिलोत्कर्षणामपहारकं
 नात्रकम् ।

१ प्रकृष्ट- D F प्रकृष्ट- H २ -कोलाहलं D ३ मन्दनमिव B F H ४ छ-
 -काष्ठाप- A D ५ इति जग० च नर० च । सगर्भमिव A B C E F G H
 सगर्भमिव D

घनतरपाषाणकर्करासु^१ गिरितटीषु सच्चुरिव सुप्तसिंहनय-
नदीधितिच्छटाकपिलेषु^२ सानुषु सजीवमिव तमोमणिभिः
संवर्धितमिवाग्निहोत्रधूमलेखाभिर्मांसलितमिव^३ कामिनीकेश-
पाशसंस्कारागुरुधूमपटलैरुद्दीपितमिव घनतरलीनमधुकर-

दृष्टवर्त्मा ऊताग्ने स्याद्गुराचारे विधुन्नुदे ।

काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः ।

स्याद्दिग्नि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्यातमिन्धने ।

इति विश्वप्रकाशः ।

सगर्भमिव ससत्त्वमिव । अधिकमिति यावत् । क्वचित् सगर्व-
मित्यपि पाठः । घनतराः पाषाणाः कर्करासु यत्र तासु गिरि-
तटीषु । कांकर इति भाषायाम् ।

सच्चुरिव सिंहनेत्रदीधितिच्छटाकपिलेषु सानुषु । सुप्त-
सिंहेति पाठस्तु भ्रामकत्वादुपेक्षितः ।

तमोमणिभिर्ज्योतिरिक्लृष्टैः सजीवमिव । इतस्ततो भ्रमणा-
दिति भावः ।

ध्वान्नोन्मेषखद्योतस्तमोमणिर्ज्योतिरिक्लृष्टः ।

इति व्याडिः ।

अग्निहोत्रधूमलेखाभिः संवर्धितमिव । कामिनीकेशपाशस-
स्कारार्थमगुरुधूमपटलानि तैर्मांसलो बलवांस्तद्ददाचरितमिव ।
सिन्धादित्वात्तः । बलवान् मांसलोऽसल इत्यमरः ।

१-पिशासु A B २-पिशेषु D ३-कामिनीनां केश- A B C F G H

१पटलमेचकितपेचकिकपोलतलदानधाराशीकरैः पुञ्जीकृत-
मिव २वितततमालमालाच्छायासु ३लीयमानमिव ४कञ्ज-
श्यामभोगिभोगेषु प्रावरणमिव रजनीपांसुलायाः पलितौष-
धमिव वृद्धवारविलासिन्या अपत्यमिव रजन्याः सुहृदिव

घनतरं निविडतरं लीनानामुपविष्टानां मधुकराणां पट-
लैर्मेचकितानां श्यामवदाचरितानां पेशकिनां गजानां कपो-
लतलदानधाराशीकरैरुद्दीपितमिव ।

उल्लूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेशकः ।

काञ्चश्यामसमेचका इति द्वयोरमरः । प्रौढोक्तिः ।

वितता या तमालमाला तच्छायासु पुञ्जीकृतमिव । कञ्ज-
श्यामभोगिभोगेषु सर्पशरीरेषु लीयमानमिव । रजनीपांसु-
लाया रात्रौ कृष्णाभिषारिकायाः प्रावरणमिव । खैरिणी पां-
सुला च स्यादित्यमरः ।

वृद्धवारविलासिन्याः पलितस्य जराकृतकेशशैल्यस्य शैवधं
तन्निवारकमिव । अन्यतमसे केशानां विशेषानुपलम्भादिति
भावः । पलितं वेश्यानां जीविकाभङ्गहेतुरिति ता एव वर्णिताः ।
पलितं जरसा शैल्यं केशादावित्यमरः ।

रजन्या रात्रेरपत्यमिव । तत उद्भूतत्वादिति भावः । कलि-

१ पटलैर्मेचकितमिव पेश- A D F प० -पोलतरलदान- A B प० -पोल-
दान- C H २ विततमालतमाल- A C E F G H वितततमाल- B D
३ -लकाननच्छायासु B C D E G -लकाननशिखासु F -लकाननतलच्छा-
यासु H ४ कञ्जलसश्या- A B C D F

कलिकालस्य मित्रमिव दुर्जनहृदयस्य^१ बौद्धदर्शनमिव^२ प्र-
त्यक्षद्रव्यमपङ्गुवानं तिमिरं व्यजृम्भत^३ । ^४मुदितमिवातिम-
त्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले फलितमिवासान्द्रबहलच्छ-
^५द्विततमालतमालकानने ^६स्फुरितमिवातिकान्तकान्ताजन-
^७घनतरकेशपाशसंहतौ^८ मिलितमिवेन्द्रनीलमणिरश्मिभिरति-

कालस्य सुहृदिव । सदाचारनाशकत्वान्मालिन्याश्च साम्यात्
सुहृत्त्वम् । दुर्जनहृदयस्य मित्रमिव ।

बौद्धदर्शनमिव बौद्धशास्त्रमिव प्रत्यक्षमपि चचुरिन्द्रिय-
गोचरमपि न तु परमाणादिवदतीन्द्रियं द्रव्यमपङ्गुवानम् ।
सर्वं ज्ञानमयं जगदिति मन्यमानास्ते ।

सूर्याचन्द्रमसौ व्योम ताराचक्रं वसुन्धरा ।

सरितः सागराः शैलाश्चित्तस्यैव विभूतयः ॥

इति प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमन्यथयन्ति ।

अतिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले मुदितमिव हृष्टमिव ।
अतिसान्द्रबहलपत्रविततमालतमालकानने फलितमिव । अति-
कान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशसंहतौ स्फुरितमिव । इन्द्रनील-
मणिरश्मिभिर्मिलितमिव । अतिश्रयमांसलं तमः । अवटा ग-
र्तास्रटा अटव्यस्य तत्रोत्पन्नमिव ।

१ -यानां C D F २ इति जग० च । बौद्धदर्शनमिव A B C D E G H
३ -रमजृम्भत A D E F G H व्यजृम्भत C ४ मुदितमिव मत्त- A B C ५ द-
वितततमाल- A B C F G H ६ स्फुरित- A B F H स्फा० -जनतरकेश- B
७ घनतरकेश- H ८ -सक्तौ A B C G -केशसंहतौ D E H

अथमांसलं तम इवावटतटाटवीषु^१ साटोपमिव^२ स्फुटपाटवो-
^३त्कटप्रकटविशङ्कटकुटजवितपोत्कटविनटितषट्पदालिषु^४
^५घनतरघोरघस्मरविषधरभोगभासुरं मदभरमत्तदन्तिदन्त-

अवटः स्यात् खले गर्ते कूपे कुहकजीविनि ।

इति विश्वप्रकाशः ।

स्फुटं पाटवं पटुलं तेनेत्कटमुदयं प्रकटो व्यक्तो विशङ्कटो
महान् यः कुटजवितपस्तत्रोत्कटविनटितषट्पदालिषु साटो-
पमिव सावष्टम्भमिव ।

विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विलासविकरालयोः ।

इति विश्वप्रकाशः । विशङ्कटं पृथु बृहदित्यमरः ।

घनतरं घोरं भयानकं घस्मरो भचको यो विषधरस्त-
ङ्गेगवङ्गासुरम् । घोरं भीमं भयानकम् । भचको घस्मरोऽसुर
इत्युभयत्रामरः । सृघस्यदः क्वारश्च घसेः ।

मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनेन जर्जरं शिथिलावयवं तमः ।
मदमत्त इति विशेषणं गजानां तारुण्यद्योतनाय तच्च दन्तयोः
शैत्याय ।

निशाकरारम्भसमये चन्द्रोदयारम्भसमये मङ्कुचत्कुवलय-

१ -सल्लमवटतटाटवीषु C -सल्लतममवटतटाटवीषु D -सल्लं तम उन्मत्तमिवा-
वटतटाटवीषु E -सल्लं तमोऽवटतटाटवीषु F -सल्लतमसुन्मत्तमिवावटतटाटवीषु G
२ + अति- A B C F G H इति जम० च नर० च । ३ ल० -मङ्कटानेकविट-
पोत्कटविटपिविलुटितष- D ४ -दावलीषु C D G H इति जम० च नर० च ।
५ घनतरघोरघोरमतिघस- A B C H घनतरघोरतरघघरविष- D

द्युतितर्जनजर्जरं तमः । निशाकरारम्भसमय^१ इव ^२सङ्कुचकु-
 षलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे ^३नतिमति तमीतिमिरे क्षणेन
 च सन्ध्याताण्डवाडम्बरोच्छ्रितमहानटजटाजूटकूटकुटिल-
^४विवरविवर्तितजङ्गुकन्यावारिधाराबिन्दव इव विकीर्ण ^५दुर्धर-
^६धरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्गत्तमातङ्गमण्डलकरपरिमुक्त-^७

व्याजेन विरचिताञ्जलिपुट इव । अतएव नतिमति नञ्चे तमी-
 तिमिरे सति ।

क्षणेन तारका व्यराजन्तेत्यन्वयः । पूर्वं तमःप्रारम्भे ता
 एव वर्णिता इदानीं चन्द्रेदयप्रारम्भ इति न किञ्चिदसमञ्ज-
 सम् । सन्ध्यासु ताण्डवं नृत्यं तस्याडम्बरः समारम्भस्तेनोच्छ-
 लिते महानटस्य शम्भोर्जटाजूटकूटकुटिलविवरे विवर्तिता या
 जङ्गुकन्या गङ्गा तस्या वारिधाराबिन्दवस्त इव विकीर्णा वि-
 स्तृताः । ताण्डवं नटनं नाय्यमित्यमरः ।

आडम्बरः समारम्भे गजगर्जितद्वयर्थयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

दुर्धरधरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्गत्तमातङ्गमण्डलं समूह-

१ -समय A D २ सङ्कुचितङ्गु- A B C D F G H स० -व्याजादि- A
 B F G स० -व्याजवि- C D H ३ नमति नातितनीयसि तमी- A B नाति-
 तनीयसि तमी- C नमति तनीयसि तमी- D नमति तमी- E F H चव-
 नमति-तमी- G ४ विवरवर्तितज- E F H विवरवर्तितज- D ५ दुर्धरतरधर- G
 ६ ध० -दिङ्गातङ्ग- A B C D F G H ७ -तङ्गमण्डलमुक्ताः करिशी- C ध०
 -तङ्गमुक्तकरशी- D ७ -तङ्गमण्डलकरमुक्ताः करिशी- C ध०

शीकरच्छटा 'इवातिद्वीयोनभस्तलभ्रमणखिन्नदिनकरतुर-
गवाप्तफेनस्तबका इव' गगनमहासरःकुमुदकाननसन्देह-
दायिन्यो विश्वं गणयतो विधातुः शशिकठिनीखण्डेन तमो-
मशीश्यामेऽजिन इव नभसि' संसारस्यातिशून्यत्वाच्छून्यवि-
न्दव इव वितता अगन्नयविजयविनिर्गतस्य 'मकरकेतो रति-

सात्करैः शुष्णाभिः परिमुक्ताः शीकरच्छटा अमुकणच्छटा-
सा इव ।

करो वर्षोपले पाणौ शुष्णाप्रत्ययरश्मिषु ।

इति विश्वप्रकाशः ।

अतिद्वीयो दूरं नभस्तलं तत्र भ्रमणेन खिन्ना दिनकरतु-
रगास्तैर्वाप्तफेनस्तबका इव । द्वीयस्य दविष्टं च सुदूर इत्यमरः ।

गगनमहासरसः कुमुदकाननसन्देहदायिन्यः । तुल्यत्वा-
दित्यर्थः ।

विश्वं गणयतो विधातुस्तमोमशीश्यामेऽजिने चर्मणीव नभ-
स्याकाशे शशी चन्द्र एव कठिनी खटिका तस्याः खण्डेन प्रकलेन
रचिता इति शेषः । संसारस्यातिशून्यत्वात् । नश्वरत्वेनेत्यर्थः ।
शून्यविन्दव इव । कठिनो खटिकायां त्विति विश्वप्रकाशः ।

अगन्नयविजयार्थं विनिर्गतस्य मकरकेतोः कामस्य रतेः प्रि-

१ इव तता चति- D इव० -नभःस्तल- C D G H इव० -रघतुरग- D G
इव० -तुरगविसरवा- C D F २ + शीशा B + कीशा C ३ विद्यति A B C
D F G H ४ कुमुदकेतो C D H

करतलविकीर्णलाजा^१ इव ^२गुटिकास्त्रगुलिका इव पुष्पध-
न्वनो वियदम्बुराशिफेनस्तबका इव रतिविरचिता गगनाङ्गणे
आतर्पणपञ्चाङ्गुलय इव ^३विकीर्णा व्योमलक्ष्मीहारमुक्तानि-
करा^४ इव ^५चन्द्रचिताचक्राद्वात्यावेगव्यस्ताः^६ कामकीकस-

थायाः करतलविकीर्णलाजा इव । पुष्पधन्वनो गुटिकास्त्रं
गुल्ले इति भाषायाम् । तस्य गुलिका इव । गुरिया गोली
इति वा इयं भाषायाम् ।

वियदम्बुराशेः फेनस्तबका इव । गगनाङ्गणे रतिविनिर्मिता
आतर्पणम् । अचिपन इति भाषायाम् । तस्य पञ्चाङ्गुलयः ।
शुटको इति भाषायाम् । ता इव । उत्सवादावातर्पणेनाङ्गुली
रञ्जयित्वा कुड्यादि रञ्जयन्तीति सम्प्रदायः ।

आतर्पणं च सौहित्ये विन्धादालिम्बनेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

विकीर्णा विक्षिप्ता व्योमलक्ष्म्या हारमुक्तानिकरा इव । चन्द्र
एव चिताचक्रं तस्माद्वात्यावेगेन व्यस्ता इतस्तत उत्पतिताः
कामकीकसखण्डाः कामास्त्रिखण्डास्त इव । चिता चित्या चितिः
स्त्रियाम् । कीकसं कुल्यमस्त्रि चेति द्वयोरमरः ।

१-कीर्णा लाजा B E G -कीर्णा लाजाङ्गुलय D २ गुटिकास्त्रगु- C F
३ विकीर्णयो- A B E G ४-मुक्ताफलनिकरा A B F G ५ इति जग०
च । हरकोपानलदग्धकामचिता- C D हरकोपानलदग्धकामचन्द्रचिता- G
६-न्यस्ताः A D

खण्डा इव तिमिरोद्गमधूमधूमलसन्धानलपरितप्तगगनम-
हास्थलीकटाहभृज्ज्यमानलाजानुकारिण्य^१ इव तारका
व्यराजन्त ।

ताभिः श्चित्रितमिव वियदशोभत । दीर्घाच्छासरचनाकुलं
^१सुश्लेषवक्त्रघटनापटु सत्कविषचनमिव चक्रवाकमिथुनमती-

तिमिरमेव धूमस्त्रेण धूमलः कृष्णलोहितः सन्धैवानलो
वक्त्रस्त्रेण परितप्तो गगनमहास्थल्येव कटाहस्तत्र भृज्ज्यमान-
लाजानुकारिण्यः । धूमधूमलौ कृष्णलोहित इत्यमरः ।

ताभिस्ताराभिः श्चित्रितं सञ्जातकुष्ठमिव वियदराजत ।
कोठो मण्डलकं कुष्ठं श्चित्र इत्यमरः । श्चित्रितमिति पाठे सञ्जा-
तश्चित्रम् ।

दीर्घाच्छासो दीर्घपरिच्छेदस्तद्रचनयाकुलं व्याप्तम् । यद्वा ।
दीर्घाच्छासरचनानां कुलं गृहम् । शोभनः श्लेषोऽलङ्कारो गुण-
विश्लेषो वा वक्त्रं छन्दोभेदस्तद्रचनापटुः सत्कविस्तत्काव्यमिव ।
पक्षे । दीर्घाच्छासस्य महोच्छसनस्य रचनयाकुलं व्याकुलम् ।
सुश्लेषवक्त्रघटना शोभनः श्लेष आलिङ्गनं यत्र तादृशी वक्त्रघ-
टना मुखसंयोजनं तत्र पटु चक्रवाकमिथुनमतोवाखिद्यत ।

आख्यायिका परिच्छेद आश्वासोच्छासकावपि ।
इत्युत्तरतन्त्रम् । कुलं जनपदे गृहे ।

१ -मानरविकरधान्यार्थस्फुटितलाजवीजानुकारा B C F H इति अज० च ।
१ संश्लेष- D इति अज० च नर० च ।

वाखिद्यत । कमलिनीवनसञ्चरणलग्नमकरन्दविन्दुलुब्ध-^१
मुग्धमधुकरमालाशबलगात्रं^२ कालपाशेनेव^३ मूर्तरामशापे-
नाकृत्यमाणं चक्रवाकमिथुनं^४ विजघटे । रविविरहविधुरायाः

सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम् ।

इति विश्वप्रकाशः ।

एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः ।

तन्मेषेण यत् स शब्दशैः श्लेष इत्याभिप्रेक्षितः ॥

इति भोजराजः । छिद्यमस्युष्ट्रैथिल्यं इति गुणप्रकरणे दृष्टी ।

वक्त्रं नाद्यन्नसौ ख्यातामर्थैर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।

इति केदारः ।

पटुस्त्रीक्ष्णोऽस्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपिच ।

इति ब्रह्मः ।

कमलिनीवनसञ्चरणैर्लग्नमकरन्दविन्दुषु लुब्धा सदृष्ट्या
मुग्धा रम्या मधुकरमाला तथा शबलं चित्रं गात्रं यस्य तत् ।
कालपाशेनेव मूर्तरामशापेन सम्यग्यथा रात्रौ न मिलतस्त-
थाकृत्यमाणं चक्रवाकमिथुनं विजघटे विघटितम् ।

रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव चक्रवाकमिथुनं
द्विधा पपाट । अट पट गतौ ।

१ - कुलसुखरमधु- C G H २ - गात्रतया C ३ - मुक्तराम- D सू - शापेना-
वक्त्र- C H ४ + विधुरं H

'कमलिन्या हृदयमिव द्विधा पपाट चक्रवाकमिथुनम् ।
 आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य पार्श्वे सञ्चरन्ती कुमुदिन्या
 भ्रमरमाला दूतीवाख्यस्य । तारकाव्याजादस्ताङ्गतस्य दिवा-
 करस्य शोकादिव स्खुलाश्रुविन्दुभिः १ककुभो व्यरुदन् ।
 भास्यतो निजदयितस्य २विरहादभिनवकिञ्चस्कराजिव्याजेन
 मुर्मुर इव ३ नलिनिकोशहृदये जज्वाल । ४रविरग्निभस्मित-

कुमुदिन्याः पार्श्वे सञ्चरन्ती भ्रमरमालागमिष्यतो हिम-
 करदयितस्य चन्द्रप्रियस्य दूतीवाख्यस्य । सञ्चरन्तीत्यत्र
 तृतीयात्मनेन योगाभावात् समस्तुतीयाद्युक्तादिति नात्मनेपदम् ।

अस्ताङ्गतस्य दिवाकरस्य शोकात् ककुभस्ताराव्याजेन व्यरु-
 दन् । कमलिनी कोशहृदये भास्यतो निजदयितस्य विरहाद-
 भिनवकिञ्चस्कराजिव्याजेन मुर्मुर इव तुषानस्य इव जज्वाल ।
 मुर्मुरस्य तुषानस्य इति वैजयन्ती ।

रविरग्निभस्मितनभोवगस्य मञ्जीराग्निरिव । अतिवचनमिव
 वेदवाक्यमिव परिहृतं दिगम्बरस्य बौद्धस्य दर्शनं शास्त्रं येन
 तत् । पक्षे । दिगम्बरयोर्दिगाकाशयोर्दर्शनं येन तत् । शार्वरं
 शर्वरीसम्बन्धि । शेषत्वेन विवक्षायाम् । भवे तु ठञ् स्यात् ।

१ कमलिनीकामिन्या H २ शोकादिव क- DH शोकात् क- E ३ वि-
 -राजिन्या- A B C D F H ४ मुर्मुरमिव A B E F G H इति जज्ञ० च नर०
 च । ५ रविरग्निदवाग्निभ- B C G

नभोवनमशीराशिरिव श्रुतिवचनमिव^१ परिहृतदिगम्बरदर्शनं^२ सद्यो द्रावितराजपट्ट इव समुद्रप्रवाह इव शार्वरमन्धकारं व्यजृम्भत ।

क्षणेन च क्षणदाराजकन्यकाकन्दुकः^३ कन्दर्पकनकदर्पण उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवकाकृतिः^४ प्राचीललाटतट-

एवं शार्वरस्य तमसो निवृत्तय इत्यादयो व्याख्याताः । तमो व्यजृम्भत ।

क्षणेन रजनीपतिरभ्युदयमाससादेत्यन्वयः । क्षणदाराजकन्या कन्दुको गेन्दुकः । गेन्दुकः कन्दुक इत्यमरः । गेन्दा इति गालमसुरिया इति भाषायाम् ।

कन्दर्पस्य कनकदर्पणो मुकुरः । दर्पणे मुकुरादर्शनावित्यमरः । कनकपदं रक्तत्वेन साम्यार्थम् ।

उदयगिरेर्बालमन्दारपुष्पस्तवको नव्यमन्दारगुच्छकस्तदाकृतिः । स्याद्गुच्छकस्तस्तवक इत्यमरः । बालपदमारुण्यातिप्रथाय ।

प्राचीललाटतटे कुङ्कुमबिन्दुचक्रवदाकारो यस्य । अथ कुङ्कुमम् । कश्मीरजम्बामिश्रिखमित्यमरः ।

१ श्रुतिदर्शनमिव A F G २ हृतदि- A F H हृतदि- B C ३ + क्षण इवातिरस्त्रतविश्वरूपभावं A B क्षणमपि तिरस्त्रतविश्वरूपभावं D F ४ -कन्यकाकनककन्दुकः A B -कन्यकाकरकन्दुकः C F -कन्याम्रीडाकन्दुकः D ५ प्राचीललाटलाट- A प्राचीमहिच्छाललाट- D प्रा० -कुङ्कुमाम्बुविन्दु- D

कुङ्कुमबिन्दुचक्राकारः कनककुण्डलमिव नभःत्रियः दिव्य-
वधूप्रसाधिकास्रस्तस्रस्तलक्तकपटलमिव^१ गगनसौधकनक-
कुम्भ इव प्रस्थानकनककलश इव त्रिभुवनविजयविनिर्गतस्र-
मकरकेतोः ^१कन्दर्पकार्तस्वरतूष्णमुखकान्तिस्करः ^२प्राच्य-
शैलशिखराग्रप्ररूढजपाकुसुमच्छविः ^३स्वच्छकुङ्कुमपिण्डपूर्ण-

नभःत्रियः कनककुण्डलमिव कर्णवेष्टनमिव । कुण्डलं कर्ण-
वेष्टनमित्यमरः ।

दिव्यवधूनां प्रसाधिका तद्भस्तात् स्रस्तमलक्तकपटलमिव ।
गगनेति स्रष्टम् । प्रस्थानकनकेति च ।

कन्दर्पस्य कार्तस्वरतूष्णमुखकान्तेः सुवर्णनिषङ्गमुखशोभा-
यास्तस्करोऽपहारकः । तच्छ्रेष्ठत्वादिति भावः । तूष्णोपासङ्ग-
तूष्णीरनिषङ्गा इत्यमरः ।

प्राच्यां भवः प्राच्यः शैलस्तच्छिखराग्रे प्रकटं जपाकुसुमं
तच्छविः । द्युप्रागपेति यत् । श्राद्धपुष्पं जपापुष्पमित्यमरः ।

स्वच्छकुङ्कुमेन पिण्डं सान्द्रं पूर्णपात्रमिव निशाविस्त्रासिन्याः ।

पिण्डं सान्द्रे बले काले तूलेऽपि परिकीर्तितम् ।

पूर्णपात्रं वस्तुपूर्णपात्रे वर्धायकेऽपि च ॥

इति विश्वः ।

१ -पिण्ड इव D २ क० -मुखचक्रा- A B C D F ३ प्राक्- A B C D
४ ख० -पूर्णकरस्थितपा- A B H ख० -पूर्णस्थितिपा- C

पात्रमिव निशाविलासिन्याः कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश^१ इवाख-
ण्डलाशाङ्गनायाः^२ क्षीरसिन्धुरिव हरिणाधिष्ठितो राम इव
लक्ष्मणान्वितः सुग्रीव इव तारापतिः सुराजैव रक्तमण्डल^३
उदयारुणमण्डलो^४ "रजनोपतिरुदयमाससाद् ।

ततः कामिनीहृदयसङ्गमित इव "चकोराङ्गनानेत्रपुटपीत

कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश इवाखण्डलाशाङ्गनाया इन्द्रदिग-
ङ्गनायाः । आखण्डलः सहस्राक्ष इत्यमरः ।

क्षीरसिन्धुरिव हरिणा विष्णुनाधिष्ठितः । पक्षे । हरिणेन ।
राम इव लक्ष्मणेनानुगतः । पक्षे । लक्ष्मणा चिह्नेन ।

सुग्रीव इव तारा तन्नामिका स्त्री । पक्षे । तारा नक्षत्राणि ।

सुराजैव रक्तं मण्डलममात्यादिसमूहे यस्य । पक्षे । म-
ण्डलं विभक्तम् ।

उदयेनारुणं मण्डलं विभक्तं यस्य सः ।

ततः कामिनीहृदये सङ्गमित इव चकोराङ्गनाभिर्नेत्र-
पुटैः पीत इव कुमुदकोशैर्लीढ इवाखादित इव क्षीणतां ज-
गाम क्षणदाहृतो रागसङ्गमण्डलसंज्ञं लौहित्यम् ।

अनन्तरं ग्रहपतिस्तद् उज्जगाम । शर्वरी ब्रजाङ्गना गोपी

१ -मर A B F H २ -शाविलासिन्याः B H -शाङ्गनायाः C ३ - रक्तमण्डल A B D E H ४ रजनो -पतिरुदयाचक्षमा- C रजनो -पतिरभ्युदय-
H इति नर० च । ५ इति नर० च । च० -पुटपाठित A B C F G H
च० -पुटपोटपीत D

इव रक्तकुमुदकोशलीढ इव क्षीणतां क्षणदाकृतो जगाम
रागः ।

अनन्तरं^१ 'शर्वरीप्रजाङ्गनाविष्कृतनवनीतखस्तिक इव
कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितमुकुर'^२ इव श्वेतातपत्रमिव मकर-
केतोर्दन्तपालिचक्रमिव वियन्महासेः श्वेतचामरमिव^३ मदन-

तस्या आविष्कृतं नवनीतस्य खस्तिकस्य तुष्कमिव । चैक इति
भाषायाम् । नवनीतं नवोद्भूतमित्यमरः ।

खस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कण्डभेदयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितो मुकुर इव । मकरकेतोः श्वे-
तातपत्रमिव । वियन्महासेराकाशखड्गस्य । पालयतीति पालिः ।
पाल रक्षणे । अन्तः । अच इः । दन्तस्य गजदन्तस्य पालिर्गज-
दन्तमयः । त्वरिति यावत् । मदनमहाराजस्य श्वेतचामरमिव ।
चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । निशायमुनाया वासुकापुलिन-
मिव । गगनमहातापसस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थं स्फटिक-
मयत्रिवलिङ्गमिव । काल एवोरगः कृष्णोरगस्य स्फाटिकमिव ।
नभोमहार्णवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव । मदनारिणा त्रिवेण
दग्धस्य मकरकेतोश्चैत्यमिव ।

१ + च ABCG २ अ० -ङ्गनाभुजावि- D अ० -ङ्गनाविष्कृतनव- FG
३ - मुकुर ABCDEFGH इति अम० च । ४ - र इव ACDH

महाराजस्य बालुकापुलिनमिव निशायमुनायाः स्फाटिकलि-
ङ्गमिव गगनमहातापसस्याण्डमिव कालोरगस्य कम्बुरिव
नभोमहार्णवस्य चैत्यमिव मदनारिद्ग्धस्य मकरकेतोश्चिता-
चक्रमिव कलङ्काङ्गारशबलं सङ्कल्पजन्मनो गगनगामिगङ्गा-
पुण्डरीकमिवाम्बरमहार्णवफेनपुञ्ज इव पारदपिण्ड इव
कालधातुवादिनो राजतकलश इव दूर्वाप्रवालशबलः^१ क-

चैत्यमायतने बुद्धगृहे चोद्देश्यपादपे ।

इति विश्वः ।

कलङ्काङ्गारः । यद्यप्यङ्गारोऽलातमुल्लुकमित्यमरः । साग्नि-
काष्ठमङ्गारः । अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्त इति प्रयुक्तं
भवभूतिना । तथापि निरम्यग्निदग्धं श्यामं काष्ठमिहाङ्गार-
पदेन विवक्षितं योग्यत्वात् । कोदला इति भाषायाम् । तेन
शबलं चिताचक्रमिव सङ्कल्पजन्मनः । एतादृशेऽर्थे श्रीहर्षेण
देशीय इङ्गालशब्दः प्रयुक्तः । वितेनुरिङ्गालमिवायन्नः पर इति ।
गगनगामिगङ्गाया मन्दाकिन्याः पुण्डरीकमिव चिताम्बोज-
मिव । यदत्र वक्तव्यं तदग्रे वक्ष्यते ।

अम्बरं व्योमैव महार्णवस्तफेनपुञ्ज इव । कालधातुवादिनः
पारदपिण्ड इव । दूर्वाप्रवालशबलो राजतकलश इव । दूर्वा-
प्रवालेति कलङ्कसाम्याय । कन्दर्परथचक्रचारुदयाचलचारु-

‘न्दर्परश्चक्रचाक्षरम्बरप्रासादस्य’ पारावत इव ‘उद-
 याचलचासूचूडामणिरिव’ ‘ऐरावतसुप्तसिन्दूरकुम्भसखलमिव
 भग्नशृङ्गपुराणगोमुण्डखण्ड इव तारकाश्वेतगोधूमशालिनो
 नभःक्षेत्रस्य मलयजपिण्डपाण्डुरराजतपात्रमिव’ ‘सिद्धाङ्गना-
 हस्तसस्तं’ ग्रहपतिरुज्जगाम ।

चूडामणिः । अम्बरमेव प्रासादो राजगृहं तस्य पारावत इव ।
 गृहप्रकरणे । प्रासादो देवभूभुजाम् । पारावतः कक्षरवः कपोत
 इति द्वयोरमरः । ऐरावतस्य सुप्तसिन्दूरं शृष्टसिन्दूरं कुम्भसख-
 लमिव । श्वेतगोधूमैः शालिनः श्वेतत्वं तारासाम्याय । काबिखी
 गोह्रं इति भाषायाम् । शोभमानस्य नभःक्षेत्रस्य भग्नशृङ्गः । भग्न-
 विषाणत्वं वर्तुलत्वार्थम् । पुराणस्वर्गरहितो गोमुण्डखण्ड इव ।
 शीमानिर्माणार्थं रक्षार्थं वा क्षेत्रे गोमुण्डः समारोप्यते । सिद्धा-
 ङ्गनाहस्तात् सस्तं भ्रष्टं मलयजेन घृष्टचन्दनेन पिण्डं चूर्ण-
 मतएवातिपाण्डुरं राजतपात्रं रौप्यपात्रमिव । यद्वा । मलयज-
 पिण्डैर्घृष्टचन्दनगुटिकाभिः पाण्डुरमित्यादि । उभयत्र भ्रंश-
 नवर्णनं चन्दनपङ्कविन्दवो गुटिका वा तारा विकीर्णा इति
 ध्वनयितुम् । श्लोचनमधुकराणां पुण्डरीकमिव । वर्तुलत्वसा-

१ न्द०-रम्बरमहाप्रा- A B C D F G २-प्रासादश्वेतपा- D H ३ उदया-
 चलचूडा- A B C D F ४ ऐरावतचालितसि- D ५ सिद्धाङ्गनालनविषसं C
 ६ + इव मगनात् तारापति- D + नभसि E

यस्य पुण्डरीकं लोचनमधुकराणां शयनीयसैकतमिव
चित्तहंसानां स्फाटिकव्यजनं विरहवह्नीनां श्वेतश्राणचक्रं

म्यार्थं विकासपर्यन्तमायहे तु कुमुदम् । एवं पूर्वापि । चित्त-
हंसानां शयनीयसैकतमिव शयनार्हसिकतामयदेश इव ।

विरहवह्नीनां स्फाटिकव्यजनम् । तत्सन्धुचकत्वादिति भावः ।
अत्र व्यजनं वर्तुलमग्निसन्धुचकं विवक्षितम् । हितनी इति
भाषायाम् ।

अत्रान्तरे मानिनीमानपाटनपटुकुमुदिनीकान्तोदयावस-
रेऽभिसारिकासार्थप्रहितानां श्योत्न्राभिसारिकासमूहप्रेषितानां
दूतीनामन्योऽन्यसङ्घटनविरहनिवेदनादिकर्मकुञ्जालानां प्रियत-
मान् प्रति वल्लभान् प्रति द्व्यर्था उपालम्भावर्जनरूपार्थदयोपेताः ।
मेर्या । उपालम्भे । विकारैर्मदनविकारजन्यचित्तवृत्तिविशेषै-
र्भङ्गुरा मानावस्त्राद्यामिव न केवलं परुषा एवापितु कि-
ञ्चित्स्वापराधव्यङ्गा इत्यर्थः । आवर्जन इदम् । सप्रपञ्चा वक्रो-
त्थादिसहिताः प्रवादाः प्रकृतवैदग्ध्यविशिष्टा वादा बभूवुः ।

रतार्थिनी तु सङ्केतं याति या साभिसारिका ।

इति रसरत्नहारः । उपालम्भे ।

प्रत्यक्षरश्लेषमथेत्यादि स्वगुणं प्रकटयन्नाह । अवस्तीकृतं
कौपीनावशेषीकृतम् । अनुदरा कन्येतिवदन्पताच नञोऽर्थः ।
उक्तं च ।

१ - एव A B C D E F २ चित्तरत्नहं- C F G ३ + एव A B F G H
४ + एव A B E G H

अथशशयकामाम् । अथान्तरेऽभिसारिकासार्थप्रतिज्ञानां १

तस्याद्दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राप्तत्वं विरोधश्च गज्जर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ।

इति । आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि न जानासि । अथा धन-
कुम्भवा काममञ्जर्या मखमङ्गकभेषो वसुपाशितोऽपवाहितस्तथा
तवापि का मतिर्भविष्यतीति वक्ति । आत्मानमित्यादि । यदा ।
स्त्रीणां कृतं कामंषादि कर्म । कृतमिति कृतः कर्मणि ऋः ।
तत्त्वतो नाकलयस्यत आत्मानमव रण । अथा काममञ्जर्या
आत्मानमवन् रणम् य महर्षिर्मरीचिः सेवक इव परिभ्रामित-
कृषा त्वमपि भूमिष्यसीति ब्रवीन्वात्मानमवेति । स्पष्टं चैतदप-
राश्वर्मचरिते । मूलकर्म तु कामंषमित्यमरः ।

त्रैत्रिकं मत्वेदमभिधाय कुसुटासक्तं मलाभिधत्ते । आत्मानं
प्रत्यवतीत्यवा । अवेः कर्तर्यच् । सा चासौ स्त्री अन्यदहन्ती
तस्मा कृतमवस्त्रीकृतं नीचनारीकर्म । भृङ्गकीटन्यायादति-
स्त्रीसेवनात् त्वं स्येव परैर्ज्ञायस इति गदति । अवेत्यादि ।
अवस्त्रीकृतं वधकथोषिद्धतमात्मानं तत्त्वतो नाकलयसि । आ-
वर्जने । सितत्त्वतो बद्धत्वाद्भेतोः । षिञ् बन्धने । ऋः । त्वमेव
मम प्रिया मान्नेत्यत्र शपथ इति शपथरूपयाशादित्यर्थः । सित-
त्त्वत इत्यत्र झरो झरीति पाक्षिकस्तकारसोप इति तु जगद्भ-
रस्य प्रमाद एव । अगचि च इति तकारद्वित्वे रूपसाम्यं बोध्यम् ।

१ — मखमङ्गकामाम् E G H १-प्रेषिज्ञानां A B C F G H +कामवबो-
धानां D

प्रियतमान् प्रति दूतीनां ह्यर्थाः सेव्याः^१ सप्रपञ्चा विकार-

श्वस्त्रीभ्यो नीचस्त्रीभ्यः कृतं पर्याप्तमात्मानं नाकलय माजा-
नीहि । मत्सख्येव त्वामभिलषत इति त्वं नीचनारीसक्तो माभू-
रिति भावः ।

कृतं युगेऽपि पर्याप्ते विहिते हिंसिते फले ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कं सुखं सुखकारी स्वयः संक्षेप आस्त्रिङ्गनं विलासो वा यस्य
न कलयोऽकलयः । न अकलयो नाकलयः । ततो मत्सखा
अन्यस्याः सित बद्ध स्त्रीकृतं स्त्रीभ्यः पर्याप्तमात्मानमव प्रीणय ।
मत्सखा सह रतिं विधायात्मानं सन्नोषधेति भावः । कं
मूर्धसुखवारिञ्चिति विश्वप्रकाशः । स्वयो विलासे संक्षेपे इति
च । यदा । नाकलय दुःखस्य स्वयः संक्षेपः सम्बन्धो यस्य । अकं
पापे च दुःखे चेति विश्वः । यदा । अस्य वासुदेवस्य वो वचो-
ऽवस्तु च स्त्री सखीस्यया कृतं पर्याप्तमवस्त्रीकृतं सखीपूर्णमात्मानं
तत्त्वतो नाकलयसि । जानासि चेत् कथं तां परित्यज्यान्वचा-
सक्तो भवसि । अकारो वासुदेवः स्यात् । वचःस्वस्त्रे च वः प्रोक्त
इत्येकाचरदयम् । यमकक्षेपचित्रेषु ववयोर्दलयोर्न भिदित्यनु-
प्रासनाङ्गदाभावेनाचार्थान्तरवर्णनम् । यदा । सितत्वतो बद्ध-
त्वाद्भेतोः । अर्थात् तथा प्रेम्णा बद्धत्वाद्दवस्त्रीकृतमात्मानं ना-
कलय । सा किल त्वां धनेनाप्यविद्यतीति व्यङ्ग्यम् । यदा ।
सितत्वाद्भेतो बन्धविघ्नेष्वबद्धत्वात् स्त्रीकृतमात्मानं नाकलय ।

१ + चेतिहासाः C

भङ्गुराः प्रवादा 'बभूवुः । तथाहि । अवस्तीकृतमात्मानं

अथ तत्समीपे गच्छ । यदा । नाकसेवाकात्रसेव सयः संक्षेपो
यस्य । निरर्थकसम्बन्ध इत्यर्थः । आकाशे त्रिदिवे नाक इत्य-
मरः । यदा । केन सुखेन सयो विश्वासस्तेन सितो बद्धसत्स-
मोघनम् । ततोऽन्यस्य स्त्री न । सर्वनाम्नोरन्यार्थकयोस्त्वत्वतोस्त-
सिखन्तस्य पञ्चम्यन्तस्य प्रयोगो यथायथं बोध्यः ।

यथा पतिव्रतया ना स्वपतिः सेव्यत एवं पराङ्गना विदग्धेन
सेवनीयेत्यर्थः ।

कृतं मिथ्याभाषणादिना हिंसितमात्मानमवद्योतय । सत्य-
सम्भाषणात् तेजोऽभिवृद्धिर्जायत इति तदाचरेति व्यङ्ग्यम् । कृञ्
हिंसायाम् ।

यदा । के जले सयो विश्वासस्तेन सितावगत जलक्रीडा-
विदित । सितस्त्ववसिते बद्धे सिता प्रकरेति हेमः ।

सितः समामे धवले विबन्धज्ञातयोरपि ।

इति विश्वप्रकाशः । यदा । नाके स्वर्गे सयो विश्वासो येषां ते ना-
कस्यया देवास्तदत् सितोऽवगतः । यदा । अवस्तीकृतं लक्ष्मीहिंसि-
तमात्मानं तत्त्वतो नाकस्यसि पूर्वं तथैव धनदानादिना सर्वस्यु-
हसीयतामापादित इदानीं तामेवायासयसि । सा दरिद्रावस्था
ते किं विस्मतेति व्यङ्ग्यम् । कस्य जलस्य सयो विश्वासो नीच-
गमनरूपस्तेन सितावगत नीचगमनप्रसिद्ध । स्त्रीकृतं स्त्रीहिं-

नाकलयसि तत्त्वतः कान्त प्रस्तर इव क्रूरोऽसि न चाकर्षक-

सितमात्मानमव । यदा । अकारो वासुदेवसेन तुल्यमव ।
इवार्थे वः । अ व कृष्ण इव स्त्रीकृतं स्त्रीपर्याप्तमात्मानं तत्त्वतो-
नाकलयसि । अन्याभिः सह क्रीडां करोषि चेत् कुरु परन्तु
मत्सख्यापि सह क्रीडां कुर्विति भावः । व वा यथा तथेवैवं साम्य
इत्यमरः । यदा । सितत्वतो धवलत्वाद्धेतोरव कृष्ण इव स्त्रीकृतं-
स्त्रीपर्याप्तमात्मानं नाकलय । तदीयशरीरवर्ण एव लङ्करीरे-
नास्ति कथं तदीयसामर्थ्यमिति भावः । यदा । येन यज्ञसा-
सितत्वं तस्मात् । नाके स्वर्गे स इवेन्द्र इव स्त्रीकृतमात्मान-
मव । यज्ञो यः कथितः शिष्टैः । स इन्द्र इत्येकाक्षरकोशः ।

अव रचे गतौ कान्तौ प्रीतौ वृत्तौ युतौ श्रुतौ ।

प्राप्तौ ह्येऽर्थेने वेशे भागे वृद्धौ यद्दे वधे ॥

स्वाम्यर्थेऽवगमे कामे कृताविति कविकल्पद्रुमः ।

दूतीसंवादवाक्यैकव्याख्यादिमूर्ध्निता मया ।

गन्धबाहुल्यभीतेन शैरुद्धं स्वधियाधिकम् ॥

हे कान्त कस्य सुखस्यान्तो यस्मात् । प्रस्तर इव क्रूरोऽसि-
पाषाण इव कठिनोऽसि निष्ठुरहृदयोऽसि । तत्रापि न चाक-
र्षको यत्सम्बन्धात् प्रत्युत्तमपि लोहं निःसरति । अयस्त्वान्त-
मणिसुम्भको यत्सम्बन्धात्सोहमुपगच्छति सूर्यकान्तो वा सूर्य-
कराभिमृष्टयच्छायासम्बन्धादिन्वनादावग्निहृत्पद्यते । द्रावको
यत्सम्बन्धात्सोहं द्रवति । चन्द्रकरस्पर्शात् स्वयं द्रवति स चन्द्र-

चुम्बकद्रावकौश्वेकोऽसि^१ भ्रामकोऽसि परं क्लितव धर्माद्यभ्य-

कान्तो वा भ्रामको घत्सम्बन्धासोहं भ्रमति स गुरिया इति
ख्यातः ।

चुम्बको द्रावकस्यैवाकर्षको भ्रामकस्तथा ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषण्मुखाः सम्भवन्ति ते ॥

इति सोहशास्त्रे । कामकसाकौश्वलेन यो नारीमाकर्षति स
आकर्षकः । रतिकौश्वलेन चचुम्बति स चुम्बकः । औषधि-
विशेषयोगेन कुचादिमर्दनेन वा यः कठिनकामिणीं द्रावयति
स द्रावकः । एतेषु नैकोऽसि । परं केवलं भ्रामकोऽसि । अन्या-
सक्तो योऽन्यनारीं भ्रामयति प्रतारयति स भ्रामकः । कस्य ब्रह्म-
त्रिरसोऽक्तो यस्मात् काम्तः । आकर्षको धनुराकर्षकः । चुम्बकः
सैन्यप्रवेक्षकः । द्रावकः परसैन्यविद्रावकः । तेष्वेकः श्रेष्ठोऽसि ।
भ्रामकोऽम्बादीनामसेः खड्गस्य भ्रामको वा काम्त मगोहर न
प्रस्तर इव क्रूरोऽसि । प्रार्थितः सन्नपराधान् लभसे । आकर्षक-
चुम्बकद्रावका इषवो वाणा यस्य स कामस्तददेकोऽद्वितीयोऽसि ।
भ्रामको नारीचेतसाम् । एकोऽद्वितीये श्रेष्ठे च । क्रूरो कठिन-
निर्दयौ । इत्युभयत्र विभः ।

धर्मार्थमन्येन केनचिद्भूमिष्ठेन राज्ञा नागरिकादिना वा
प्रयुक्तं आतरं विनाकिञ्चनजनान् परपारं नयेति प्रेरितः
क्षेपणिको नाविक इव मुधा वृथा वाहिततरं वारि जलं येन ।

१ -कोऽप्यसि C H इति ज्ञानं च नरं च ।

प्रयुक्तः श्लेषिक इव मुधा वाहिततरवारिस्त्वमसि सखेदमिव
मनसा चिन्तयसि दुर्लभं जनं सत्त्वसारचरितो यो रिपु-

अथ स्वामिन एव धर्मो न नाविकस्येत्यर्थः । मुधा वाहिततरं
वारि अखं खेन वा । तदनुरञ्जनदशाधामिति भावः । अतिशो
मेवेतिवदुपहासार्थं शेर्ययोक्तम् । न तु तत्त्वकथनम् । एवाभा-
सापत्तेः । यदा । मुधा वाहितसारवारिः खण्डो खेन । आवर्जने ।
कितव विदस्व धर्मार्थं धर्मप्रघोषणं मुधावा स्वर्मावना अहिताः
ब्रह्मवो यस्त । अन्वेन ब्रह्मणा ब्रह्मणं ब्रह्माहि तत्सेपथिको नाह-
कसारवारिः खण्डसदत् ।

दूर धर्मार्थाद्भूमप्रघोषणादन्येनाधर्मेषु प्रयुक्तः । यदा ।
निवर्गे धर्मार्थाभ्यामन्यः कामक्षेत्रे प्रयुक्तः ।

कितवो द्यूतकद्यूतविदग्धेषु निगद्यते ।

तरवारिर्मतः खण्ड इति धरश्चिदयम् । मुधा तु निष्कलं वृ-
थेत्यमरः ।

दृष्टो स्त्रिते पृच्छति । सखेदं सकष्टं मनसा दुर्लभमिव जन
नायिकान्तरं चिन्तयसि । सखे मित्त दमिव खण्डितमिव इन्द्रादे
सखे दमिव कलत्रमिव दुर्लभं जनम् । इकार उच्यते कामः ।

इं कलत्रे बुधैः प्रोक्तं छेदे दाने च दातरि ।

इत्येकाक्षरकोश उभयत्र ।

दः शूद्धे दोऽवदाते च दातरि छेददानयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

मण्डलायतो निर्वृतिमुपेत्य तिष्ठति । स खलु वीरः प्रति-

स लघारचरितस्तुष्टव्यवहारः । या अगन्ति ता अगो म-
 ष्टलागो मष्टलागः कुलटा रिपुभृता मष्टलागो रिपुमष्ट-
 लागस्तासु रतो रिपुमष्टलायतो निर्वृतिं सुखमुपेत्य तिष्ठति ।
 अक अग कुटिलायां गतो । यदा । निर्गता वृतिरावरणं यस्यास्तां
 निरावरणां वेष्माम् । वीर निन्दायां रिपुमष्टलायतः ब्रु-
 खान्नाजिर्वृतिं सुखम् । ब्रुषा खड्गे धृते स्वयं सुखी तिष्ठती-
 त्यर्थः । निर्वृतिं चेचादेरावरणं वा । भयादुपेत्य । शृङ्गारे
 सत्नेन गुणेन सारचरितो यो रिपुमष्टलायतः ब्रुमष्टलायतो
 निर्वृतिं जीविकाम् । यदा । रिपुमष्टलायतः सपत्नीसमूहायतः ।
 सप्तम्यर्थे तसिः । निर्गता वृतिरन्यपुरुषान्तरवरणेषु यस्याः ।
 मत्सुखी तामुपेत्य तिष्ठति । वर्तमानसामीप्य इति खट् । पूर्व-
 मन्याः सपत्नीरनादृत्य त्वं तस्वामेवानुरक्तः स्थित इदानीं
 तथैव कर्तव्यं त्वयेति स्वीति ।

कौशेयको मष्टलायः करवाहः क्षपाहवत् ।

इत्यमरः । मष्टलं देशसङ्घयोरिति विश्वः ।

निर्वृतिस्तु सुखे जीव्येऽभयेऽद्येऽपिच ।

इति धरणिः ।

अपराह । स खलु वीरः शूरो यः प्रतिपद्यन् ब्रह्मोः
 सम्प्रहारतः कुञ्जरान् गजान्प्रयति । यदा । विशेषेणैरयति वीन्
 पक्षिणो वेरयतीति वीरः । सम्प्रहारतो गमनात् । सम्प्रहारो

पक्षस्य यः सम्प्रहारतः कुञ्जरान् नयति । धृतोरुकरवालसञ्च-

रणे गताविति हैमः । ईर गतौ कल्पने च । यदा । विन्निष्टा
हरा मद्यं यस्य । मद्यप इति यावत् ।

हरा भूमिसुरावारिभारतीषु प्रयुज्यते ।

कुञ्जरोऽनेकपे केत्रे धातव्यामपि कुञ्जरा ॥

वीरस्य सुभटे श्रेष्ठे वीरो भङ्गन्तरेऽपि च ॥

इति विश्वप्रकाशस्त्रिषु ।

प्रतिगतः पक्षं प्रतिपक्षो बलं तस्य । यदा । प्रतिपक्षस्य सख्यः
सहायस्य वा ।

पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वे साध्यविरोधयोः ।

केत्रादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥

पतन्ने चुङ्गिरन्ने च देहाङ्गे राजकुञ्जरे ।

इति विश्वप्रकाशः । यदा । विशेषेण इं काममीं लक्ष्मीं वा रा-
त्यादत्ते वीरः ।

इकारः कथ्यते कामो लक्ष्मीरीकार उच्यते ।

इत्येकाक्षरकोशः ।

सम्यक् प्रकृष्टोऽत्युत्कृष्टो हारो मुक्तादिमाखा तान् सम्प्र-
हारतः । द्वितीयार्थे तसिः । कुञ्जरान् केत्रान् नयति । हारो
मुक्तावली युद्ध इति विश्वप्रकाशः । यदा । सम्प्रहारतोऽत्युत्कृष्ट-
रतियुद्धे । सप्तम्यर्थे तसिः ।

योऽपि परमकाण्ड एव सम्यतन् महापदं विग्रहेण लभते ।

खलु स्यात् प्रतिषेधेऽपि निश्चयेऽप्यवधारणे ।

इति विग्रहः ।

अन्याह । धृत उद्दकरेण विद्यालक्षणेन वास्त्रानां व्रजुके-
त्रानां सञ्चयो येन । यद्वा । धृत उद्दर्महान् करवास्त्रस्य कृपाणस्य
सञ्चयो येन । यद्वा । उद्दपर्यन्तौ करावूद्दकरौ ताभ्यां धृतो
वास्त्रानां प्रतिपक्षलक्ष्मिकेत्रानां सञ्चयो येन । आजानुबाहुरि-
त्यर्थः । यद्वा । धृत उद्दकरेण भूरिराजभागेन वास्त्रानामज्ञानां
सञ्चयो येन । यद्वा । धृत उद्दकरेणोद्दकराणां वा वास्त्रानां
सञ्चयो येन । यद्वा । धृत उद्दकरवास्त्रानां सञ्चयः । सुरतबन्धे ।

विग्रहेण शरीरेण कलहेन युद्धेन पक्षियहणेन वा महा-
पदं महास्त्रानं महापत्तिं वा परं व्रजुं परमत्यर्थं वाऽकाण्डेऽन-
वसरे परमकाण्ड उक्त्यावसरे वा ।

विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः ।

इति हेमः ।

अपराह । राजसे रजोगुणविकारे सत्यनरहितो मनुष्या-
ननुकूलस्त्वं न राजसे रहितो मत्सख्या जनेर्वा त्यक्तः । रहत्यागे ।
क्तः । यद्वा । राजसेन प्रज्ञाद्यपि रजोगुणेन रहितो नरहितो
मनुष्यरहितो न राजसे भ्रुवम् । यद्वा । राजस रजोगुणप्रधान
इनरहितोऽप्रभुस्त्वं न राजसे यतो रहितः प्रभुणा त्यक्तः । नरेषु
रहितो राजसे भ्रुवम् ।

राजसेन रक्षितो राजसे न रक्षितो ध्रुवं विशारदा विशारदा-
भविशदा विशदात्मनीनमहिमा महिमानरक्षणक्षमा क्षमा-

ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निखले ग्राह्यतेऽन्यवत् ।

इति विश्वप्रकाशः । यमकाक्षकारः ।

अन्याह । विगता शारदा सरस्वती यस्य तत्सम्बोधनम् ।
दृष्टो वा चतुरो वा । विशारदो बुधे दृष्ट इति विश्वप्रकाशः ।
स्त्रीविशेषणं वा । विश्विष्टः शारदोऽभ्यो मेघसहद्विशदा निर्म-
लान्तःकरणा ।

विश्वन् प्रविष्टो भवन् आत्मनीन आत्मरहितो महिमा महिलं
यस्याः । मह उत्सवो येषां ते महिनस्तेषां मानरक्षणे सम्मानपात्रने
क्षमा । क्षमातिलक पृथ्वीभूषण शान्तिस्तिलक बहिः शान्तिप्रद-
र्भक तव मनसि धीरता बुद्धिरता सर्वकालिकीत्यर्थः । अधीरता
कातरता । वचस्वभूतताऽसत्यता भुवि पृथिव्यां तता विस्तृता ।
यदा । अकारो वासुदेवस्तस्माद्भूतस्तत्ता कन्दर्पता । यदा ।
अक्षेण व्यवहारेण मा लक्ष्मीः वा तिलकमस्य । यदा । अक्षस्य
विभीतकस्य मा लक्ष्मीस्तिलक ।

अस्यः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः ।

आत्मजे पात्रके चाक्षमिति विश्वप्रकाशः ।

विश्वेषेण शारं हिंसां ददातीति विशारदः । श्रुञ् हिंसा-
याम् । अञ् । महिमान्नि प्राणन्ति ते महिमाना मानधनास्तेषां

निसक धीरताधीरता मनसि भूतताभूतता वचसि साह सेन

रक्षषक्षम हे धीर तास्तादृशो धीरतास्तव मनसि तव वचसि
भूतता सत्यता भूतता पृथ्वीप्रख्याता ।

भूतं न्याये पित्राचादौ भूतं सत्योपमानयोः ।

इति विश्वः । विन्नारदाभ्रविन्नदा विन्नितृन्नरन्ध्रघस्त्रच्छा । निष्क-
पटद्दयेति यावत् । आत्मनि स्वविषये विन्नितृं शं श्रेयो इति
विन्नदाः । दो अवखण्डने । इनस्य सूर्यस्य महिमा महत्त्वं यस्य
तादृशस्त्वम् ।

शं श्रेयसि प्रकारः स्याच्छिवे सीद्धि प्रकीर्तितः ।

इत्येकाक्षरकोशः । शं धर्मे ब्राह्मब्राह्मरीति विश्वप्रकाशः ।
आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् ख इति खः । आत्मनीने ।

अपराह । सा मत्सखी त्वामाह । हे सेन सप्रभो परतन्त्र
सा मनसापि नान्यमनुसरामीति प्रतिज्ञाविशिष्टाहम् । आहसेन
भवदीयेषुद्भासेन कस्य सुखस्य मत्साधारपात्री । मत्त मत्त धारणे ।
पचाद्यच् । पराजिता कमला लक्ष्मीर्यस्याः सा कमलापराजिता ।
आहिताग्न्यादिः । अतएवापराजिता । अन्यस्त्रीभी रूपसुरत-
कौशलादिभिरपराभूता । पराजितपराभूतावित्यमरः । यदा ।
आहसेनेषुद्भासेन अपराजिता एतदभिधाना देवी पराजिता
पराभूता के मत्तमस्याः कमला शिरोमालिन्यविशिष्टा । सीम-
न्नाकर्मण्यनभिज्ञेति यावत् । तादृशी कमला लक्ष्मीः । यदा ।
साहसेनाभिसरणरूपेण कमला लक्ष्मीस्तपरा कमलापरा

साहसेनकमला कमलापराजितापराजिता सा त्वदर्पणा
 १दर्पणाकारविमलाशया १शयाञ्जविनिर्जितकिसलयया सलया-

लुभेति यावत् । जिता । यथा लुब्धा नाभिसरत्येवं प्रीत्या मत्स-
 ख्यभिसरतीत्यर्थः ।

ननु कुरुपा सा केनापि नाद्रियत इति सा स्वतो धावति
 न तत्र मन्मुद्धेतुरित्याह । आहसेन सा प्रसिद्धा कमला लक्ष्मीः
 पराजिता । मत्सख्येति शेषः ।

सखीभावमाह । सा आदाने । स्नातीति सा न सा अन्ना
 लुब्धा कं सुखमपराजिता तया पूर्वं प्रोत्साहनाद्दीपिता । राज्ञ
 दीप्तौ । यदा । साहसेनाहसेन युक्तेति शेषः । सा मत्सखी कमला
 वरस्त्री । आकमला वज्रलक्ष्मीका । कमला तु वरस्त्रियामिति
 श्रान्तः । हस इति स्नहशेर्वेत्यप्रत्ययान्तः । यदा । यथा परा
 कमला पराजिता सा मत्सख्याह । आहसेनेषड्भासयुक्तेन तया
 जितमात्मानमाहेत्यर्थः । कीदृशी सेना सप्रभुः कमला लक्ष्मी-
 र्यस्यास्तस्या लक्ष्मीदानभोगादियुक्ता न तस्वामिकलक्ष्मीवद्दा-
 नभोगहीनेत्यर्थः ।

इतराह । त्वय्यर्पणमस्यास्त्वदर्पणा दर्पणाकारो मुकुराकार
 आशयो यस्याः । शयाञ्जेन करकमलेन विनिर्जितकिसलयया जि-
 तनवपत्नवा । अङ्गुलिविभ्रमेणाङ्गुलिभ्रमणेन सलया सविलासा ।

लयो विलासे संश्लेषे साम्ये तौर्यत्रिकस्य च ।

कुलिविभ्रमेण विभ्रमेण प्रतिगवाक्षशलाकाविवरं विलोकयन्ती

इति विश्वप्रकाशः ।

गवाक्षेषु शलाका जन्तूनामागमनप्रतिषेधार्थं प्रत्युप्ताः काष्ठा-
दिनिर्मितास्तासां विवरं विवरं प्रति प्रतिगवाक्षशलाकाविवरं
विलोकयन्ती पश्यन्ती विलोकवत् पश्चिजनवदाचरन्ती विलो-
कयन्ती । यथा पश्चिषः पञ्चरत्नशाकान्तरेण पश्यन्त्येवं सापि
भवानागतो न वेति गवाक्षशलाकान्तरेण पश्यति । गवाक्ष-
शाकान्तरदर्शनं परकीयात्वद्योतकम् ।

स्याच्छलाकापि मदनसारिकाश्लयोः श्वरे ।

इत्रे पञ्चरकाष्ठे चेति विश्वप्रकाशः । उक्तं च ।

स्नानूढा स्नानुरक्ता स्त्री परकीया निगद्यते ।

उत्तमावमभेदाभ्यां द्विविधैषा पराङ्गना ॥

अलक्षितानुरागैषा स्त्रीयाकष्योत्तमा भवेत् ।

तङ्गिज्ञा त्ववमा ज्ञेया तङ्गेदा लक्षितादिकाः ॥

परोढाकन्यकाभेदाद्द्विविधा द्विविधा मता ।

विदग्धानुदिता शैषानुश्रयानाद्य लक्षिता ॥

गुप्ता च कुलटा चेति षट्प्रकारोदिता बुधैः ।

इत्यस्मात्कते रश्वरत्नहारे । यत्तु । अप्रकटपरपुरुषानुरागा पर-
कीयेति तन्न । कुलटाया असङ्गहात् । उपास्यभपचे मञ्जसमासः ।

विभ्रमेण भ्रमणेन ।

स्याच्छलाकापि मदनसारिकाश्लयोः श्वरे ।

दिलोकयन्ती त्वया विना साविना सायमनुभवन्ती दुःखानि
जीवनायक जीवनाय क इह^१ नाश्रयन्ति^२ सुभगम् । अन्या-

हृत्ते पञ्जरकाष्ठे चेति विश्वप्रकाशः ।

इतराह । अविना मेघेण त्वया विना सायं सायङ्काले दुः-
खानि त्वद्वियोगदुःखान्यनुभवन्ती तिष्ठति । तामनुसरेति व्यञ्जम् ।
धीरेयम् ।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्वा मध्या धीरा दद्वेद्रुषा ।

इति रसरत्नहारः । अविना रत्नकेण त्वया विना दुःखान्यनुभव-
न्त्यतः सायं सादमनुभवन्ती तिष्ठति । अत्र रत्नषादौ । सर्वधा-
तुभ्य इक्षिरितीनिः । षो अन्नकर्मणि । आदेश इत्यात्वम् । आतो
युगियि क् ।

अन्याह । जीवनायक प्राणहारक जीवनाय जलार्थम् ज-
लाहरणार्थमित्यर्थः । सुभगं शोभनपशुं त्वां के नाश्रयन्ति ।

भगमैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोगिषु ।

पशुवीर्यप्रयत्नेच्छाश्रीधर्मरविमुक्तिषु ॥

इति विश्वप्रकाशः । अधोरोक्तिरियम् । अधोरा पदषोक्तेति
रसरत्नहारः । शृङ्गारे । जीवनायक मत्सखीप्राणेश जीवनाय
प्राणधारणार्थं के जनाः सुभगमैश्वर्ययुक्तं त्वां नाश्रयन्ति । क
इति पुल्लिङ्गनिर्देशो यदि पुरुषाः स्वप्राणधारणार्थं त्वामाश्र-
यन्ति तर्हि स्त्रीणां का वार्तेति द्योतयितुम् ।

स्तावदासतां दासतां पुरतोऽहमेव भजामि । मैत्र्यतोऽमैत्र्यतो-

अपराह । अन्यथा मत्सख्यतिरिक्तचासः क्षिप्रस्तात्मन्मोघनम् । अतएवावद तस्यां क्रोधादसम्भाषक । असतां परपीडानभि-
ज्ञानां पुरोऽप्ये दासतां दास्यमहमेव भजामि । अतोऽमैत्र्यतो-
ऽमित्रभावात् । मैत्र्यस्तु वदो वदावदो वक्तव्यमरः । यद्वा ।
अन्यैस्त्वदपेक्षयान्यैः शृङ्गारिभिस्तात्मन्निभिर्वास्ता क्षिप्ता तथा
सह वदति तत्सम्बोधनम् । यद्वा । अन्यास्तु अतएव दास पुरो-
ऽहमेव भजामीति तां दासतां पूर्वस्वीकृतां मत्सख्या दासतामव
रक्ष । यद्वा । अन्यास्तेनान्यनारीपरित्यक्तेनावदाभाषणकर्त्री ।

निर्माख्योद्धितपुष्यदामनिकरे का षट्पदानां रतिः ।

इत्यहं सतामेव दासतां भजामीति । यद्वा । अवनमावो षज् ।
अन्यास्नानामावदा रक्षणकर्त्री । अन्नरक्षणरक्षेति यावत् । प्रीति-
प्रदा वा वृत्तिप्रदा वा । यद्वा । अप्रज्ञसो मस्यच्छ्रोऽस्यास्ति । अमि
सम्बुद्धौ नपुंसकानां नखोपो वा वाच्यः । हापितः कासि हे सुभ्रु
इत्यत्र सम्बुद्धिद्वयो यथा रामविरहातिव्रयपोषकस्तथा सर्व-
थाप्रयोजकत्वद्योतनाय नपुंसकप्रयोगः । अनाः प्राणिनस्तेभ्यो हि-
तान्या । तस्मै हितमिति यत् । सतामावदा । त्वयेति शेषः । अस्ता
तिरस्कृता । इदानीं दासतां भज । कीदृशी पुरो नगर्यां मेव ख-
प्तीव । हन्तेर्विष् । हे अहाच्छेदक । अत्रापि पूर्ववत् । मः शिव-
स्यन्म वेधाः । हकारच्छेदने मत इत्युभयत्रैकाक्षरकोशः । अन्या
इतरास्तावदासतां तिष्ठन्तु । अहमेव पुरो दास्यं भजामि ।

ऽस्तु अञ्जसारतः सारतः किमपि कन्दर्पकं दर्पकं न तनोषि
विशेषतोऽशेषतः स्थितमेव मरणं शठधियां^१ शोधन यशोधन-

अपराह । अञ्जसा शैश्रेण सारतो बलात् । सा तन्वी तव
प्रियेति शेषः । त्वं रतः सक्तः किमपि दर्पकं न तनोषि । किमु-
त्कष्टं दर्पकं दर्पं न तनोषि । विशेषतो विशेषात् । अशेषतो
विशेषात् । मरणं स्थितमेव । माधुर्यं गुणः ।

मूर्ध्नि वर्गान्त्यागाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अटृत्तिर्लघुटृत्तिर्वा तन्माधुर्यमिति स्यतम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ।

परा प्राह । हे शठधियां जडबुद्धीनां शोधन यशसा
अधन बुद्धिशुद्धियशोहीन । उत्कटमसौम्यमक्षि येषु तैः क-
टाक्षैः प्रेमहार्यं सुखहारणीयं या त्वां क्रूरकटाक्षैरामस्वयन्ति
तस्यास्त्वं वश्य इत्यर्थः । अतएवामहार्याश्रय महानीशाश्रय ।
अस्तं त्यक्तं दास्यं यथा तस्या आविर्भूतं दास्यं यस्मिन् तत्सन्तो-
धनम् । परितो जनान् स्वशिक्षकजनानस्यति । तथा कर्मसा-
दिना हतप्रज्ञतया तत्सन्तोधनम् । आवर्जने । शठधियां जड-
बुद्धीनां शोधन शिक्षक । अतो यशोधन प्रेमहार्यं केवलप्रण-
यवश्य । अतो महार्याश्रयात्युन्नताभिप्राय । तदा मत्सख्या
मानसमये । उत्कटाक्षैः कटाक्षैर्भवत्सम्बन्धिभिः । अस्या अस्मा-

१ -याश्रया- D इति वर० च ।

प्रेमचार्यामचार्याग्रयेत्कटाक्षैः कटाक्षैरविर्भूतदास्यास्तदा-
स्याः परिजनाः कमलाकृतिनारीणां कमलाकृतिनारीणां

कस्याः परिजना अस्मदादय आविर्भूतदास्याः । यस्मिन् काले
तथा मानः कृतो भवता च क्रूरकटाक्षैः सा दृष्टा तदारभ्यै-
वास्मदादयस्तपरिजना भवत्सेवकाः संवृत्ताः । एवं च चिर-
सेवकानामस्मदादीनां प्रार्थनया सा सुसम्पन्नमनोरथा सन्धा-
दयितयेत्यर्थः । यदा । उत्कटव्यवहारैः । यदा । उत्कटभा-
भिर्वात्कटाक्षैः । यदा । तदा भवत्कोपकाले उत्कटाक्षैः क्रूरैः
कटाक्षैरित्यादि पूर्ववत् । अत्र पक्षे सर्वथा तत्रैव दोष इत्यर्थः ।

काचिदाह । भवतारीणां शत्रूणां कमलाकृतिनारीणां स-
ह्याकृतिस्त्रीणां कमलाकृति मुखं न मलिनितमिति न । यदा ।
कृतिना भवतारीणां शत्रूणां कमला सक्षीर्णं मलिनितं न
मलिनिकृता । कमलाकृति पद्माकारं नारीणामर्थं च्छुना-
रीणां मुखं न मलिनितमिति काकुः । नपुंसकमनपुंसकेनेति
नपुंसकैकशेषः । कृतो कुत्रल इत्यपीत्यमरः । यदा । कमलाया
सह्या कृती तेन भवतारीणां नारीणां कमलाकृति मुखं न
मलिनितम् । काकुः पूर्ववत् । यदा । कमलाकृतिन् पद्माकार
निर्लेपत्वेन शब्दं सक्षीकुशलेति वा सम्बोधनम् । आरोषामा
शाकक्षेमातिकठिनतया वैदग्ध्येन वा कोऽपि नास्मान् द्रावयितुं

भवता मुखं १ च मलिनितं विश्वस्य विश्वस्य व्यवस्था १ समा-
साद्यसमासाद्यमनेककालसङ्गीतसङ्गी तनुषे १ "तनुषेकमनङ्ग-
मनङ्गपुष्पेषुपुष्पेषु रुजा तरसा जातरसा मन्दाक्षमन्दा क्षणं

पटुरिति अच्युतापन्नानां नारीणां कमलाकृति कमलरम्यं मुखं
न मलिनितमिति काकुः । अकाकुरपाक्षपक्षः ।

काचिदाह । विश्वस्य सर्वस्य विश्वस्य विश्वासं कृत्वा सा तव
प्रिया समा सख्यस्त्रीका विगतावस्था मर्यादा वयो वा यस्याः ।
आदितोऽसमा विषमा त्वं तु साद्यमासादयोग्यं तनुषे शरी-
राद्य । तनुः स्यात् तनुषा सार्धमिति शब्दभेदप्रकाशः । कम-
लस्येहार्जने तनुषे आसेवकं विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये त्वया
व्यवस्था समासादि असमं विषममस्यत्यसमासा हे असमास इति
वा आद्यं प्रथममतनोः कामस्य सेकं कं सुखम् ।

पुष्पं विकाशे कुसुमे स्त्रीणां च रजसि स्थितम् ।

इति विश्वः ।

अनङ्गमशरीरं पुष्पेषुपुष्पेषु कामशरेषु तरसा वेगेन जात-
रसा मन्दाक्षं मन्देक्षणं भ्रमन्ती मुह्यति । आवर्जने । हे ऽनङ्ग
साक्षात् काम । अनङ्गमसम्बद्धं प्रति पुष्पेषुपुष्पेषुपुरुजा काम-
बाणरजा तरसा वेगेन जातरसोत्पन्नानुरागा मन्दाक्षमन्दा-
क्षमामन्यरा क्षणं भ्रमन्ती मुह्यति ।

१— च C E F G २ स० -कालं स- D इति नर० च । २ -ततनुषे
A B D H ४ तनुषेकमनङ्गपु- A B H

भ्रमन्ती मुञ्चति । कामधुराधरेण कामधुराधरेण मुक्त्तारजो-
राजिविशेषकेण^१ विशेषकेण मुखेन्दुना तव हृदि लग्ना^१

धुराया धरो धुराधरः । भागुरिमते टाप् । कामं धुराध-
रस्तेनात्यन्तभारवाहकेनाधरेण नीचेन रजोराजिभिर्विशेषकं
तिलकं यस्य तेन त्वया । विशेषस्य हावादेः शेषो यत्र तेन
मुखेन्दुनोपलक्षिता मधुरा रम्या मूर्तिः का स्त्री मुक्ता न कापी-
त्यर्थः । एतादृशेनैतादृशो बह्य उपभुक्ताः । समासद्वारः ।

समं स्याद्वर्षनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।

इति लक्षणात् । आवर्जने । कामस्य धूः कामधुरा । च्छक्पू-
रिति समासान्तः । तस्या अधरस्तेन मधुरः सुधाधिकस्वादो-
ऽधरोष्ठो यस्य तेन । मुक्त्तारजोराजिभिर्विशेषकं तिलकं यत्र तेन ।
एतन्निर्माणावसरे बहवो मुखेन्दवो निर्मितास्तेषु रम्यत्वादस्यैव
प्रयोगः कृतो विधिनेति विशेषेण शेषो यस्य तेन मुखेन्दुनोप-
लक्षिता का कापि स्त्री वर्तते । शेषो यदत्र मत्सखीं ज्ञात्वा
न लक्षति चेत् सामान्यरूपेणाभिधायैर्न नेश्यामीति ह्यलप्रधा-
नाया इयमुक्तिः ।

तमास्यपचतिलकचित्रकालि विशेषकम् ।

इत्यमरः ।

इतराह । तव हृदि लग्ना कापि वर्तते । अत्रदिच्च आक-

अदिमाकरेण करेण खेदबिन्दुपयोधरेण पयोधरेण^१ वक्षः-
फलकाञ्चनेन जितानाविलकाञ्चनेन कामदारुण मदारुण-
नेआस्मरमयं रमयन्तं त्वामदयं मदयन्ती परमकमितारं

रस्त्रेण दाधीलं व्यङ्ग्यम् । करेण खेदबिन्दुभिः पयोधरो जलध-
रस्त्रेण वक्षःफलकेऽञ्चनं गमनं यस्य । पतितत्वादित्यर्थः । तेन
पयोधरेणोपलक्षितानाविलकाञ्चनेन जिता । श्यामवर्णत्वा-
दित्यर्थः । आवर्जने अदिच्च आकरेण करेण खेदबिन्दुपयो-
धरेण वक्षःफलकस्याञ्चनं पूजनं रम्यत्वं येन । जितमनाविलं
खञ्जं काञ्चनं येन । गौरत्वादिति भावः । तेन पयोधरेणो-
पलक्षिता तव इति लज्जा कापि वर्तत इति पृच्छति । अस्ति चेत्
तामनुसरति व्यङ्ग्यम् ।

अकर्मकठिनौ हस्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ।

इति सामुद्रिकलक्षणं तु पुरुषविषयम् । अशु गतिपूजनयोः ।
काञ्चनं चम्पके हेच्छीति विश्वः ।

अन्याह । कामेनाभिलाषेण दारुण मदारुणनेत्र । अस्मर-
मयमदयं रमयन्तं त्वाम् । परित्यज्येति श्लेषः । मदयन्ती मन्ता
का परमत्यर्थमकं दुःखमितारं प्राप्तवन्तं परं भिन्नमकमितार-
मकामुकम् । अकं पापे च रोगे चेति विश्वः । आवर्जने कामेन
मदेन दारुण कठिननारीणामप्ययत्नेन द्रावक । मदयन्ती सीधु-
सेवनात् । अतएवारुणनेत्र । कामदाभिलाषप्रद । स्मरमयमदयं

परमकमितारं वाञ्छति शरिषा शरिषा स्नानकुम्भेन
 शरिषाच्छिषिहारिषा चक्षुषा शरिषा^१ । अनन्तरं दुग्ध-
 क्षौणप्रविष्टमिव स्फटिकपुद्गप्रविष्टमिव^२ । 'मेन्द्रोपनिषत्सु-

रमयन्तं परमकमितारं परमकामुकं परमकं परमसुखमितारं
 मां वाञ्छति । कामुके कमितानुक इत्यमरः । अत्रापि समा-
 सङ्कारः ।

पराह । शरिषाऽन्वोऽन्वं युद्धक्ता । पतितत्वादिति भावः ।
 शरिषा जनानां हेयतासम्पादनेत्यर्थः । एतादृशेन स्नानकु-
 म्भेनोपलक्षिता । हे गते चञ्छति शरि । च गते । च च इः ।
 शरिषा गतंगतेनातएवाच्छिषिहारिषा प्रेक्षकनेत्राभिलाष-
 हारकेषु । कुम्भितत्वादित्यर्थः । चक्षुषा चोपलक्षितं त्वामाह ।
 एतादृशेऽवविश्रिष्टा त्वामेतादृशमाहेत्यर्थः । आवर्जने । शरि-
 षाच्छिषिहारिषा हरिषसम्बन्धिनेत्रकान्तिहारिषा चक्षु-
 षोपलक्षिता शरिषा शरवता शरिषा करिकलभकुम्भानु-
 कारित्वाद्गच्छेत्यर्थः । स्नानकुम्भेनोपलक्षिता । अनेन मत्सखी
 युवतिः सुन्दरावयवा प्रसाधिता चेति सुगन्धि जाम्बूनदम् ।
 हा गतेऽपि निगद्यत इत्येकाचरकोशः ।

निरीक्ष्य लोकव्यवहारजालं

रीतिं कवीनामथ कोशजालम् ।

मनुभवदिव^१ जगदामुमुदे । क्रमेण च विघटमानदलपुट-
^२कुमुदकाननकोशमकरन्दबिन्दुसन्दोहमुदितमुग्धमधुकर-
 कुलकलरुतमुखरितदिगन्ते^३ चन्द्रिकापानभरालसचकोर-
 कामिनीभिरभिनन्दितागमने^४ सुरतभरपरिअमखिस्रपुलि-

व्याख्या मयेयं रचिता महेश-

पादारविन्दे प्रणिधाय चेतः ॥

चन्द्रिकाव्याप्तिं वर्णयन्ति । अनन्तरं चन्द्रेद्योत्तरं दुग्धा-
 र्णवप्रविष्टमिव स्फटिकगट्टेषु प्रविष्टमिव श्वेतद्वीपनिवासस्य
 सुखमनुभवदिव जगद्भुवनमा साकल्येन मुमुदे । मुद हर्षे ।

क्रमेण कन्दर्पकेतुर्वासवदत्ताजनकनगरमयासीदित्यन्वयः ।
 विघटमानं विकसद्दलपुटं पत्रपुटं यस्य तादृक् कुमुदकाननं
 तस्य कोशेषु मध्यभागेषु मकरन्दबिन्दुसन्दोहः पुष्परसबिन्दु-
 समुदायस्तेषु मुदितं दृष्टं मधुकरकुलं तस्य कलरुतेन मुखरि-
 तदिगन्ते । चन्द्रिका ज्योत्स्ना तस्याः पानभरेणालसचकोर-
 कामिनीभिरभिनन्दितागमने स्तुत्यागमने । चन्द्रिका कौमुदी
 ज्योत्स्नेत्यमरः ।

सुरतभरपरिअमखिस्राः पुलिन्दराजस्य श्लेष्मजातिवि-
 शेषराजस्य सुन्दर्यशासां खेदकणिकापहारिणि सायन्तने

१. दिवेन्दुना E २ कु० -मकरन्दसन्दोहमुग्ध- A B F H कु० -मकरन्दबिन्दु-
 सन्दोहसाम्प्रजिष्यन्दासाद्मुदित- C कु० -मकरन्दबिन्दुसन्दोहसुखमधु- G ३ इति
 कर० । -कारे A B C E F G ४ च० -गलसतरलचकोर- D ५ -नाभिममने
 C F G ६ सुरतभरचित्र- A B C D F H

न्द्रराजसुन्दरीस्नेहजलकषिकापहारिणि^१ प्रयाति^२ साय-
 म्ने तनीयसि निशानिःशासनिभे^३ नभस्वति कन्दर्पकेतु-
 क्षमास्तिकामकरन्दसहायो वासवदत्ताजनकनगरमयासीत् ।
 अथ कटकैकदेशमिरचितमभ्रंलिहंशिखरेण सुधाधवलेनैका-
 न्तरनिविष्टकनकमुक्तामरकतपद्मरागशकलेन वासवदत्ता-

सन्ध्याकालिके । सायंचिरमित्यादिना न्युः । तनीयसि स्वल्पे-
 ऽतएव निशानिःशासनिभे नभस्वति वायौ प्रयाति सति त-
 मास्तिकामकरन्दौ सहायौ यस्य सः । या प्रापणे । यमरमेति
 सगिटौ ।

अथ वासवदत्ताभवनं ददर्शेत्यन्वयः । कटकैकदेशे राज-
 धान्येकदेशे विरचितमभ्रंलिहं शिखरं यस्य तेन । वहाभे लिह
 इति खम् ।

कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः ।

इति विन्यः । सुधा क्लृप्ती तथा धवलेन । एकान्तरं निवि-
 ष्टानि कनकं सुवर्णं मुक्ता मरकतं गारुत्मतं पद्मराग एषां
 शकलानि यत्र ।

वासवदत्तादर्शनार्थमवस्थितदेवतागणनेव ब्राह्मवल्लयेन प्रा-
 कारवल्लयेनानुगीतम् । प्राकारो वरणः ब्राह्म इत्यमरः ।

१ + मनेपारिणि D २ प्रयाति A B C D F G प्रवसति H इति कन-
 च । ३-सनिभे C D F G

‘दर्शनार्थमवस्थितदेवतागच्छेनेव’ शालवलयेन ‘परिगतम-
निलोत्सासिताभिर्नभस्तरुमञ्जरीभिरिव तर्जयन्तीभिरिव गग-
नार्णवश्रियं’ पताकाभिरुपशोभमानं कनकशिलापट्टाङ्गण-
प्रसृताभिः ‘कर्पूरकुङ्कुमचन्दनैलालवङ्गगन्धोदकपरिमलवा-
‘हिनीभिर्वाहिनीभिरश्नाततटस्फाटिकपट्टसुखनिषण्णनिद्राय-

अनिलोत्सासिताभिर्नभस्तरुमञ्जरीभिर्नगनार्णवश्रियं तर्जय-
न्तीभिरिव पताकाभिरुपशोभितम् । पताका वैजयन्ती स्था-
दित्यमरः ।

कनकशिलापट्टाङ्गणेषु प्रसृताभिः । अलक्षयन्प्रविशेषैरिति
भावः । फोहारा इति चहर इति वा भाषायाम् । पाठङ्गणेषु
परसार इति भाषार्यां प्रसिद्धः ।

कर्पूरकुङ्कुमचन्दनैलालवङ्गानां गन्धो यत्र तादृगुदकं तत्प-
रिमलस्रदाहिनीभिर्वाहिनीभिर्नदीभिः । अश्नातास्तटस्फाटि-
कपट्टेषु सुखेन निषण्णा अतएव निद्रायमाणाः प्रासादपारा-
वता यासु । निस्सल्लमञ्जाने निस्सल्लले च निद्रा तस्यां सुखो-
पवेक्षणं हेतुरिति कारणमास्त्रालङ्कारः ।

१ द० - चंमासि- A B C D F १ + सन्निहितशालभञ्जिकामिवचेन D
२ प० - सासितगभ- A B F G प० - लवङ्कुमुममञ्ज- B C ४ गगनप्रश्रियं A B
C D E G गगनश्रियं H ५ क० - गन्धोत्कटप- C क० - करसपरि- A B C F
६ हि० - भिरश्नातस्फाटिकतटनिकटपट्टसु- A B E F हि० - भिस्रटनिकटस्फा-
टिकपट्टसु- C हि० - भिस्रटनिकटस्फाटिकशिलापट्टसु- D

'माषप्रासादपारावताभिः 'प्रभ्रश्यत्तटनिकटविटपिकुसुम-
 'स्तवकितसलिलाभिरनवरतमञ्जदुम्भञ्जम्दयुवतिजनघनज-
 'घनस्फालनोच्छलच्छीकरनिकरस्त्रपितवेदिकाभिः कर्पूरपूर-
 'विरचितपुलिनतटनिविष्टनिनदानुमोयमानराजहंसीभिर्विक-

प्रभ्रश्यद्भिस्तटविटपिकुसुमैस्त्रीरवृक्षपुष्पैः स्तवकितं सञ्जा-
 तस्तवकं सलिलं चासाम् ।

अनवरतमञ्जदुम्भञ्जम्दयुवतिजनस्य घनजघनास्फालने-
 नोच्छलच्छीकरनिकरेण स्त्रपितार्द्राक्षिता वेदिका वितर्दिः प्रा-
 कृषादौ हतमुपवेक्षणं स्नानं चाभिर्याषां वा ताभिः । स्यादित-
 र्दिस्तु वेदिकेत्यमरः ।

कर्पूरपूरेण विरचितं यत् पुलिनं तस्य तटे समीपदेशे निविष्टा
 उपविष्टा निनदैर्वासितैरनुमोयमाना राजहंसी यासु ताभिः ।
 भाक्तोऽथ पुलिनप्रयोगः । प्रमाणासङ्कारेणनुमानासङ्कारः ।
 कर्पूरपुलिनवर्णनेन सम्यत्तेरपरिमेयत्ववर्णनात् । उदात्तास-
 ङ्कारोऽप्यत्र । तथाच दृष्टी ।

१ माषप्रासादप्रा- D इति जन० च नर० च । माषप्रासादप्रा- G माषप्रासादमु-
 ग्धप्रा- H माषप्रासादप्रासाद- B C २ प्र० -विटप- C F १ ख० -मञ्जदुम्भ- A B
 C F H ख० -दुम्भदयुव- D E G ख० -तिजघन- B D E F G ख० -घन- A
 B C D E F G H ४ घनस्फालना- B C घ० -नोच्छलितश्री- A B C E F H
 घ० -नोच्छलितश्री- D G घ० -स्त्रापिततीरवे- A D G ५ वि० -पुलिनतलनि-
 A C D F G वि० -निषर्चन- A B C D F G H वि० -हंसनियुक्तकलकलमु-
 चरिताभिर्वि- D

१ चनीलोत्पलकाननदर्शिताकाण्डचक्रवाकतिमिरशङ्काभिर्यु-
वतिभिरिव १ सुपयोधराभिः सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलाल-
स्रपितकुम्भकर्णाभिः सागरकूलभूमिभिरिव सुन्दरीपादपरा-

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।

उदान्तं नाम तं प्राञ्जरसङ्कारं मनोषिषः ।

इति ।

विकचमित्यादि । रक्तोत्पलपाठपक्षे रात्रौ विकासावम्भ-
वात् । नीलोत्पलपाठपक्षे चक्रवाकावामेव तिमिरशङ्कावर्ण-
गानपद्योगादुपेक्ष्यम् ।

युवतिभिरिव तदृषोभिरिव । यून्स्त्रिरिति तिः । सुपयो-
धराभिः शोभनस्तनीभिः । पक्षे धरन्तीति धराः पचाद्यच् ।
पयसो जलस्य धरास्ताभिः । तदृषो युवतिः समे । स्त्रीस्त-
नाब्देः पयोधराविति द्वयोरमरः ।

सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलाखेन रक्तेन स्रपितः कुम्भ-
कर्णो राक्षसो याभिः । पक्षे कीलाखेन पयसा स्रपितः कुम्भस्य
कलशस्य कर्णोऽप्यो याभिः । शोषितेऽभसि कीलास्रमिति पञ्च-
द्वयेऽमरः ।

सागरस्य कूलभूमिभिरिव तीरभूमिभिरिव सुन्दरीपा-

१ चरक्तो- E च० -वाकचक्रति- A F च० -वाकमियुवति- E G १ उदन्त-
चारिपयो- D

गद्यवलाभिर्नवनृपतिचिन्तवृत्तिभिरिव 'कुल्यापमानकारिणी-
 'भिरनेकतराभिरुपशोभितं 'त्रिखरगतमुक्ताजालव्याजेन
 पुरयुवतिजनदर्शनकुद्वहलागतं तारागणमिवोदहङ्गिरुपान्त-

दपानां रागैः ब्रवलाभिः । पक्षे सुन्दरीणां पादपरानैश्वर-
 चरेणुभिः ब्रवलाभिः ।

सुन्दरी तदभिसारीभिदोः स्त्री हचिरेऽन्ववत् ।

नवोऽचिरप्राप्तराज्यपदो नृपतिचिन्तवृत्तिभिरिव । कु-
 ल्यस्य कुले साधोस्तत्र साधुरिति यत् । तस्यापमानकारिणीभिः ।
 पिचादेरमात्यादयः त्रिशुत्वान्नथत्वादा नैनमतिमनुत् इति
 तेषामपमानः । पक्षे कुल्यानां छचिमास्यसरितामपमानकारि-
 णीभिः । कुल्यास्या छचिमा सरिदित्यमरः । अनेकतराभिर्ब-
 ङ्गीभिरुपशोभितम् ।

त्रिखरगतानां पक्षिप्रवेशवारणार्थमुपरिवङ्कानां मुक्ताजा-
 लानां मुक्तामयानायाणां व्याजेन पुरयुवतिजनस्य कुद्वहलं
 कौतुकं तदर्शनार्थमागतं तारागणमिवोदहङ्गिः । कुतुकं च
 कुद्वहलम् ।

जासं समूह आनाथो गवाक्षचारकावपि ।

इत्युभयचामरः ।

१ वङ्क- C H १ रनेकाकाराभिर्नदीभिरुप- A B रनेकाकाराभिर्- G H,
 २ शि० -मुक्ताफलजा- B

निखीनाभिः काचकलशाकृतिमुदहन्तीभिः शिखिसंहतिभि-
रुद्गासितैः प्रासादैरुपशोभितं क्वचिदनवरतदङ्घ्रमान-
'कृष्णागुरुधूमपटलैर्दग्निताकालजलदोदयं' 'क्वचिदति-
'गम्भीरमुरजरवाहृतसानन्दनर्तितनीलकण्ठं सायन्तनसम-
यमिव पतितलोकलोचनं जनकयज्ञस्थानमिव 'दारोत्सुक-

उपान्ते निखीनाभिर्नितरां खीनाभिर्निस्स्रस्तया खिता-
भिरतएव काचकलशाकृतिमुदहन्तीभिः शिखिसंहतिभिर्मयू-
रयूथैरुद्गासितैः प्रासादैरुपशोभितम् ।

क्वचिदनवरतदङ्घ्रमानकालागुरुधूमपटलैर्दग्निताकाले ज-
लदानां मेघानामुदयो येन यत्र वा । अतएव क्वचिदति
गम्भीरमुरजरवाहृताः सानन्दं नर्तिता नीलकण्ठा बर्हिषो यत्र ।
रात्रौ मयूरनृत्यवर्णनं तिर्यञ्चोऽपि सर्वकालं सुखिनो मनुष्याणां
तु का कथेति ध्वनयितुम् । मृदङ्गा मुरजाः । मयूरो बर्हिषो
बर्हि नीलकण्ठ इति द्वयोरमरः ।

सायन्तनसमयमिव पतितः लोकलोचनः सूर्यो यत्र । कि-
रणमालिविलोचनहेतय इति हारावली । पक्षे पतितानि
सौन्दर्यावलोकनार्थं लोकानां लोचनानि यत्र ।

१ क० -गुरुधूमप- A B D F H क० -गुरुधूमधूमप- C E G १ -दोत्यां D
२ क्वचिद्गम्भीर- A B C D E F H ४ म० -रवाहृतमन्दमन्दनर्तितसानन्दनो- A
B C G म० -रव्याहृतिरसन्नो- D म० -रव्याहृतसानन्दमन्दनर्तितनी- E म०
-वाहृतसानन्दनी- F H ५ इति अम० च । दारोत्सुकित- A B C D F G H
इति अर० च ।

रामं 'मानुष्यकमिवाभिनन्दितसुरतं' निधानमिव कौतुकस्य
वासमिव शृङ्गारस्य 'कुलगृहमिव' विभ्रमस्य सङ्केतस्थान-

जनस्नानमिव दारेषु सीतायामुत्सुको रामो राघवो यत्र ।
पक्षे दारवतीति दारः कन्दर्पक्षेमोत्सुका रामाः स्त्रियो यत्र ।
सुन्दरी रमणी रामेत्यमरः ।

मानुष्यकमिव मनुष्यसमूह इवाभिनन्दिता स्नाघाविषयो-
कृता सुरता देवलं येन । पक्षेऽभिनन्दितं सुरतं मैथुनं
यत्र ।

कौतुकस्य निधानगृहं भाण्डागारमिव शृङ्गारस्य वास-
गृहमिव ।

पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि सम्भोगं प्रति या स्पृहा ।

स शृङ्गार इति ख्यातः क्रीडादि रसकारणम् ॥

इत्युक्तमन्यत्र ।

विभ्रमस्य विलासस्य कुलगृहमुत्पत्तिस्नानम् ।

कामौत्सुक्यकृताकारं रूपयौवनसम्पदा ।

अगवस्त्रितपेष्टलं विभ्रमः परिकीर्तितः ॥

इति भरतः ।

भवगन्दनस्य कार्तिकेशस्यैव प्रभावो यस्य सः ।

१ मानुषमिवा- A B C E F G H २ + कान्धारमिवाभेकभ्राष्टोपमेभितं D
३ कुलगृहस्य- D ४ विनामस्य G

मिव सौन्दर्यस्य वासवदत्ताभवनं भवनन्दनप्रभावो ददर्श ।
द्रवसि द्रवसिद्धितो निगलिते^१ चपला चपलायते किमेषा

इत्यन्योन्यप्रणयेन पेशला रम्याः प्रमदानामालापकथाः
शृण्वन् कन्दर्पकेतुर्मकरन्देन समं विस्मयमास्वर्थमकरोत् ।

द्रवसिद्धितो नर्मसिद्धितः सार्वविभक्तिकस्यसिः । निगलिते
उल्लस्योरैक्यान्निगलिते द्रवसि द्रुगतौ । बद्धस्य गमनप्रयास उप-
हासाय अफलत्वादिति काश्चिदुपहसति । यदा मया प्रेम्णा
बद्धासि त्वं मां परित्यज्य यासीत्युपासन्नः । द्रवो विद्रवण-
मणोः । आसवे सरगत्योश्चेति हैमः । यदा निगलिते एतद्-
भिधाने द्रवसिद्धितो द्रावकौषधिविशेषाद्द्रवसि ।

यद्यप्यष्टगुणः सरो निगदितः पुंसोऽङ्गनामां सदा
नो याति द्रवतां तथापि झटिति व्याधामिता सङ्गमे ।
तत् स्याद्भेषजसम्प्रयोगविधिना सङ्क्षेपतो द्रावणम् ।

इति रन्तिदेवः । यथोक्तं द्रवसीति तां लक्ष्मीकृत्यान्यां प्रत्याह ।

एषा पुरोवर्तिनी चपला चपलाभिधाना किं चपलेव विद्यु-
दिवाचरति । नास्मैव गतार्थत्वादिति भावः । यद्देषा चपला
चञ्चला । किञ्चान्यच्च पलायते । इण् गतौ उपसर्गस्यायताविति
लत्वं परारेफस्य । यदा चपलेव पिप्पलीवाचरति । इयमेवौ-
षधिः । सर्वथा द्रवतीति भावः ।

स्तनकस्तन कर्णतः पतितोऽयं सुरेखे सुरया 'पिता सुरया-
'पितृश्रीस्वमसि मत्ता कलहे कलहेमकाञ्चिदामकणितैः
स्मरमिवाङ्गयसि मलये मलयेषितं^१ दृशैवाधिगतासि कलिके

चपला कमलाविद्युत्पुंसोपिप्पसीषु च ।

इति विश्वप्रकाश इति दिक् ।

हे सुरेखे तव कर्णतः स्तनकः पुष्पगुच्छोऽयं पतितः । त्वं
न जानासि । मत्तासीत्युपहासः । स्याद्गुच्छकस्तु स्तनक इत्यमरः ।
एनामेवोपहसति सुरैर्देवैर्याचिता । अर्थाद्गुच्छात् उचिता योग्या
श्रीः सौन्दर्यश्रीर्यस्यास्तादृशी त्वम् । सुरया मदिरया चिता
व्याप्ता तादृशी सती मत्तासि ।

हे कलहे कलहेमकाञ्चिदामकणितैः स्मरमाङ्गयसीवाका-
रयसीव । पत्यतिरिक्तपुस्तपाङ्गानोत्प्रेषणमुपहासाय । एनामु-
पहसति । मलये तन्नामिके । मे त्रिवे स्यो नागो यस्य मलयः ।
कामस्तददीप्सितं इद्यं दृशैव दृशैवाधिगतासि त्वं पुरुषं कटा-
क्षैरामन्वयसीति भावः । अभीष्टेऽभीप्सितं इद्यमित्यमरः ।
यदा मः त्रिवो स्यो गृहं यस्य मलयस्यन्द्रस्तस्येषितं हरिणस्तं
दृशैवाधिगतासि । मृगलोचनासीति भावः । मः त्रिवस्यन्त्रमा
वेधा इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ।

१—चिता A B D F H १ चनोचि- A B D F H चिता श्री- A B C D
E F G H १-चितं C

कलिकेतुमिमां मुखरां 'मुञ्च मेखलां शृणुमः कलवस्रकी-
रुतं मेखला मे खला न भवति त्वमेव मुखरतया मुखरतया च
चपतेऽत्र पतेदियमवन्तिसेना कुसुमोपहारे' मुग्धा तव कै-
तवकैरलं लवङ्गिके' वेपथुरेवाशयं व्यनक्ति वहतीव हतीरनङ्ग-

कलिके कले रतिकलहस्य केतुं ध्वजम् । यथा केतुना
सेनादि द्योत्यते । एवमनया रतिकलहो द्योत्यत इति भावः ।
मुखरां वाचलां मेखलां काञ्चीं मुञ्च । त्यागे फलमाह । क-
लमव्यक्तमधुरं च तद्वस्रकीरुतं तत् शृणुमः ।

कलिः स्यात् कलहे सूरे कलिरन्यथुगे युधि ।

इति विश्वप्रकाशः ।

उत्तरयति । मे मम मेखला काञ्ची खला पिशुना न भव-
ति । मुखेन प्रेष्ठेन रतं यातीति मुखरतयाः । यद्वा मुखेन वात्स्या-
यनाद्युक्तोपायेन रतं यातीति मुखरतयाः त्वमेव मुखरतया
वाचासतया खला ।

मुखमुपाये प्रारम्भे प्रेष्ठे निस्सरणाख्योः ।

इति हैमः । पिशुनो दुर्जनः खल इत्यमरः ।

काञ्चिदाह । मुग्धेयमवन्तिसेना चपते लज्जतेऽत्र कुसुमोप-
हारे । पतेत् । सम्भावनायां लिङ् ।

तां प्रत्याह । लवङ्गिके कैतवैरलं कैतवसाध्यं नास्तीत्यर्थः ।

१ त्यज D इति नर० च । २-रेषु A C D इति जग० च । ३ कलिङ्गिके A
B C D F H इति जग० च नर० च ।

खेखे स्मरसायकानां तव वपुःखसं पिहितापि हिताय त
उत्कलिकामहोर्मिर्वदने वद नेत्रपेयकान्तौ किमुपमानमि-

वेपथुरेव कम्प एव तवाश्रयं व्यनक्ति । सात्त्विकाविर्भावात् तमेव
कम्पसे मां किं वृथा वदसीति भावः ।

शम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्धमश्रु प्रसन्न इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ।

अनङ्गखेखे तव वपुः कर्हं स्मरसायकानां हतीर्हननानि ।
हन हिंसागत्योः क्तिन् । वहतीव यतोऽस्रसम् ।

उत्तरमाह । तेऽप्युत्कलिकामहोर्मिः पिहिता ह्यत्रा हिता-
य । विरहस्थानाविष्कारादर्थीत् ते हिताय कस्याप्यय । यदो-
त्कलिकामहोर्मिः पिहितापि हितवदाचरति हितायते । यदो-
त्कलिकामहोर्मिः पिहितापि हि निश्चयेन तायते लोकोपहा-
सात् त्वां पास्यतीत्यर्थः । तायृ सन्तानपासनयोः । सन्तानः
प्रबन्धः । यदा पिहिताप्युत्कलिकामहोर्मिः कर्मकर्हं तायते
स्वयमेव विसृता भवति । हिः प्रसिद्धौ । तनु विस्तारे । तनो-
तेर्यकीति विभाषालम् । यदोत्कलिकामहोर्मिः पिहितापि
हिता वृद्धा । हि गतौ वृद्धौ च । अयते लोके गच्छति प्रसृता
भवति । हि नेत्रैः पेया कान्तिरस्य तस्मिन् वदने मुखे किमि-
न्दुरूपमानमपि घातीति वद । पूर्वं तन्मुखमुपमानमिदानीमि-
न्दुरूपमानमपि घातीति सम्भावणम् । मुखे विरहातिशयात्
पाण्डुलाधिक्यघोतनाय ।

न्दुरप्युपयाति^१ वसतीव सतीव्रते तव हृदि कोऽपि शतधा
शतधारसारा वाचस्तवानुभूताः कुन्तलिके^२ करकाकरकाल-
मेघखण्डतुलामयमुल्लसितोत्फुल्लमल्लिकामालभारी कुन्तल-
कलापः तव याति^३ केरलिके^४ पुरगोपुरगोचराः श्रूयन्ते गी-
तध्वनयः 'किमिव कल्पयसि'^५ क्षणमीक्षणमोलनादपि चटुलं

उत्तरमाह । सतीनां व्रतमिव व्रतमस्यास्तस्मिन्नाधनम् ।
तव हृदये कोऽपि वसतीव । शतधा व्रतप्रकारेण व्रतधारो-
ऽग्निस्तामाराः वज्रपरुषास्तव वाचोऽनुभूताः ।

व्रतकोटिः स्वरः शम्भो दम्भोखिरशनिर्दयोः ।

इत्यमरः ।

कुन्तलिक उल्लसितोत्फुल्लमल्लिकामालभारी तवायं कुन्तल-
कलापः करकाणां वर्षीपलानामाकरो यः कालमेघखण्डः तस्य
तुलां साम्यं याति प्राप्नोति । वर्षीपलस्तु करकेत्यमरः । माल-
भारीत्यत्रेष्टकेषीकामालानामिति इत्यमरः ।

पुरस्य गोपुरं द्वारं तद्गोचरा गतिध्वनयः श्रूयन्ते ।

गोपुरं द्वारि पूर्णारि कैवर्ते मस्तकेऽपि च ।

इति मेदिनी ।

किमिव कल्पयसि किंवा गाथसि कथं वा कस्य कृते

१ + इव B C E F G २ केरलिके A B C D E F G ३ मे० - तुलामुपया-
त्ययमुल्ल- H ४ - तव याति H ५ कुन्तलिके A B C D E F G 'हे सुविक्रिके
इति मर० । ६ किमिवक- H ७ कल्पयसि A G

चटुस्यटं सखीजनमायासयसि मुरलिके' स्तनता स्तनताड-
नेषु यत् सौख्यं तस्यत्वं' स्मरता स्मरतापनोदनं' दयितेन दयि-
तेन विमुक्तासि' किं मुद्घसि महतो महतो दयितो' दयितः

वेति किं कल्पयसि सर्वं स्पष्टतथैव ज्ञापत इति त्वदर्थमेवेत्यु-
पहासः ।

हे मुरलिके त्वत्वं कास्त्राध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
ईक्षणमीक्षणादृष्टिमीक्षणाचटुसं चञ्चलं कार्येऽनखसम् । चटुस-
यटमपि प्रियवाक्यासक्तमपि सखीजनमायासयसि । त्वमपि
विरहवेदनया मूर्च्छिताऽस्मान् वेदयसीति भावः ।

दयितेनाभीष्टेन स्तनता भणितं कुर्वता सङ्केतार्थं पश्या-
दिशब्दं कुर्वता वा स्तनमण्डलेषु सुरते चन्द्रकक्षानुरोधप्रा-
प्तेषु । यत् स्मरतापनोदनं स्मरतापनात्रकं सौख्यं त्वत्वं तत्
स्मरतापि दयितेन पत्या विमुक्तासि । दयितः स्नामिकान्त-
योरिति धरणिः । एतादृशेतादृशेन मुक्ताऽसीति को वेद
तवापराधमिति ध्वनिः । अतएव वहति किं मुद्घसि युक्त-
मेव कृतं पत्येत्यभिप्रायः । अद्या समाश्वासयति किं मुद्घसि
स त्वहुणासक्तस्त्रां न त्यक्ष्यति ।

पूर्वं वर्णितमपि गुणं तत्रत्यवार्थं पुनर्बर्णयति । महतो

१ मुरले A C F २ त्वत्वं D E G ३ तद- C E F G ४ विमुक्ता D इति
नर० च । ५ — दयितो B D G

स्मरति स्म रतिप्रियं तव कौशलं नवनिश्चानखराणां नखराणां
 व्रणः स्मरजन्यां स्म रजन्यां कुरुते न कुरुते रुजं^१ किं ते
 लोचनाभ्यां लोचनाभ्यां प्रोषिताखिलजनेक्षणदेशः क्षणदेशः

महीयसो महत्स्रद्रतिरूपान् महोत्सवाद्भूतमोहतमः । हतो
 यथा कथाचिद्रतविधानरूपो मोहो यस्य सः । ततोऽतिशये
 तमप् । दयितः कामो दयितः पतिः । रतौ स्मरते प्रियं
 तव कौशलं स्मरति स्म स्मृतवान् । खट् स्म इति भूते
 खट् ।

हे कुरुते नवं निश्चानं तेजसं तेन खराणां नखराणां
 नखानां व्रणः क्षतं स्मरस्य जनी वधू रतिसखा रतौ स्मरं
 जनयतीति कर्मण्यम् । अनिवधोऽस्येति वृद्धिनिषेधः । स्त्रीपु
 तखां कामोद्दीपिकायां वा रजन्यां रात्रौ ह्यं पीडां किं ते
 न कुरुते स्म । पूर्ववत्खट् । ज्ञान तेजने । यदा स्मरेण जन्या
 कामेनोत्पादिता तां ह्यं चन्द्रकक्षानुरोधेन नखक्षतादयो
 गारोणां काममुद्दीपयन्तीति खट् कामतन्त्रे । भव्यगेयेति
 साधुः ।

जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्त्रायनको पुमान् ।

त्रिमूर्त्याद्यजनिषोऽस्य ।

इति विश्वमेदिन्यौ । स्त्री इग् इजा चोपताप इत्यमरः ।

किं^१ न पीयते प्रियसखि मदनमालिनि^२ विम्बाधरसङ्गत्या सङ्ग-
त्यागच्छया^३ विरागं^४ कुरु मधुमदारुणमालवीकपोलतलस-
मानो लसमानो रक्तमण्डलतया लतया त्वया विशेषः कः कुर-

कापि मानिनीं प्रति हस्तेन वक्ति । हे मदनमालिनि
लोचनाभ्यां प्रीणितोऽखिलजनानामीक्षणदेशो नेत्रदेशो येन
सः । क्षणदेशसङ्घः किं न पीयते । विध्यलङ्कारः ।

सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्घियाम् ।

लोचनयोर्लोचनविधानं चन्द्रदर्शनेन साफल्यस्रोतनाय । चन्द्र-
दर्शनादत्यद्गुतरागेयं स्वयमेव प्रियमनुनेत्यतीति भावः ।
यदा लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां प्रीणिताखिलजनेक्षणदेशः । क्षणदः
सुखदसायावीक्षणस्य स पतिः लोचनाभ्यां किं न पीयते रक्त-
मण्डलतया लसमानोऽतएव मधुमदारुणमालवीकपोलतलस-
मानः । पक्षे रक्तमण्डलतयानुरक्तमण्डलतया लसमानः प्रो-
भमानो मालवीकपोलतलसमानता रक्तमण्डलतया । विम्ब एव
विम्बवदाधरसङ्गत्या लतया त्वया को विशेषो न को-
ऽपीत्यर्थः । अतः सङ्गत्यागच्छया विरागं कुरु । यथा क्षण-
देशस्यैवधीर्बलेनाविरोधो लतयैवं नैकविधवाजीकरणाद्यौष-
धीर्बलेन क्षणदेशेन तवाप्यविरोध उचित इति भावः ।

कुरङ्गिक इत्यादीनि सखिसम्बोधनानि । कुरङ्गभावकोभ्यो

१ कथं H २ मदनमालिनि B H इति जग० च नट० च । ३-ने कापि C F
G H ४ विरागं A B C D F H

ङ्गिके कल्पय कुरङ्गशावकेभ्यः शष्पाङ्कुरं किशोरिके कारय
किशोरकेभ्यः प्रत्यवेक्षां तरलिके तरलय 'दृष्णागुरुधूपपटलं
कर्पूरिके पाण्डुरय कर्पूरधूलिभिः पयोधरभारं मातङ्गिके
मानय मातङ्गिशिशुयाचनां शशिलेखे लिख ललाटपट्टे शशि-
लेखां केतकिके सङ्केतय 'केतकीमण्डपस्य दोहदं शकु-

हरिणशिशुभ्यः शष्पं बालदणं कोमलं तदङ्कुरं कल्पयोत्यादय
देहि । मृगे कुरङ्गवातायु । पृथुकः शावकः शिशुः । शष्पं
बालदणं घासः । अङ्कुरोऽभिनवेद्भिदि । इति चतुर्व्यंमरः ।

किशोरकस्याश्वबालकस्य प्रत्यवेक्षामवेक्षणम् । बालः कि-
शोर इत्यमरोऽश्वप्रकरणे । अवेक्षा प्रतिजागर इति च ।
तरलय विस्तारय ।

काप्यतिविरहाकुलाह । कर्पूरिके कर्पूरधूलिभिः पयोध-
रभारं पाण्डुरय ।

अन्याह । मातङ्गिके मातङ्गिशिशुयाचनां मानयाङ्गीकुह ।
पुनः पुनः करबालनेन कुचैन्नत्यं कुम्भयोः प्रार्थयत इति
भावः ।

शशिलेखे ललाटपट्टे शशिलेखां लिख । स्मरविभीषिका-
र्धमिति भावः ।

केतकिके केतकीमण्डपस्य दोहदं सङ्केतय जानीहि ।

निके देहि क्रीडाशकुनिभ्य आहारं^१ मदनमञ्जरि मञ्जरय
 'सभामण्डपकदलीगृहं शृङ्गारमञ्जरि सङ्कल्पय शृङ्गा-
 ररचनानि^२ सञ्जीविके^३ 'वितर 'जीवञ्जीवकमित्युनाय
 'मरिचपल्लवं पल्लविके पल्लवय^४ कर्पूरधूलिभिः 'हृत्त्रिमके-
 तकीकाननं सहकारमञ्जरि सञ्जनय सहकारसौरभं
 व्यजनवातेन मदनलेखे लिख मदनलेखं मलयानिलस्य

कस्यैचिद्द वा । दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भ
 इति हेमः ।

शकुनिके क्रीडाशकुनिभ्य आहारं देहि । अशोरेद्भावित्ये-
 लाभाससोपौ ।

मदनमञ्जरीत्यादि । शृङ्गारमञ्जरि शृङ्गाररचनानि स-
 ङ्कल्पयोत्यादयः ।

सञ्जीविके जीवञ्जीवकाय मरिचपल्लवं वितर देहि । जी-
 वञ्जीवस्यकोरकः । मरिचं कोरकं हृष्णमित्यमरो दयोः ।

पल्लविके हृत्त्रिमकेतकीकाननं कर्पूरधूलिभिः पल्लवय ।

सहकारमञ्जरीति । मदनलेखे मलयानिलस्य मदनलेखं
 मदनावस्थायस्य चकं लेखं लिख ।

१ -निकेष्वाहारं A B F -निशावकेष्वाहारं C G २ सभाम- D ३ -रचनां
 D E G ४ सञ्जीविनि C सञ्जीविके D H ५ सञ्जीवय A B C F G H
 ६ जीवञ्जीवनि- A B G H ७ मरीच- C D F G H मरीचि- इति मर० ।
 ८ + कुङ्कुमपल्लवं कर्पूरिके पूरय C ९ हृ- -केतकका- C D E

मृणालिके द्वेचि मृणालाङ्गुरं 'राजहंसशावकेभ्यो' वि-
लासवति विलासय मयूरकिशोरं तमालिके परिमलय मल-
यजरसेन भवमवाटं काञ्चनिके' विकिर कस्तूरीद्रवं" का-
ञ्चनमण्डपिकायां' प्रवालिके सेचय द्युष्णरसेन बालप्रवा-
लकाननमित्यन्योन्यं प्रणयपेशलाः प्रमदानामालापकथाः शू-
ण्वन् कन्दर्पकेतुर्मकरन्देन' सच्च° विस्मयमकरोत् ।

मनस्यहो "भवनानामतिशायि सौन्दर्यमहो शूङ्गारकला-
केलिकौशलं तथाह्वयं" १° तत्काललीलावहलविरलविमल-

मृणालिक इति । विलासवति मयूरकिशोरं विशेषेण विला-
सय नर्तय । किशोरस्वरूपे श्रेष्ठ इति धरणिः ।

तमालिके मलयजरसेन चन्दनरसेन भवमवाटं गृहमार्गं
परिमलय । वाटः पथस्य मार्गश्चेति चिकाण्डशेषः ।

काञ्चनिके काञ्चनमण्डपिकायां कस्तूरीद्रवं विकिर वि-
क्षिप । ह्य विक्षेपे ।

प्रवालिके द्युष्णरसेन सुकुमरसेन प्रवालानां प्रकृतके-
शानां काननं समूहसं सेचय ।

१ मानसहंस- D २ -हंसभ्यो A B -हंससारसेभ्यो C ३ काञ्चनमालिके A B
४ कस्तूरिकाद्रवं F G कस्तूरिकाद्रवरसं H ५ -लिकायां D ६ + तमालिकया
च सच्च तद्भवन् प्रविशन् वि- D ७ + तद्भवन् प्रविशन् A ८ भुवनानि- A E
G H भवनाति- B ९ + च D १० तत्कालसुरतली- D तत्कालकेलिली-
E G H इति नर० च । न० -लौलाविदक्षितवि- D

‘मालवीदर्शनकान्तिकान्तिदन्तिदन्तघटितो मण्डपोऽसा-
वपि ‘कनकशलाकाविनिर्मितयन्त्रपञ्चरसंयतः’ क्रीडाशुक
इत्यादि परिचिन्मयन् प्रविश्य व्याकरणेनेव सरक्तपादेन
भारतेनेव सुपर्वणा रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा

कुङ्कुमं पीतकावेरं शुभ्रं कुसुमान्तकम् ।

इति चारावली ।

प्रविश्य वासवदत्तां ददर्शेत्यन्वयः ।

व्याकरणेनेव पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायीरूपेणैव तेन रक्तं रा-
गादित्युपलक्षितः पादोऽध्यायतुरीयांशस्तत्सहितेन । पक्षे रक्त-
पादेन लोहितचरणेन सह सरक्तपादं तेन ।

भारतेनेव सुपर्वणा शोभनपरिच्छेदयुतेन । पक्षे सुपर्वणा
शोभनग्रन्थियुतेन । ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी इत्यमरः ।

रामायणेनेव सुन्दरकाण्डेन चारुणा । पक्षे सुन्दरकाण्ड-
वचारुणा ।

काण्डं चावसरे बाणे नास्ते स्कन्धे च शाखिनाम् ।

स्त्वमे रहसि गर्वे चेति धरणिः ।

जङ्घायुगलेन विराजमानां विन्ध्यगिरिन्निचमिव सुनितम्नां

१ मा० -कान्तक- A B C D F G इति नर० च । मा० -कान्तिकोमलकुमु-
दिनीकान्तक- C २ कर्परश- C D F क० -कानि- E क० -काविनिग्रेसय- C
क० -तोत्कण्डपञ्चर- D ३ इति ज० च -सङ्गतः A B E G + मञ्जुवाक् D

जङ्गयुगलेन विराजमानां कन्दोविचिन्तितमिव भ्राजमानतनु-
मध्यां नक्षत्रविद्यामिव गणनीयहस्तश्रवणां न्यायस्थितिमि-
वोद्योतकरस्वरूपां^१ 'बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारभूषितामुपनिष-

सुन्दरकटकाम् । कटकोऽस्ती नितम्बोऽद्रेरित्यमरः । पचे
शोभनकटिपद्माङ्गां पद्मान्नितम्बः स्त्रीकथ्या इत्यमरः ।

कन्दोविचिन्तितमिव भ्राजमाणतनुमध्याम् । तनुमध्याभिधं
कन्दः । त्वी स्तस्तनुमध्या । पचे भ्राजमाणं तनुमध्यं यस्याः ।

नक्षत्रविद्या ज्योतिःशास्त्रमिव गणनीयं हस्तो हस्तैर् अरणं
श्रवणैर् च यत्र । पचे गणनीयमत्युत्कृष्टतया हस्तश्रवणं यस्याः ।

न्यायस्थितिमिवोद्योतकर आचार्यो न्यायवार्तिककृतत्त्वरू-
रूपां तदात्मिकाम् । विद्यातदतोरभेदविवक्षाच्च त्रिमुनि व्या-
करणमितिवत् । भेदविवक्षायां तु । उद्योतकरेण स्वरूपं
यस्याः । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकृता वार्तिककृता स्वरूपं यथा
प्रतिपादितरूपम् । न तु खण्डितं भ्रष्टमित्यर्थः । पच उद्योतकरं
प्रकाशकरं स्वरूपं यस्याः । प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः ।

बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारो धर्मकीर्तिकृता गन्धविशेषलेन
भूषिताम् । पचेऽलङ्कारो भूषणं तेन भूषिताम् ।

उपनिषदमिवैकमानन्दमद्वितीयं ब्रह्मानन्दमुद्योतयन्तीम् ।
तदुक्तम् ।

१ - स्वरूपां B G - स्वरूपां F १ बौद्धस्य स- C बौ० -संहति- A B बौ० -गरभो-
भिनासु- A B F बौ० -गरभोभनासु- C G बौ० -गरप्रसाधिकानु- D बौ०
-गरभूरिभूषितासु- E

‘दमिवानन्दात्मकमुद्योतयन्तीं द्विजकुलस्थितिमिव चारुच-
रणां विन्ध्यगिरिश्रियमिव चुनितम्बां तारामिव गुरुकलत्र-
तयोपशोभितां’ शतकोटिमिव^१ मुष्टिग्राह्यतनुमध्यां^२ प्रियङ्गु-
श्यामासखीमिव प्रियदर्शनां ब्रह्मदत्तमच्छिपीमिव सोमप्रभां

आनन्दो ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ।

इति । पक्षे एकमुक्त्वष्टमानन्दमाह्लादम् ।

द्विजकुलस्थितिमिव चारु सुन्दरं चरणमाचारो वक्ष्या-
स्ताम् । पक्षे चारु रम्यं चरणं यस्याः ।

चरणोऽस्त्री बङ्गुषादौ मूले जेत्त्रे पदेऽपि च ।

तारामिव वृहत्स्थितिभार्यामिव गुरुकलत्रतयोपशोभिताम् ।
पक्षे वृहत्क्रेषितयोपशोभिताम् । कलत्रं श्रेणिभार्ययोरित्य-
मरः ।

शतकोटियष्टिमिव वज्रयष्टिमिव मुष्टिग्राह्यो मध्या मध्य-
देशो यस्याः । पक्षे मध्यमवल्लभं यस्याः । मध्यमं चावल्लभं च
मध्याऽस्त्रीत्यमरः ।

प्रियङ्गुश्यामासखीमिव प्रियदर्शनां तन्नामिकाम् । पक्षे
प्रियं दर्शनं यस्यास्ताम् ।

१ इ० -न्दमेक- E H इति जग० च । २ इति जग० च नर० च । गुरुकल-
त्रोपशोभितां A B C D E F G H २ -दिभूर्निमित्त- A ३ इति जग० च नर०
च । -स्यमध्यां D E

दिग्गजकरेणुकामिवानुपमां बेलामिव तमालपत्रप्रसाधिता-
मश्वतरकन्यामिव मदालसां वासवदत्तां ददर्श ।

अथ तां 'प्रीतिविस्कारितेन चक्षुषा पिवतः कन्दर्पकेतोर्ज-
हार चेतनां मूर्खावेमः । तमपि पश्यन्ती वासवदत्ता मुमूर्ख ।
अथ 'मकरन्दसखीजनप्रयत्नलब्धसञ्ज्ञौ' तावेकासनमल-
ञ्चक्रतुः ।

ब्रह्मदत्तमहिषीमिव सोमप्रभां तदभिधानाम् । पक्षे सोम-
श्वेव चन्द्रश्वेव सोमा रन्वा वा प्रभा यस्यास्याम् । सोमो मनो-
हरे चन्द्र इति विश्वः ।

दिग्गजः कुमुदसत्करेणुकामिवानुपमां तदाख्याम् ।

करिष्योऽधुमः कपिला पिङ्गलाऽनुपमा क्रमात् ।

हृद्यमरः । पक्षेऽनुपमामुपहारहिताम् ।

बेलामिव समुद्रतीरश्रुमिमिव तमालपत्रैः प्रसाधितामल-
ङ्कताम् । पक्षे तमालपत्रं तिलकं तेन प्रसाधिताम् । तमाल-
पत्रं तिलकचिचकाणीत्यमरः ।

अश्वतरकन्यामिव मदालसां तन्नामधेयाम् । पक्षे मदेव
शौववजन्तेनालसां सन्दर्शितम् ।

अथेति स्पष्टम् । मकरन्देन तत्कृतोपचारेण सखीजनेन
तत्कृतोपचारेण यथाक्रमं लब्धसञ्ज्ञौ तौ वासवदत्ताकन्दर्प-
केतु एकमजिज्जमासजसञ्चक्रतुः ।

‘ततो वासवदत्तायाः प्राणोभ्योऽपि गरीयसी’ सर्वविस्त्र-
 भपात्रं कलावती नाम कन्दर्पकोतुमुवाच । “आर्षपुत्र नायं
 ‘विस्त्रभकथाया’ अवसरस्ततो’ लघुतरमेवाभिधीयसे” ।
 त्वत्कृते यानया वेदनानुभूता सा यदि नभः पचायत सागरो

तत इति । विस्त्रभपात्रं विश्वासस्थानम् । आर्षपुत्रेति ।

आर्षपुत्रेति समोद्यः पतिः पत्नीजनेन वा ।

इति भरतः । त्वत्कृते त्वदर्थमनया वासवदत्तया या या वेदना
 अनुभूता सा सा यदि नभ आकाशः पचवदाचरति । उप-
 मानादाचार इति क्यङ् । पचायते । अतिवैपुल्यार्थमिदमुक्तम् ।
 सागरो मेलानन्दायते मसीपाचायते । गाम्भीर्यार्थं चेदम् ।
 मेलानन्दो मसीपात्रमिति हारावली । क्षिपिकरो लेखकः ।
 दिवाविभेति टः । ब्रह्मायते चिरजीवितार्थमिदम् । कथको
 वक्ता भुजङ्गराजायते भुजङ्गश्रेष्ठशेषायते । योगशास्त्रप्रणेतृत्वे-
 नान्तरभावाभिज्ञत्वार्थम् । शब्दशास्त्रार्णवपारावारीणत्वेन बह्व-
 मुखत्वेन बहुधाभिप्रायाविष्कारकर्तृत्वार्थम् । वैद्यकशास्त्राचार्य-
 त्वेन विरहवेदनयास्या इयमवस्था न ज्वरादिजन्येति वक्तृताई
 चेदम् । तथा चोक्तम् ।

१ चयान्तरे A B २ + सखी H ३ + सखी D ४ आर्षपुत्र A B
 ५ समयो विश्वभकथानां ततो D ६ -कथानां E H ७ -रोऽतो E F ८ -यते
 E F

मेलानेन्दायते ब्रह्मायते लिपिकरो भुजगराजायते^१ कथक-
स्तदा किमपि^२ कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैरभिलिख्यते^३ कथ्यते
वा । त्वयापि^४ राज्यमुज्झिरतं^५ किं वज्जना । आत्मा^६ सङ्कट-
समारोपित एव । एषास्मत्स्वामिदुहिता पित्रा^{१०} प्रभातप्रा-

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

इति । तदा कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैः कथ्यतेऽभिलिख्यते वा । स-
म्भावनालङ्कारः ।

सम्भावनं यदीत्यं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ।

इति लक्षणात् ।

त्वयेत्यादि । पाणिग्रहणं विवाहः । अनया वासवदत्तया-
लोचितं चिन्तितं यद्यभ्यर्हितं त्वल्लक्षणं जनं ऊतवहे बन्धौ
श्रयितव्यं प्रवेष्टव्यं महान् भागो भाग्यं यस्य तत्सम्बोधनम् ।
भागो भाग्यैकदेशयोरिति विश्वः । साम्प्रतं युक्तं प्रमाणमुत्त-
रकर्तव्यतायामित्यर्थः ।

१ इति जग० च । भुजगपतिर्वा A B C F G भुजगपतिर्वा जायते D नाम-
राजायते इति जर० । २ प्रक- A B ३ यदि A E ४ -रपि लिख्यते A B
-लिख्यते D ५ + तदर्थे D ६ राट्टमन्त्रिचक्रं C G ७ + च D + अपि E
८ निपातित H ९ - एव D H १० प्रभातायां D H इति जग० च ।

यायां रजन्यां 'यौवनातिक्रान्तिदोषशङ्किना दृठेन' विद्या-
 धरचक्रवर्तिनो विजयकेतोः पुत्राय पुष्यकेतवे पाण्ड्यग्रहणेन
 दातव्येति' । अनयाप्यालोचितमद्य यदि तं^१ जनमादाय
 तमालिका नागच्छति तदावश्यमेव मया ऊतवद्दे^२ शशि-
 तव्यमिति । तदस्याः^३ सुकृतवशेन महाभागेमां^४ भूमि-
 मनुप्राप्तः । तदत्र यत् साम्प्रतं तत्र भवानेव^५ प्रमाणमित्युक्त्वा
 विरराम ।

अथ कन्दर्पकेतुर्भोतभोत^१ इव^२ सप्रअयमानन्दसाग-
 रलहरीभिरासुत इव भुवनत्रयराज्याभिषिक्त^३ इव वासव-

अथ सखीवाक्यश्रवणोत्तरमानन्दसागरलहरीभिरासुतः
 कन्दर्पकेतुर्भोतभोत इवाननुभूतपुरुषसङ्ग्रेयं मा कदाचिदु-
 द्दिग्नाभूत् तथा सति रसभेदः स्यादिति सभय इवेत्यर्थः ।
 सप्रअयं सविश्रामं वासवदत्तया सख्यस्य सख्याः कामचा-
 रानुज्ञां विधाय तथा सह रतिं कृतेत्यर्थः । सम्पूर्णा मन्त्रिः
 कामचारानुज्ञार्थकः ।

१ यौ० - क्रमदो- D H २ - दृठेन E H ३ दातव्या B E F H + निशि-
 मा D ४ + सप्रदृष्टं D ५ ऊतवद्दमुखे H ६ इदानीं लस्याः E H ७ -भाज-
 तया भवाननु- A B C F G -भाज इमां इति अत्र० । ८ भूमिमवतीर्णः H इति
 अत्र० च । ९ लमेव D १० - इव A B C E G H ११ सप्रअयम- A B
 C D F G H स० - न्दास्यतसा- A B C D F G १२ -भिषेकप्रीत D

दत्तया सह सम्मन्व्य मकरन्दं वार्तान्वेषणाय तत्रैव नगरे
नियुज्य^१ भुजङ्गेनेव^२ सदागत्यभिमुखेन^३ मनोजवनाम्ना तु-
रगेण तथा सह नगरान्निर्जगाम^४ ।

क्रमेण च^५ 'जाङ्गलकवलनाभिलाषमिलितनिःशङ्ककङ्कु-

वार्तान्वेषणाय मकरन्दं तत्रैव नगरे नियुज्य भुजङ्गेनेव
सदागतिर्वायुस्तदभिमुखेन । पक्षे सदा सर्वदा गत्यभिमुखेन
मनोजवनाम्ना तुरगेण तथा वासवदत्तया सह नगरान्निर्ज-
गाम । दुर्गगमनादौ स्त्रीणामनधिकारात् । अत्र सहयुक्तेऽप्र-
धान इत्यप्रधाने द्वितीया ।

क्रमेण श्मशानवाटेन निमेषमात्रादनेकश्रतयोजनं गत्वा
विन्ध्याटवीं विवेक्षेत्यन्वयः । जाङ्गलकवलनाभिलाषेण मांस-
यासाभिलाषेण मिलितं निःशङ्कं कङ्कानां पक्षिविधेषाणां
कुलं तेन सकुलेन ।

जाङ्गलं जलदेशे व्याज्जाङ्गलं पिशितेपि च ।

इति विश्वः ।

१ नियुज्य C F G २ भुजङ्गेनेव C D E F G H ३ + मसोदधिपुलिनेनेव
शुक्तिशोभितेन विन्ध्यविपिनेनेव श्रीहृत्स्नाङ्कितेन वदणचंसेनेव मानसमतिगारण्ये-
नेव मष्टकशोभितेन वक्ष्सेवेन्द्रागुधेन D ४ -द्विरजात् A B C F H इति नर० च ।
५ + ततो D ६ नरज- D अङ्गल- इति जग० । नवजङ्गल- इति नर० । जा-
-कङ्कसङ्कु- A B C G H

लसङ्कुलेनार्द्धदग्धचिताचक्रसिमसिमायमानविकटकटदृष्ट्या-
चटुलकटपूतनात्तालवेतालरवभीषणेन शूलशिखरारोपित-
'शङ्कितवर्णकर्णनासिकच्छेदरुधिरपटलपतितभाङ्कारिभञ्जरा-
'लौभारभरितभूमिभागबोभत्सेन 'कटाग्निदृष्टमानापटुचट-

अर्धदग्धचिताचक्रे सिमसिमायमान एतादृक् शब्दविशिष्टो
विकटो भयानकं कटो मृतशरीरं तत्तृष्णाचटुलकटपूतना-
भामुत्तालवेतालानां रवेण भीषणेन ।

कटः समयबन्धेऽपि दृष्टेऽपि मृतकेऽपि च ।

इति विश्वः ।

शूलशिखरारोपितस्य शङ्कितवर्णस्य चोरस्य कर्णनासिक-
मिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तच्छेदरुधिरपटले कर्णनासि-
कच्छेदनिर्गतरुधिरपटले पतिता भाङ्कारिभञ्जराख्यो भा-
ङ्कारोऽव्यक्तशब्दस्तद्युक्ता भञ्जराख्यो मञ्जिकास्ताभिर्भरितम् ।
इतजन्तो न तु क्लान्तः । पूरितं तादृग्भूमिभागेन बोभत्सेन ।

चोरः शङ्कितवर्णस्य कुसुमाचः प्रकीर्तितः ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

मत्सरा मञ्जिका ज्ञेया भञ्जराली च सा मता ।

१ श० -च्छेदगलव- D श० -पतितभाङ्कारलिभ- C श० -पतितभयङ्कारिभ- D
श० -पतितभाङ्कारिभ- G श० -भञ्जारा- E H इति जग० च । श० -भञ्जराली-
इति नर० । २ लौभार- D H ३ दृष्ट्याग्नि- इति जग० । क० -मानचटचट-
करोटि- A क० -मानवडलचटचटकरोटि- B क० -मानवडलचटुलचटचट-
करोटि- E G

३राजस्थितिमिवानन्तमूलां सुधर्मांमिव स्वच्छन्दस्थितकौशिकीं
सत्पुरुषसेवामिव ४वज्रश्रीफलाढ्यां भारतसमरभूमिमिव
दूरप्ररुढार्जुनां ५पुलामकुलस्थितिमिव सहस्रनेत्रोचितेन्द्रा-
णिकां ६शूलपालचित्तवृत्तिमिव ७फलितगणिकारिकां सञ्ज-

सुधर्मांमिव देवसभामिव स्वच्छन्दं स्थितः कौशिक इन्द्रो
यस्याम् । पक्षे कौशिक उल्लूकः ।

सत्पुरुषसेवामिव वज्रश्रीयुक्तेः फलैराद्याम् । पक्षे श्रीफलो
बिम्बः ।

बिम्बे शाण्डिल्यशैलूषी मालूरश्रीफलावपि ।

इत्यमरः ।

भारतसमरभूमिमिव दूरप्ररुढार्जुनः पार्थो यस्याम् । पक्षे-
र्जुनो वृत्तविशेषः । इन्द्रद्रुः ककुभोर्जुन इत्यमरः ।

पुलामकुलस्थितिमिव सहस्रनेत्रोद्येन्द्रोचिता योग्येन्द्राणी
शची यस्याम् । नष्टृतश्चेति कप् । पक्षे सहस्रनेत्रैः सहमूलैर्-
चिता योग्येन्द्राणी शतावरी ।

चारुधारा महेन्द्राणी शक्राणी जयवादिनी ।

इति रभसः ।

शूलपालो वेश्यापालो वैशिको वा तच्चित्तवृत्तिमिव फ-

१ राज्य- D २ - वज्र- A B C D F G H इति जग० च नर० च । सत्क-
ल- C ३ - डभीमार्जुनां D ४ शूलपाल- इति जग० च नर० च । शूल- लट्ति-
A B F G H ५ कलित- A B F दर्शित- D

नसम्पदमिव 'विकसिताशोकरसुरलपुन्नागां शिशुजनलीला-
मिव कृतधात्रीधृतिं' क्वचिद्राघवचित्तवृत्तिमिव वैदेहीमयीं

खिता सफला वैश्विकेभ्यो धनलाभात् सुरतसुखलाभाद्वा ।
गणिकानां वेश्यानामारिकागतिराकारणं वा यस्या स्ताम् । च
गतौ धात्वर्थनिर्देशे ण्वल् । वृद्धिः । अर्थान्तरे आङ्पूर्वः । प्रत्य-
यस्यादितोकारः । पक्षे गणिकारिका वृत्तविशेषः ।

श्रीपर्णमग्निमन्यः स्यात् कणिका गणिकारिका ।

इत्यमरः । जयपर्ण इति प्रसिद्धः ।

सञ्जनसम्पदमिव विकसिता हृष्टा अशोकाः शोकरहिताः
सरला उदारारः पुरुषा नागा इव । पुन्नागाः पुरुषश्रेष्ठा यस्या
हेतोर्यस्यां वा ताम् ।

स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥

इत्यमरः । पक्षे विकसिताः फुल्लाः अशोकाः सरलाः पुन्नागा
यस्यां ताम् । पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठम् ।

पुन्नागः पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्गवः ।

इति द्वयोरमरः ।

शिशुजनलीलामिव कृता धात्र्या उपमात्रा धृतिर्यस्याः ।
पक्षे धात्र्यामलकी । राघवो रामचन्द्रस्तच्चित्तवृत्तिमिव वैदे-
हीमयीं सीतामयीम् । पक्षे वैदेही पिप्पली ।

‘क्वचित् क्षीरसमुद्रमथनवेलामिवोज्जृम्भमाणामृतां क्वचिन्न-
 रायणशक्तिमिव’ स्वच्छन्दापराजितां क्वचिद्वाल्मीकिसरस्वती-
 मिव दर्शितेच्छाकुवंशां लङ्कामिव बङ्गपलाशसेवितां कुरुसे-
 नामिवार्जुनशरनिकरपरिवारितां नारायणमूर्तिमिव १ बङ्गरूपां

वैदेही रोचनासीतावणिकस्त्रीपिप्पलीष्वपि ।

इति विश्वप्रकाशः ।

क्वचित् क्षीरसमुद्रवेलामिवोज्जृम्भमाणममृतं यस्याम् ।
 ताम् । पक्षेऽमृता गुडूची । गुडूची तन्त्रिकामृतेत्यमरः ।

क्वचिन्नारायणशक्तिमिव स्वच्छन्दा स्ववशा अपराजिता
 पराजयरहिता ताम् । पक्षे स्वच्छन्दा निरर्गलप्रसृतापरा-
 जिता विष्णुक्रान्ता । विष्णुक्रान्तापराजितेत्यमरः ।

वाल्मीकिसरस्वतीमिव दर्शित इच्छाको राज्ञो वंशः सन्त-
 तिर्घस्यां ताम् । पक्ष इच्छाकुः कटुतुम्बी स्यादित्यमरः ।

लङ्कामिव बङ्गपलाशे राक्षसैः सेविताम् । पक्षे पलाशो
 वृचः ।

कुरुसेनामिवार्जुनशरनिकरैः परिवारिताम् । पक्षेऽर्जुनशरौ
 वृक्षदणविशेषौ तयोर्निकरैः परिवारिताम् ।

नारायणमूर्तिमिव बङ्गरूपामनेकस्वरूपाम् । पक्षे बङ्गरूपां
 बङ्गपशुकाम् । रूपं तु श्लोकशब्दयोः ।

१ क० -लामिव स्वच्छन्दोज्जृ- A B C F G क० -लामिव विश्व- H १ -यश्चमूर्ति-
 मिव E २ अतिव- E H इति जग० च ।

सुग्रीवसेनामिव पनसचन्दनकुमुदनलसेवितामविधवामिव
सिन्दूरतिलकभूषितां प्रवालाभरणां च कुरुसेनामिवोलूकद्रो-

पश्चात्तवाकाशे सौन्दर्ये नाणके नाटकादिके ।

पन्थावृत्तौ स्वभावेचेति हैमः ।

सुग्रीव सेनामिव पनसचन्दनकुमुदैस्तत्तदभिधानैर्वानरैः
सेविताम् । पचे पनसचन्दने वृत्तौ कुमुदं पुष्पम् ।

पनसः कण्टकिफले कण्टके कपिहृग्भिदोः ।

चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्यात् ।

कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपौ ।

दैत्यान्तरे च दिङ्गागयोगयोरपि कीर्तितः ॥

इति त्रिषु विश्वप्रकाशः ।

अविधवामिव सिन्दूरस्य तिलकेन भूषिताम् । पचे सिन्दू-
रतिलकौ वृत्तविशेषौ ।

सिन्दूरसहभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके ।

इतिविश्वः । तिलकः चुरकः श्रीमानित्यमरः । पत्ररचनादि-
वन्नसिन्दूरधारणं प्रोषितभर्तृकाणामित्यविधवोक्तिः । प्रवालाः
प्रह्वष्टकेनाः विद्रुमा वाभरणं यस्यास्याम् । पचे प्रवाला-
भरणां नवपल्लवाभरणाम् ।

कुरुसेनामिवोलूकद्रोणशकुनिभिस्तदभिधानैर्वीरैः सना-
थाम् । पच उलूकः कौशिकः । द्रोणः काकः । शकुनिः पञ्चि-
सामान्यम् । तैः सनाथाम् ।

अशकुनिसनायां धार्तराष्ट्रान्वितां चास्त्रानजातिभूषितामप्य-
कुलीनवंशां^१ दर्शिताभयामपि^२ विभीषणां सततद्वितपथ्यामपि

धार्तराष्ट्रैर्धृतराष्ट्रतपुत्रैरन्विताम् । पक्षे धार्तराष्ट्राः प-
क्षिणः । धार्तराष्ट्राः सितेतरैरिति राजहंसप्रकरणेऽमरः ।

अस्त्रानजातिभूषितामुत्तमजातिभूषितामपि न कुलीन उ-
त्तमकुलविशिष्टो वंशः सन्तानो यस्यास्तामिति विरोधः वंशो-
न्वयायः सन्तान इत्यमरः । यदा न कुलीनस्योत्तमकुलस्य वंशो
गर्वो यस्याः ।

वंशो वेणो कुले गर्वे पृष्ठायवयवेऽपि च ।

इति विश्वमेदिन्यौ । परिहारस्तु । अस्त्रानो महासहा जाति
मांसती ताभ्यां भूषिताम् । न कौ खीना वंशो वेणवो यस्याम् ।
अस्त्रानस्तु महासहा । सुमना मांसती जातिरिति द्वयोरमरः ।

दर्शितमभयं भयाभावो यथा तादृशपि विशेषेण भोषय-
तीति विभीषणेति विरोधः । दर्शितमभयं नलदमभया हरी-
तकी वा यथा विभीषणा जनसञ्चारराहित्यादिति परिहारः ।
अभयं नलदं सेव्यम् । अभया त्वव्यथा पथ्येत्यमरो द्वयोः । सततं
द्वितं पथ्यं यस्यास्तामप्यसाध्यरोगभिन्नामपि प्रवृद्धगुल्मासिति
विरोधः । सततं द्विता प्राप्ता पथ्या हरीतकी यथा ताम् । द्वि
गता । ऋः । गत्यर्थत्वात् प्राप्तर्यः । प्रवृद्धा गुल्मा यस्याम् ।
अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मावित्यमरः ।

^१ निवृद्धवंशां A B C E F G H इति कन० च नर० च । निवृद्धवंशां D
२ — वि- D

प्रवृद्धगुल्मां षट्पदव्याकुलामपि द्विपदानाकुलां द्विजकुल-
भूषितामप्यकुलीनवंशां विन्ध्याटवीं विवेश ।

अनन्तरं तयोर्निद्रामादाय जगाम रजनी । क्रमेण च
कालकैवर्तेन तमिखानायं प्रक्षिप्य गगनमहासरसि सजीव-

षट्पदैर्भ्रमरैर्याप्तापि द्विपदैर्मनुष्यैरनाकुला । समुच्चयेऽपि ।
अगम्यत्वादिति भावः । यत् तु जगद्धरः षट्पदेषु पदद्वयसङ्गा-
वादिति भाव इति तच्चिन्त्यम् । गौण्यप्युत्तरा सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्यां
बाधत इति विरोधानुत्थानात् । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं
लभते । यद्वा द्विपानां हस्तिनां दानेन मदजलेनाव्याप्तां षट्-
पदैर्भ्रमरैर्याप्ताम् ।

द्विजकुलेन भूषितामप्यकुलीनवंशाम् । ब्राह्मणकुलस्य स-
र्वात्कथ्यतया विरोधः । परिहारस्तु द्विजकुलैः पश्चिममूर्धैर्वा
भूषिताम् ।

अनन्तरं तयोर्वासवदत्ताकन्दर्पकेतोर्निद्रामादाय रजनी
रान्निर्जगाम । क्रमेणोक्तविशेषणयुक्तेषु तारादिषु कन्दर्पकेतु-
र्वासवदत्तया सह लतागृहे सुखापेत्यन्वयः ।

कालेत्यादि । कैवर्तो धीवरः । आनायो जालम् । कैवर्ते
दाशधीवरौ । आनायः पुंषि जालं स्यादित्यमरो दयोः ।

१ इति जग० च नर० च । द्विपदाकुलां A B E G द्विपदकुलाकुलां C F
२ प्रवि- A B C D F G ३ अनान्तरे A B C D F G H इति जग० च नर०
च । ४ तमस्तिनी A B F यामिनी C G H निशा D

शफरीनिकर 'इवापद्वियमाणे तारागणे रक्तांशुकपटे
 'विषमप्रकृढविसलताशरयन्त्रकानुगतशतपत्रपुस्तकसनाथे म-
 करन्दबिन्दुसन्दोहनिर्भरपानमत्तमधुकरसान्द्रमन्द्रमञ्जुस्व-
 नैः' स्वधर्ममिष पठति विकचकमलाकरभिचौ ह्यषीवस्नेनेव
 कास्नेन तिमिरबीजेध्विव मधुकरेषु कुमुदक्षेत्रेषु 'मधुरसक-
 'र्दमितपरागपद्मेषु घनघट्टमानदलेषु' भ्रमरेषु 'व्याजात्

रक्तांशव एव रक्तांशुकाः स्वार्थे कन् । त एव पटा चस्र
 तस्मिन् । रक्तांशुकं रक्तवस्त्रं पटो वसनं चस्रेति च ।

विषमप्रकृढविसलतैव शरयन्त्रकं तालपचीयपुस्तकमध्यस्व-
 रञ्जुः तेनानुगतं शतपत्रं कुशेत्रयं तदेव पुस्तकं तेन सनाथे ।
 शरत इति भाषायाम् ।

मकरन्दबिन्दुसन्दोहनिर्भरपानमत्तमधुकराणां मन्त्रैर्गम्भी-
 रैर्मञ्जुस्वनैः स्वधर्मं पठतीव विकचे विगतकेत्रे विकसिते च
 कमलाकरभिचौ । मन्द्रस्तु गम्भीर इति स्वरप्रकरणेऽमरः । शत-
 पत्रं कुशेत्रयमिति कमलप्रकरणे च ।

ह्यषीवस्नेनेत्यादि । ह्यषीवस्त्रः कर्षकः । कर्षकश्च ह्यषीवस्त्र
 इत्यमरः ।

१ इवापद्वि- A B G इव द्वि- C २ वि० -यन्त्रिकानुपगत- D ३ इति कज०
 च । -रसान्द्रस्वनैः A B H -रमन्द्रस्वनैः C F ४ शरसक- C मकरन्दक- D H
 ५ र्दमितकेदारप- C र्दमितकेसरप- H ६ -दक्षपुत्रेषु A C ७ भ्रमरत्वा- A

पङ्कजेषूप्यमानेषु 'रजोमुर्मु'रसनाथमधुकरपटलानुगतोद्-
 षण्डपुण्डरीकव्याजाहूपपटलमिव भगवते किरणमालिने प्रय-
 क्तन्यां कमलिन्यां' 'रजनीवधूकरतलदयोच्छलितपतत्रभा-
 तमुसलाक्षतक्षतान्तर उलूखल इव चन्द्रे 'कण्डनकोर्णेष्विव
 तण्डुलेषु तारागणेषु 'मौलत्सु सन्ध्यातास्रमुखेनेव' वासर-
 वानरेण नभस्तरुमारोक्षता शाखाभ्य इव कम्पिताभ्यो दिग्भ्या
 विकचप्रचन' इव तारागणे 'चन्द्रमण्डले फले' च' निपत-

उप्यमानेषु टुवप बीजसन्ताने । रजोमुर्मु'रेत्यादि । किरण-
 मालिने सूर्याय । रजनीत्यादि । आक्षतिराघातः । क्षतान्तरे
 खण्डितमध्यभागे गायं कलङ्कः । किन्तु मुखलाघातरन्नेशाकार
 एव दृश्यत इति द्योतनाय । क्षतान्तरत्ववर्णनम् । कण्डनेत्यादि ।
 सन्धैवेत्यादि । सन्धैव प्रातःसन्धैवातास्रं मुखं यस्य तादृशेन
 वासरवानरेण । तास्रमुखत्ववर्णनमन्यजातीयनिवृत्तये ।

स्फुरद्दृष्ट एव सूर्यस्यारथिरेव तदृष्टचूडा तथा चाद्वदने
 स्फुरत्यादृष्टया रक्तया तदृष्टचूडया चाद्वदने छकवाकौ
 चरितुं भक्षणार्थम् । तारागण एव शालितच्छुलं तेन ब्रह्मं

१ र० -पटलसूत्रानु- A १ + तपलिन्यां A C F २ र० -करद- D H
 ४ प्रकण्डन- D क० -प्रको- D H क० -विकी- E ५ निमी- D ६ -मुखराने B
 ७ + -निषय D ८ दृष्टम्- D E इति जन० च । ९ -खलफले- D E H इति
 जन० च । १० इव C

ति^१ 'तारागणशालितण्डुलशबलनभोऽङ्गणं स्फुरदरूपतरुण-
 'चूडाचारुवदने वासरककवाकौ चरितुमवतरति "मत्सङ्गति-
 प्रवृद्धो वारुणोसमागमात्" द्विजपतिरेष पतिष्यतीति हस-
 'न्यामिवाखण्डलककुभ्यरुणकेसरिकराघातनिहतान्धकारक-
 °रीन्द्ररुधिरधाराभिरिवोदयगिरिशिखरनिर्झरधैतधातुधा-
 राभिरिव "तुङ्गतुरङ्गखरखुरपुटपाटितपद्मरागच्छटाभिरिव

नभोङ्गणमवतरति । मेघो वर्षतीतिवत् प्रसिद्धेस्वरतेः कर्म गो-
 पान्तम् ।

मत्सङ्गतेः प्रवृद्ध एव । द्विजराजस्यैव वारुणी पश्चिमदिक् ।
 तत्सङ्गमात् पतिष्यति । इति हसन्यामिवाखण्डलककुभि पूर्वदि-
 श्चि । मया सह यदा मङ्गतस्तदोभयोः समवयस्कृतासीत् । इदानीं
 स्वपराङ्गना उपभुक्तापि प्रवयस्यामीदयमपि क्लान्तस्तथा चान्त-
 सारोऽत्यौत्सुक्यादापतिष्यतीति भावः । तथाच यत्सुखलोभाभ्यां
 परित्यज्य चातस्तत् सुखं नाप्यतीत्युपहासः । उक्तं चान्यत्र ।

वासोपभुक्ता बलमादधाति
 पतिं स्रथाङ्गं तरुणी करोति ।

१ निपतिते D २ तारागणशत- A B C D F G H ३ -चूडामणिच्छटाचा- D
 ४ मत्सङ्गमात् D H ५ + प्रभाते A B ६ न्या- -ककुभि वासरके- D न्या-
 -रिकरकरा- D ७ री- -र्धरधातु- E F ८ तु- -प्रखर- D तु- -खुरपटपुट- E
 तु- -पुटपटूत्या- D तु- -पाटितोदयगिरितटपद्म- D तु- -राजपरागच्छायाभि-
 E F तु- -रागच्छायाभि- D H इति जन- च ।

१केसरिकरतलाहृतमत्तमातङ्गेत्तमाङ्गसङ्गलदस्रप्रसारिणी-
 १भिरिवोदयाचलकूटकोटिप्ररूढजपाकुसुमकान्तिभिरिव त्रि-
 १भुवनकार्यसम्पादकप्रभानुरागरसैरिव रक्तमण्डले १तारा-
 कुमुदग्रहणाय प्रसारितदस्त इव कुङ्कुमरागारुणे १ प्राचीवि-
 लासिन्याः पूर्वाचलभोगीन्द्रफणोपले १गगनेन्द्रनीलतरुकनक-

प्रौढा जरां निश्चितमेव सूते
 वृद्धा नितान्तं बलजीवहानिम् ॥

इति ।

द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः । वारुणी मदिरा पतिष्यति त्रा-
 त्यत्वमेष्यति । रक्तमण्डलेऽरुणमण्डले भास्कर उदयमारोहती-
 त्यन्वयः । करीन्द्रेत्यादि । धातुर्गैरिकः । पद्मरागो मणिः । कूटः
 शृङ्गम् । अक्षं रुधिरम् । रुधिरेऽसृष्टोहितास्त्रमित्यमरः । प्रसा-
 रिणी प्रणालिकेति हारावली । अनुरागो लोकानां प्रीतिः ।

ताराकुमुदेत्यादि । फणोपले फणाखरत्ने गगनमाकाश
 एवेन्द्रनीलतरुस्तस्य कनककिसलये स्वर्णपल्लवे राजभवनादौ
 निर्मितेन रूपकम् । तत्र रेखा गवयन्यायात् तद्वता ।

१ पूर्वगिरिके- D के० -माङ्गसङ्गलगल- D के० -प्रसारणी- A D E H के०
 -प्रसारणा- B C F G १ मि० -प्ररूढप्रौढत्व- D H १ भु० -रक्तकार्य- C भु०
 -सम्पादन- D H भु० -भावानु- D E H ४ तारासङ्गलकु- D ताराकुसुम- A
 B G ताराकुमुदवन- D ५ + कनकदर्पणे D ६ ग० -तयकाननकि- D

निसलये 'नभोगगरप्राचीरकनककुम्भे तप्तलोहकुम्भाकारे
 'प्राचीललाटतटकुसुम्भाम्बुविन्दौ 'सन्ध्यावनलतैककुसुमे
 "मञ्जिष्ठारक्तपट्टसदृशे "सन्ध्यारागगुणगुम्फिते 'प्राची-
 काञ्चनदीनारचक्र इव "वासरविद्याधरसिद्धगुटिक इव"
 'धातुरागारुणदिग्गजपादतलानुकारिणि विभावरितिमि-
 रतस्करे'० भास्कर'१ उदयमारोहति'२ 'माञ्जिष्ठचामर इव
 दिग्गजेषु महाभारतसमरभूमिरुधिरोद्गार इव कुरुक्षेत्रेषु

नभ इत्यादि । प्राचीरं जगरप्रान्ते कण्टकादिवेष्टनम् ।
 प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिरित्यमरः ।

प्राचीललाटतटे कुसुम्भाम्बुविन्दौ महारजनजलविन्दौ ।

लात् कुसुम्भं वक्रिन्नखं महारजनमित्यपि ।

इत्यमरः ।

दीनारचक्रं निष्कचक्रम् । दीनारेऽपिच निष्कोऽस्तीत्यमरः ।

तस्करे मोषके । इत्युत्स्करमोषका इत्यमरः ।

एतादृशे वाखातपे प्रसरति । दिग्गजकपोले माञ्जिष्ठं म-

१ न० - नरकन- A B F G H २ प्राचीकुमारील- A प्रा० - कुङ्कुमा- A B C
 F G ३ सन्ध्याप्रवालल- E H ४ माञ्जि- इति जम० । म० - डारानादक्षप- D
 म० - सूर्यसरससन्ध्या- B म० - सूर्यसदृशस- D F H ५ सन्ध्यावधिगु- H स०
 - रात्रयक्षिणिरक्षु- E ६ प्राचीवधुका- A ७ वा० - सिद्धि- D ८ - इव D
 ९ धातुरागारु- D १० - रत्नकरे D ११ - भास्करे A D G १२ + इति A B
 १३ म० - डारसखा- D

‘सुरराजशरासनकान्तिलेप इव’ जलदच्छेदेषु ‘काषायपट
इव शाक्याश्रममठिकासु’ कौसुम्भराग इव ‘ध्वजपटपक्षवेषु
फलपाक इव कर्कन्धूषु ‘कुङ्कुमच्छटारस इव व्योममहा-
सौधाङ्गणस्य’ सञ्चरदरुणजवनिकापट इव कालनर्तकस्य”
‘बालप्रवालभङ्गारूपे प्रसरति बालातपे क्षणेन च चाटु-
‘चटुलचक्रवाकहृदयशोकसन्तापहरणादिव दह्नसमर्पि-
ततेजःप्रवेशादिव “दिननाथकान्तोपलानलसङ्गादिवोष्णि-
मानमुष्णरश्मिराश्रयति रश्मिसञ्चये कन्दर्पकेतुः सर्वरात्र-
जागरणपरवशाहारभूयन्शरीरतया निश्चेतनोऽनेकयोजनश-

श्चिष्टारक्तं चामरमिव । तेन रक्तमित्यण् । सुरराजशरासन-
मिन्द्रधनुः । काषायं कषायरक्तम् । शाक्यो बौद्धभेदः । मठि-
का मठीति भाषायाम् । कर्कन्धूर्बदरी । कर्कन्धूर्बदरी कोली-
त्यमरः । जवनिका तिरस्करिणी ।

प्रतिशीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा ।

इत्यमरः । प्रवालौ विद्रुमः ।

क्षणेन चोष्णरश्मिः सूर्यस्य रश्मिसमूह उष्णिमानमाश्रय-

१ सुरेश- A B C F G H सुरपति- D २ -लेखेव A B G H -लेख इव E
३ कषाय- C F क० -पट D इति जग० च । ४ -मपटलेषु D ५ ध्वजपटेषु H
६ कुसुम्भ- D ७ -से B ८ -मठकस्य D ९ - बाल- D E H १० च०
-वाकचक्रवालहृ- A B च० -नापसङ्गमहा- A B ११ दिवनाथ- A B C D
F G H

तभ्रमणखिन्नो वासवदत्तयाप्येवंविधया सच्च लतागृहे मन्द-
मासुतान्देालितकुसुमपरिमललुब्धमुग्धपरिभ्रमद्भ्रमरझङ्कारम-
नोहरे 'तत्कालागतया निद्रया गृहीतो निःस्यन्दकरणग्रामः
सुध्वाप ।

ततो वणिजीव 'प्रसारिताम्बरे महादावानल इव सकल-
काष्ठोद्दीपिनि' पतङ्गमण्डले 'मध्यन्दिनमारूढे कथमपि
कन्दर्पकेतुः' प्रियया 'विनाकृतं' 'लतागृहमवलोक्योत्थाय

तीत्यन्वयः । दिननाथकान्तोपलं सूर्यकान्तमणिः । निःस्यन्द-
करणग्रामः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थेन्द्रियवर्गः ।

तत उभयोर्निद्रोत्तरम् । पतङ्गमण्डले सूर्यमण्डले नभो-
मध्यमारूढे सतीत्यन्वयः । वणिजीव प्रसारिताम्बरे प्रसारित-
वस्ते । पक्षेऽम्बरमाकाशम् । काष्ठमिन्धनं काष्ठा दिक् । दीपिनि
प्रकाशके दाहके च । पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च । अम्बरं व्योम-
वाससी इत्युभयचामरः ।

अथ कन्दर्पकेतुर्देवेनेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । प्रियया
विनाकृतं लतागृहमवलोक्य विललापेत्यन्वयः । विनायोगे
पृथग्विनागानाभिरिति द्वितीया ।

१ तत्कालकुसुमभया D E २ विसा- C ३ काष्ठापहारिणि A B C F + क-
ल्पश्च इव सर्वाशाप्रसाधके D ४ नभोमध्यमारूढे E ५ + प्राप्तप्रबोधः E H
६ विना C D F H ७ ल० -गृहमालो- B C F G

च तत इतो दत्तदृष्टिः क्षणं विटपेषु क्षणं लतान्तरेषु
क्षणं तरुशिखरेषु क्षणमन्धकूपेषु क्षणं शुष्कपर्णराशिषु^१ क्ष-
णमाकाशे क्षणं दिक्षु^२ विदिक्षु च "भ्रमन्ननवरतविरहानलद-
ह्यमानहृदयो विललाप । प्रिये वासवदत्ते देहि मे दर्शनं

विरहादुन्मादं वर्णयति । परिहासार्थमन्तर्हिता स्यादिति ।
क्षणं विटपेषु वृक्षविस्तारेषु । क्षणं लतान्तरेष्वन्वियन् । तत्र
तामनुपलभ्य ब्रह्मते । ननु नेयं परिहासेनान्तरिता पूर्वं मथा
नेयं विप्रलब्धा सम्यक्प्रदाश्रयानभिज्ञा चुत्तृघातां आन्ता तादृ-
शानुरागा सेयं शिरीषमृदङ्गी भीषणे प्रदेशे कथं मां परित्यज्य
स्यास्यतीति । मानुषीष्वेतादृशरूपानुलभ्यान्नागकन्येति केनचि-
न्नागेन वा न गीता स्यादिति क्षणमन्धकूपेषु क्षणं शुष्कपर्णरा-
शिषु साक्षान्मृत्युयोगात् तद्विषोभ्रणा वा तत्क्षण एवापगतजी-
विता भीरुसेन प्रयत्नस्त्रान एव परित्यक्ता स्यात् । अत्यसुरो-
रूपा केनचिद्विद्यद्विहारिणा विद्याधरादिना वोपहता स्या-
दिति क्षणं तरुशिखरागे क्षणमाकाशे क्षणं दिक्षु विदिक्षु च ।
कुत्राप्यनुपलभ्यादनवरतविरहानलदह्यमानहृदयः । अतएवा-
पगततर्कः । आह ।

प्रिय इत्यादि । दैवदुर्विचलितं भाग्यदुर्विपाकम् । अवदातं
शुद्धम् । दैप् शोधने कर्मणि क्तः ।

१ लतान्तरेषु A B C D F G २-राशिषु C ३+ क्षणं विदिक्षु च परिध- B
— विदिक्षु च A C D E F G H ४ अ०-रतद- A C E F G H ५ अ०-रत-
दुःसाग्निद- D

किं परिचासेनात्तरितासि^१ त्वत्कृते यानि^२ मया^३ दुःखान्यनुभूतानि तेषां त्वमेव प्रमाणं चा प्रियं^४ मकरन्द पश्य मे दैवदुर्विलसितं किं मया न कृतमवदत्तं कर्माद्यो दुर्विपाका नियतिरद्यो दुरतिक्रमा कालगतिरद्यो ग्रहाणामतिकटु कटाक्षनिरीक्षणमद्यो^५ विसदृशफलता गुरुजनाशिषामद्यो दुःखप्राणां दुर्निमित्तानां च फलितं सर्वथा न किञ्चिद्गोचरो^६

अवदत्तं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः ।

इति दैमः । अद्यो निवृत्तिर्विधिर्दुर्विपाका ।

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

इत्यमरः । दैवनिवृत्त्योः पर्यायतया पुनरुक्तिरियं वैचित्येन । कालगतिः दुःखेनातिक्रमो यस्याः । कटु क्रूरम् । गुरुजनाशिषामस्नान् परित्यज्य चातोऽपि सुकृतिभोग्यान् भोगान् लभस्वेत्येवं रूपाणाम् । स्पष्टा चेवं रीतिरर्जुनदाराणामभिमन्युविज्ञापे महाभारते ।

विसदृशफलता दुःखप्राणामित्यादि । भवितव्यतानाम् । किञ्चित् शुभमशुभं वा । नागोचरो नाविषयः । तथाच भवभूतिः ।

१ - परिचासि ABFG २ + यानि AB — यानि CF ३ चतिदुः- C
४ + -स्य ABCEFG ५ - चपतनमद्यो CDEF ६ किञ्चिद्गोचरो AB
DEGH + भवति D

भवितव्यतानां किं न सम्यगागमिता^१ विद्याः किं न यथा-
 वदाराधिता गुरवः किं नोपासिता वऋयः^२ किमधिचिन्ना
 भूदेवाः^३ किं न प्रदक्षिणीकृताः सुरभयः किं न कृत^४

प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः

सर्वरूपा भगवती भवितव्यतैव ।

इति । किं विद्या ज्योतिर्गीतिप्रमुखा न सम्यगागमिता न
 सम्यक् परिशीलिताः । यदावाभ्यां दुर्मुहूर्ते प्रस्थितं गीति-
 विदुः चात्र स्थितमिति भावः । यथावद्यथाशास्त्रम् । इदम-
 शेषोऽप्युभयचाम्बेति । किं भूदेवा द्विजा अधिचिन्नास्तिरकृताः ।
 तदुक्तम् ।

गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान् द्वेष्टि भारत ।

इति । तेन किंवा ममेयमवस्थेति भावः । अथजन्मभूदेववाडवा
 इत्यमरः ।

किं सुरभयो गावो न प्रदक्षणीकृताः । यथेन्द्रमुपस्वायतु-
 क्तातां सुदक्षिणां कृत्वा सत्वरो दिक्षीषो मार्गस्थां धेनुमप्रद-
 क्षिणीकृत्यैव चातस्यया ब्रह्म एवमहमपि किं गोभिः ब्रह्म इति
 भावः ।

किं शरपेषु शरणागतेष्वभयं न कृतम् । येन मामपि क-

१ - अधिगमिता H २ + किं नाभ्यर्षिता देवाः किंवाधिचिन्ना देवभूमयः D
 ३ - किमधिचिन्ना भूदेवाः A B C D E F G H ४ कृतः A B C F इत्तं D

'शरणेष्वभयमिति वज्रविधं विलपन्' दक्षिणेन काननं
निर्गत्य 'नव्यनडनलदनलिनीनिचुलपिचुलविदुलबकुलेन'
प्रचरश्चिरविल्वविल्वोऽजकुटजकुटोपकण्ठेन सोत्कण्ठमृङ्ग-

खित् प्रियादानेन विरहानसाम्न चायत इति भावः । दक्षिणे-
नेत्येवमन्तम् । काननमित्यत्रैव द्वितीयेति द्वितीया ।

निर्गत्य कच्छोपात्तेन कतिपयदूरं गत्वा जलनिधिमपश्य-
दित्यन्वयः । नद्या नडा धमना नलदान्यभयानि नलिन्यः
प्रसिन्यः । निचुलाः हिचुलाः । पिचुला झावुकाः । विदुलाः
परिव्याधाः । बकुलाः केसरा यत्र तेन । नडस्तु धमनः । गर-
कट इति ख्यातः । उन्नीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदम् । खस इति
ख्यातः । नलिनीपद्मिनीमुखाः । समौ पिचुलझावुकौ । झाज
इति ख्यातः । द्वौ परिव्याधविदुलौ । वेत इति ख्यातः । अथ
केसरे बकुलः । मौरसरीति ख्यातः । निचुलो हिचुलोऽमुषः ।
खलवेत इति ख्यातः । समुद्रफल इति ख्यात इत्यन्ये । इति
सप्तस्वमरः ।

प्रचुरैश्चिरविल्वैः करञ्जैर्विः शैलूषैरुटजैः पर्णमयैर्मुनि-
गृहैः कुटजैर्दक्षभेदैरुटोपकण्ठेन ।

श्चिरविल्वो नक्तमासः करजस्य करञ्जके ।

मुनीनां तु पर्णशालोऽजोऽस्तियामिति द्वयोरमरः ।

१ शरणेष्वभयः A B C F २-पद्मिनीसतो A विल्वस्य मरुषेषुः D ३ न०
-समिदुल- A B E G H इति जग० च । न० -विल्व- C ४ -वज्रसेन C G
-वज्रस्यवज्रसेन D

राजरसितसुन्दरसुन्दरीवनेन विततवेत्रव्रततिव्रातावरणत-
णवरुणस्कन्धसन्नद्धमृङ्गरौलेन' गोलाङ्गूलभयगलन्मधुच्छ-

कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरपि ।

इति विश्वप्रकाशः । कोरया इति भाषायाम् ।

षोत्कण्ठमृङ्गराजरसितेन सुन्दरं सुन्दरीवनं यत्र तेन ।

सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत् ।

मृङ्गराजस्तु विज्ञेय ओषधे पक्षिभेदके ।

इति धरणिः ।

विततानां वेत्रव्रततीनां व्रातो व्यूह आवरणं येषां तादृशा-
स्तारुणा नवोना वरुणास्तिक्रमाकाशेषां स्कन्धे समृद्धा मृङ्ग-
रोलाः कीटाः पक्षिणो भ्रमरा वा यत्र तेन । वल्ली तु व्रत-
तिर्लता । वरणे वरुणः सेतुस्तिक्रमाक इति द्वयोरमरः ।

मृङ्गरौलः पक्षिभेदे कीटभेदे च षट्पदे ।

इति धरणिः ।

गोलाङ्गूलेत्यादि । गोलाङ्गूलो वानरः ।

गोलाङ्गूलः श्ववङ्गस्य कोशः प्राखामृगः कपिः ।

इत्युत्पत्तिनी ।

तालस्तृणराजः । हिन्तासो हीनोऽल्पस्तासो हिन्तासः ।
पृषोदरादिः । पूगः क्रमुकः । पुष्पागो देववत्सभः । केसरो

चमधुपटलरसासारसिक्ततरुतलेन 'तालहिन्तालपूगपुञ्जा-
'गकेसरघनेन 'घनसारमल्लिकाकेतककोविदारमन्दारबी-

नागकेसरक्षौर्घनेन । दृषराजाङ्गयस्तासः । ताड इति ख्यातः ।
पूगः क्रमुको गुवाकः । सुपारीति ख्यातः ।

पुञ्जागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्गुभः ।

गुर्जरदेशे देशरा इति ख्यातः । इति चिखमरः । केसरो नाग-
केसर इति हैमः ।

घनसारो वृषभेदः । कूष्माण्डको वा । मल्लिका हंसास्तृष-
शूदन्यं वा केतकम् । कोविदारो युगपचकः । मन्दारोऽर्कः पारि-
जातको वा । बीजपूरः फलपूरः । जम्बीरो मरुचकः । जम्बूः ।
गुल्माः क्षमाक्षौर्घनेन । कूष्माण्डकः पुष्पफलो घनसार इति
शारावली ।

घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे ।

इति हैमः ।

मल्लिको हंसभेदे ख्यात् दृषशूदन्ये तु मल्लिका ।

इति रुद्रः ।

कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपचकः ।

कचनार इति ख्यातः । गणरूपविकीरणाः । मन्दारश्च । म-

१ मारिकेलकरकेलिराजतालीतालहिन्तालकृतमासतमासलक्ष्मीपूग- D
२ नमाक- A C D E F ३ घनघनसा- D

‘जपूरजम्बीरजम्बूगुल्मगद्दनेनाप्रत्यूहदात्यूहकुहरितभरितन-
दीनलनिकुञ्जेन पुञ्जिताकुण्डकण्डकलकण्डाध्यासितोद्दाम-
सहकारपक्षवेन १चपलकुलायकुक्कुटकुटुम्बसंवाहितोत्कट-
विटपेन कोरकनिकुसुम्बरोमाञ्चितकुरवकराजिना रक्ताशो-
कपक्षवलावण्यलिप्यमानदग्निदिशा २प्रविकसितकेसररजो-
‘विसरधूसरिमभरेण ३परागपिञ्जरमञ्जरीमुद्गमानमधुकर-
मञ्जुसिञ्चितजनितजनमुदा ४मदजलमेचकितमुचुकुन्दस्क-

दार इति ख्यातः । मन्दारः पारिजातकः । बकाइन इति
ख्यातः । मन्दारः पारिजातकः । पञ्चैते देवतरव इति देवतरुर्वा ।
फलपूरो बीजपूरः । बिजौरा इति ख्यातः । मरुबकः प्रस्य-
पुष्यः फणिककः । जम्बीरोऽपि । मरुत्रा इति ख्यातः । अप्र-
काण्डे स्तम्बगुल्माविति षट्स्वमरः ।

अप्रत्यूह इत्यादि । प्रत्यूहे विन्नः । पुञ्जीकृतेनाकुण्डः कल-
कण्डः कोकिलस्तस्य खरेणाध्यासिता उद्दामसहकारपक्षवा यत्र
तेन । चपलेन कुलायकुक्कुटकुटुम्बेन संवाहितो मृदित उत्कट-
विटपो यत्र तेन ।

कोरकेत्यादि । निकुसुम्बः समूहः । कुरवको रक्तमहा-

१ ज० -नात्यूहदा- A B G इति जग० च । ज० -नापदा- C H ज० -न प्रत्यू-
D E ज० -नात्यूपदा- F ज० -त्यूहयूहकु- D E २ च० -कुलालकु- C G इति
जग० च । ३ प्र० -तकुसुमके- A B प्र० -सरानुबध्यमानधू- D ४ वि० -रितध- B
C D ५ प० -रसिन्धुवारस- A प० -रपलासम- D ६ म० -कुन्दकुन्दस- C F H

१'भ्रकाण्डकथ्यमाननिःशङ्ककरिकटविकटकण्डूतिना कतिप-
 २'यदिवसप्रसूतकुक्कुटीकुटीरीकृतकुटजकोटरेण चटकसञ्चा-
 ३'र्यमाणचटुलवाचाटचाटकैरक्रियमाणचाटुना सहचरीचा-
 ४'रणचुञ्चुचतुरचकोरचुञ्चुना शैलेयसुकुमारतरशिलातलसु-

सहा । खाल कटसरैया इति भाषायाम् । विसरः समूहः । मुचु-
 कुन्दो वृचभेदः ।

मुचुकुन्दो वृचभेदे मुनिद्वैत्यविशेषयोः ।

इति विश्वः । कटः गण्डखलः ।

कतिपयदिनप्रसूतकुक्कुट्या कुटीरीकृतं कुटजकोटरं नि-
 ष्कुहो यत्र तेन । चटकः कलविद्धः । चटकः कलविद्धः ख्यात् ।
 पुमपत्ये चाटकैर इति द्वयोरमरः । चटकाया ऐरक् । वाचाटो
 बडभाषी । खालजाटचौ बडभाषिणीत्याटच् ।

सहचरीणां सञ्चारणैश्चुञ्चुभिर्विन्तैश्चतुरचकोरैः पक्षिभि-
 शुञ्चुना विन्तेन । तेन विन्तश्चुञ्चुपक्षणपौ ।

शैलेयम् । कालानुसार्यवृद्धाग्रपुष्यशीतशिवानि तु । शैले-
 यमित्यमरः । शिलाजित इति ख्यातः । त्रेफालिका सुवहा ।
 त्रेफालिका तु सुवहेत्यमरः । निवारोति ख्याता ।

शिफा जटायां सरिति मांसिकायां च मातरि ।

इति विश्वप्रकाशः । गौधेरः । गोधाया इगिति इगन्तः ।

१ अकाण्डकथ्यमा- A B F अकाण्डमण्यमा- C १ य० -कुटीरक A B E
 य० -कुटीरक- C इति जग० च । २ र्थ० -चटुवा- A B र्थ० -चतुरवा- E H

खप्रयितप्रशकशिपूना शोफालिकाशिफाविवरविस्त्रन्धविवर्त-
मानगौधेरराशिना निरातङ्करङ्गना निराकुलनकुलकुलके-
लिना कलकोकिलकुलकवलितसङ्कारकलिकोद्गमेन सङ्-
कारारामरोमन्यायमानचमरोयूथेन 'अवणहारिसलीलगि-
'रिनितम्बनिर्झरनिनादनिद्राणमन्दायमानकरिकुलकर्णता-
लदुन्दुभिना समासन्नकिन्नरीगीतरवरज्यमानरुहविसरेण

चयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ।

इत्यमरः । गोह इति ख्याता । रङ्गुर्मृगः । रङ्गुश्चररौहिषा
इत्यमरः । राशिः समूहः । खान्निकारः पुञ्जराशी इत्यमरः ।
रोमन्यायमानाः । चर्वितस्याह्वय्य पुमश्चर्वणं रोमन्यः । कर्मणो
रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् । छिन्नादात्मनेपदम् ।
चमरो मृगभेदः । अवणहारि सलीलं गिरिनितम्बानां नि-
र्झरनिनादेन निद्राणं करिकुलं तस्य मन्दायमानः कर्णतालो
दुन्दुभिर्यत्र तेन । रुर्मृगभेदः । चता हरिता आमा न तु
शुष्का या हरिद्रा तद्रूपै रज्यमाना । वराहपोतानां पोचपा-
लिर्मुखायपालिर्यत्र तेन ।

पोत्रं वज्रां मुखायश्च शूकरस्य हलस्य च ।

इति विश्वप्रकाशः । पालिः पङ्क्तिप्रदेशयोरिति विश्वः । गुञ्जानां
काकचिन्वीनां पुञ्जे गुञ्जञ्जालकजासं यत्र तेन ।

सुखरितहरिद्राप्रवरज्यमानवराहपातपोचपालिना 'गुञ्जा-
 'पुञ्जगुञ्जालकजालेन 'दंशनकुपितकपिकपोतनसको-
 टिपाटितपाटलकीटपुटसङ्कुलेन' कुलिशत्रिखरखरनखर-
 प्रचयप्रचण्ड'पेटपाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलदधिरच्छटाच्छु-
 'रितचाककेसरभारभासुरकेसरिकदम्बेन महासागरकच्छो-
 पाग्नेम कतिपयदूरं' गत्वातिचपसवीचिप्रचयतथा ताण्ड-

गुञ्जापि पटहे प्रोक्ता काकचिन्व्यां कसध्वनौ ।

इति विश्वप्रकाशः ।

आलकः कथितो घोहः कारुडी चापि आलकः ।

इत्युत्पत्तिनी ।

घोहे कारुडिकार्यां च आलकः परिकीर्तितः ।

इति हारावली ।

इत्यनेत्यादि । पाटलकीटः श्वेतरक्तः कीटविशेषः । कुलि-
 शत्रिखरं वस्त्रायम् । केसरभारः स्कन्धकेसरसमूहः । भासुरं दी-
 प्तिमत् । भञ्जभासेति घुरजन्तः । कदम्बकं समूहः ।

अतिचपसवीचिप्रचयतयातिचञ्चलतरङ्गसमूहतया । ताण्ड-
 वेषूच्छो दोर्दंशो भुजदंशो चस्य ताण्डवः । खण्डपरशुः त्रिव-

१ गुञ्जाकुञ्ज- A B C E F G H गुञ्जापुञ्जकुञ्ज- D १ पु० -आलक- C D E F
 पु० -आलेन D E F २ दं० -कपिपोत- C D ३ दं० -तचपेटकवा- D ४ सङ्क-
 टेन D ५ रितचाकके- A B ६ कतिपयपदाणि D कतिपयाध्यायं E

१ नोहृण्डहोर्दण्डखण्डपरप्रुविडम्बनापण्डितं वारुणीविज-
 यपताकाभिरिव शेषकुलनिर्मोकमञ्जुमञ्जरीभिरिव शशाङ्क-
 २ परिशेषपरमाणुसक्ततिभिरिव लक्ष्मीलीलातर्पणधाराभिरिव ३
 ४ जलदेवमाचन्दनविच्छिन्तिभिरिव फेनराजिभिस्पात्रराम-
 ष्ठीयकमपरमिव गगनमवनिमवनीर्णमर्षककलादुक्कलक्षीका-
 रकणनिकरैर्नभस्वरान् मुक्ताफलेरिव ५ त्रिलोभयन्ममभयाभ्र-
 र्थनागतानेकसपक्षितिधरभरितकुक्षिभागं सगरदलश्ला-
 खातमुत्खातपारिजातकमभिजातमणिरत्नाकरं करिमकरकु-

स्तद्विडम्बनापण्डितस्तदनुकरणपण्डितसम् । भूतेषः खण्डपर-
 प्रुरित्यमरः । वारुणी वरुणस्येयम् । विजयपताकासाभिरिव ।
 जलाधीशत्वादिति भावः ।

शेष इत्यादि । निर्मोकः । समौ कञ्चुकनिर्मोकावित्यमरः ।
 सक्ततिः समूहः । लक्ष्म्या लीलाार्थं क्रीडार्थं यद्वातर्पणम् । अद-
 पन इति भाषायाम् । तद्द्वाराभिरिव । विच्छिन्तिश्चमत्कारः ।
 रामणीयकं रमणीयता ।

अपरमित्यादि । सगरो राजा । खातम् । खनु अवदारणे
 क्तः । जनसनेत्यात्मम् । पारिजातो देववृक्षः । अभिजातानां

१ नो० - होःण्ड- A C D E F २ परिवेष- D ३ + स्तरतश्चकुसुममाहा-
 भिरिव D ४ नो० - वाकुलचन्द- B C F ५ मुक्ताफलेरिव B G H

ससङ्कुलं 'शकुलकुलकवलनाभिलाषसञ्चरन्नक्रचक्रमस्तिमि-
 ततिमिङ्गिलकुलं 'कूलकन्दलीवलयाचलविलुलितवेलानरलि-
 'तलवलीलवङ्गमातुलिङ्गुल्लमूर्मिमारुतप्रसारिततरलतोत्ता-
 'लतालङ्गिनालतालीतरलितजलमानुषमिथुनमृदितसलिल-
 पुलिनवालश्रैवालं प्रवालाङ्गुरकोटिपाटितमुखखिन्नशङ्खनख-
 शिखालिखिततटलेखं खगेश्वरगोत्रपत्ररथपटलकलिलसलि-
 लमद्याप्यनिर्मुक्तमन्दरमथनसंस्कारमिवावर्तभ्रान्तिभिः साप-

शुद्धाणां मणीनां रत्नानां चाकरः । करी जलचरो गजो मक-
 रश्च । तयोः कुलेन । करिरूपमकरकुलेन वा सङ्कुलम् ।

शकुलो मत्स्यभेदः । मक्रः कुम्भीरः । अस्तिमितं चञ्चलम् ।
 तिमिं मत्स्यं गिलतीति तिमिङ्गिलः । मूलविभुजादित्वात् कः ।
 अचि विभाषेति लत्वम् । गिलेऽगिलख्येति मुम् । महामत्स्यस्तस्य
 कुलं यच्च तम् ।

कूलमित्यादि । लवली लताभेद इति केचित् । फलमित्य-
 परे । हरफारेवतीति प्रसिद्धम् । मातुलिङ्गको दचकः । दचको
 मातुलिङ्गक इत्यमरः ।

प्रवालो विद्रुमः । पाटितं विदारितम् । शङ्खनखाः शुद्ध-

१ शकुलकव- A H श० -कवलाभि- A B D श० -सञ्चरदनेकमक्रचक्र- C
 श० -मलङ्गत- A B C F G २ कू० -यावलीवि- A C H ३ त० -मातुलुम्बु- C
 त० -मातुलुङ्गु- E F H इति जग० च । त० -गुल्लं माद- A C F G त० -मा-
 दतमर्मेरि- D ४ ल० -तरलितं लोमज- A B H ल० -चरितज- D

स्मारमिव फे^१ : ससुरामोदमिव वेलावकुलगन्धैः सरोषमिव
गर्जितैः सखेदमिव निःश्वसितैः सभ्रुकुटीभङ्गरमिव^२ तरङ्गैः
सालानस्तम्भमिव रामसेतुना कुम्भीनसीकुक्षिमिव लवणोत्प-
त्तिस्थानं व्याकरणमिव^३ विततस्त्रीनदीकृत्यबज्जलं राजकु-
लमिव दृश्यमानमहापात्रं हस्तिबन्धमिव वारिगतानेकना-

शङ्खानां । चन्द्रशङ्खानां शङ्खनखा इत्यमरः । खगेश्वरो गरुडः ।
अपस्मारो रोगः । सुरा मद्यम् । आलानं बन्धस्तम्भः । आलानं
बन्धस्तम्भ इत्यमरः ।

कुम्भीनसी राक्षसी लवणस्तम्भतः । व्याकरणमिव विततानि
स्त्री स्थधिकारकार्याणि नदीसञ्ज्ञा तत्कार्याणि । कृत्यसञ्ज्ञा-
कार्याणि । बज्जलं मघवा बज्जलमित्यादि । पक्षे विततानां
स्त्रीनदीनां पत्नीभूतानां नदीनां कृत्यैस्वरङ्गाधरपानरूपै-
र्बज्जलम् ।

राजकुलमिव । महापात्रं महामात्यः । पक्षे पात्रं तीरदया-
कारम् । बन्ध बन्धने । अधिकरणे घञ् । हस्तिनो बध्यन्तेऽत्र
हस्तिबन्धः । गजबन्धनस्थानमिव वारिगतैर्बन्धनरञ्जुगतैस्तद्व-
द्वैरनेकनागैर्गजैर्मुच्यमानफूत्कारम् ।

पानीये वारि विख्यातं वारि बन्धनरञ्जुषु ।

१-भङ्गमिव A D E २-वितत- A B C F G H विस्मारितस्त्री- D
३-हस्तिमिव A B C E F G

गमुच्यमानफूत्कारं विश्वामित्रपुत्रवर्गमिवाभोजचामरमत्स्यो-
पशोभितं सत्पुरुषमिव गोचाग्रयं^१ साधुमिवाच्युतस्थितिंरम-
ण्योयं सुनृपमिव^२ सज्जनक्रमकरं ह्यतमन्युमिव करतोयासुत-

इति धरणिः । वसिवपिचजिराजिभ्रजिसदिहनिवाग्निवादिवा-
रिभ्य इज्जितीञ् । पक्षे वारि जलम् । नागाः सर्पाः । अमरस्तु ।
वारी तु गजबन्धनीति दीर्घान्तं बन्धनस्थानवाच्याह । तन्मते
तु नैतदुपपद्यते कोत्रात्कारेणैवमेव ।

विश्वामित्रपुत्रवर्गमिव । अभोजैः कमलैश्चामरैर्वास्तस्यजने-
र्मात्स्यदेवाधिपैः शोभितम् । पक्षेऽभोजचामरं शैवास्तम् ।

शैवास्तं शैवसाभोजचामरं बलनीलिका ।

इत्युत्पत्तिनी ।

सत्पुरुषमिव गोचं वंशः । पक्षे पर्वतः । साधुमिवाच्युताश्रय-
स्थितिर्मर्यादा तथा रमणीयम् । पक्षेऽच्युतस्य विष्णोः स्थित्या र-
मणीयम् ।

सुनृपमिव सज्जनानां क्रमकरं व्यवहारकरम् । पक्षे सज्जा-
नका मकराश्च तम् ।

ह्यतमन्युमिव ह्यतक्रोधमित्र करतोषेव पाण्डिस्तज्जोनासुतं
शालितं मुखम् । पक्षे करतोया नदी । करतोया सदागी-
रेत्यमरः ।

मुखं विरहिणमिव चन्दनोदकसिक्तं विलासिनमिव नर्मदा-
नुगतमुद्धृतकालकूटमपि 'प्रकटितविषराशिमतिवृद्धमपि सु-
न्दरीपरिवृतकण्ठं' सुरोत्पत्तिस्थानमप्यसुराधिष्ठितं' जल-

विरहिणमिव चन्दनस्योदकेन सिक्तम् । पक्षे चन्दना नदी-
विशेषः । चन्दनसम्बन्धि जलं वा ।

विलासिनमिव नर्मन् क्रीडा तां ददति ताभिरनुगतम् । पक्षे
नर्मदा नदी । नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः । उद्धृतः कालकूटो
हालाहलो यस्मात् तमपि । प्रकटितो विषस्य श्लेडस्य राशिर्येन
तमिति विरोधः । विषं जलमिति परिहारः ।

अतिवृद्धमतिस्थविरमपि सुन्दरीभिः स्त्रीभिः परिवृतक-
ण्ठमिति विरोधः । अतिवृद्धं महीयांसम् । सुन्दरी वृक्षभेदः ।
कण्ठः समीपदेशः । इति परिहारः ।

कण्ठो गले गलध्वाने समीपेऽपि प्रकीर्तितः ।

इति विश्वः ।

सुराद्यश्चादयो मद्यं वा तदुत्पत्तिस्थानमपि ताभ्यामनधि-
ष्ठितमिति विरोधः । यदा सुरस्य ब्रह्मण उत्पत्तिर्यस्मात् सुरो-
त्पत्तिर्विष्णुस्तस्य स्थानमपि । असुरैरधिष्ठितमिति परिहारः ।

अचिन्तयदित्यादि । यद्यतो यत्सविधे राघवेणारण्यवियुक्ता

१ प्रकटनि- C D २-परिहृतोपकण्ठं B E -परिगतोपकण्ठं C -गतकण्ठं D
-परिगतकण्ठं H ३-विज्ञानं A B C F -विज्ञानस्थानं D

निधिमपश्यदचिन्तयञ्च । अहो मे^१ कृतापकारेणापि विधि-
 नोपकृतिरेव कृता यदयं लोचनगोचरतां नीतः समुद्रः ।
 तदत्र^२ देहमुत्सृज्य^३ प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि । यद्यप्य-
 नातुरस्य^४ देहत्यागो न विहितस्तथापि कार्यः । न खलु
 सर्वः^५ कार्यमकार्यं वा करोति । इत्यसारे संसारे केन किं

कान्ता विन्ना सोऽयं लोचनगोचरतां नीतः । तदत्र देहमुत्सृज्य
 शरीरत्यागं कृत्वा । तत्कृतकर्माचरणसामर्थ्यादिति भावः ।
 प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि । तेनाप्य कान्तां विरहाश्रयाग्ने
 निर्वापितः । अहं तु शरीरमुक्तेरित्यर्थः ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षत्रतादपि ।

इति प्राचीनगाथयात्मघातनिषेधाच्चाह । यद्यपीत्यादि । आ-
 तुरस्य तु मरणम् ।

दुस्त्रिकित्थैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि ।

प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनग्ननादिकम् ॥

इत्यादि स्मृत्युक्तमेव ।

अवश्यं भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।

नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिमयनं हरेः ॥

अपथे पदमप्ययन्ति हि

श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ।

१ — मे FH २ + चहमेव D ३ देहमुत्सृज्यामि वि- A D E F H इति
 जग० च । ४ आत्मत्यागो C D ५ + सर्वं C D

धा^१ न कृतम् । तथाहि । गुरुदारग्रहणं^२ द्विजराजोऽकरोत् ।
पुरूरवा ब्राह्मणधनदृष्ट्या^३ विननाम् । नङ्गषः परकलत्रदो-
हदी^४ महाभुजङ्ग आसीत् । ययातिर्विदितब्राह्मणीपाणिग्रहणः

इत्यादिना भवितव्यताप्राबल्यं मन्वान आह । तथापीति । उभ-
यमपि करोतीति भावः । अस्मिन्निति । किमकार्यं न कृतमि-
त्यर्थः । द्विजराजश्चन्द्रः । गुरुदारग्रहणं बृहस्पतिभार्यायास्ता-
रीया ग्रहणं तथा सह सुरतं तत्र बुध उत्पन्न इत्यादिपर्वणि
कथा । पक्षे द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः श्रुतिसूत्याद्यध्ययनसम्पन्नः ।
गुरुदारग्रहणं गुर्वङ्गनागमनम् । पुरूरवा राजा वयःशेषे ब्रह्म-
क्षमगृह्णात् तत एव नष्ट इत्यपि भारते ।

नङ्गषो राजा परकलत्रदोहदीन्द्राण्यां साभिलाषो महा-
भुजङ्गः सर्प आसीत् । कामुको दोहदी मत इति रत्नकोशः ।
वृत्रवधदोषदूषिते मघेनि नङ्गष इन्द्रपदे स्थितस्तत इन्द्राण्यां
साभिलाषोऽभूत् । यद्यपूर्ववाहनारूढो मां समयोऽपयास्यसि
तदा स्वीक्रियते मयेत्यभिहितो महर्षिन् याने नियुज्य सर्पमर्षेति
त्वरमाणोऽगस्त्येन सर्पो भवेति शप्त इति हरिवंशे ब्रह्महत्या का-
मान्धतया महर्षिपीडनं चोक्तमनेन ।

ययाती राजा कृतब्राह्मणीपाणिग्रहणः कृतदेवयानीपाणि-
ग्रहणः पपात । तारुण्यादित्यर्थः । ययातिर्भृगुसुताया देवयान्याः

१ नाम C D H २ -दारग्रहणं A B C D F G H ३ -धनस्य दृष्ट्या A B
४ इति जग० प्र । दोहो A B E H ५ इदेन C F G

पपात । 'सुद्युम्नः स्त्रीमय इवाभवत् । सोमकस्य' प्रख्याता'
जन्तुवधनिर्घृणता' । पुरुकुत्सः कुक्षित आसीत् । कुवलयाश्वोऽश्व-

परिचारिकायां ब्रमिष्ठायामप्यासक्तो देवयान्या भार्गवाय नि-
वेदितस्त्रेण ब्रह्मः । प्रवया भवेति । अतिकामुकत्वेन वयोन्तर-
प्राप्तिर्ध्वङ्गिता ।

सोमकस्यैतदभिधानस्य जन्तोस्तन्नामः पुत्रस्य वधेन निर्घृ-
णता । पशु जन्तवः ब्ररीरिणः । सोमकस्य ब्रतस्त्रीष्वेकस्यां जन्तु-
सञ्ज्ञः पुत्र उत्पन्नः । स कदाचित् पिपीलिकया दृष्टोऽद्भुतः ।
ततः सर्वास्तन्मातरोऽद्भुतः । ततोऽन्तःपुरे महानाक्रन्द आ-
सीत् । तत् श्रुत्वा राज्ञा पुरोहितः पृष्टः । सन्तु मे बहवः पुत्राः
कथमिति तेन जन्तुर्हतो ऊतस्य तद्भ्रूमाघ्राणात् सर्वाः सगर्भाः
संघृत्तास्ततः ब्रतं पुत्रास्तस्याभवन्निति भारते । जन्तुजन्तुशरी-
रिण इत्यमरः । एतेन चयो महापातकिने वर्णिताः ।

कुवलयाश्वो राजाश्वतरकन्यामप्यश्वतरास्यनागकन्यामपि
जहार । कुवलयाश्वो भार्यायां मदास्यसायां प्रमीतायाम-
त्यन्तविक्लवः । तन्मित्राभ्यामश्वतरपुत्राभ्यां तद्भ्रूत्तान्तः पित्र
आख्यातः । पुत्रमित्रत्वान्मायानिर्मितां मदास्यसां तस्माद्यर्प-
यत् सः ।

१ प्रयुक्तः A B D G इति नर० च । २ यमस्य A B G ३ + जगति D
४ + नाम A B

तरकन्यामपि १जहार । नृगः कृकलासतामगमत् २ । नलं क-
लिरभिभूतवान् । शम्बरणो ३ मित्रदुहितरि ४ विक्लवतामगात् ।

न भस्मसात् कृतः कोऽपि विघ्नः केनापि भूतले ।

आम्रह्मसृष्टेरित्येतद्विस्तृत्य स्मरमोहितः ॥

मनुजो नागकन्यामप्याजहार मदालसाम् ।

कामान्भतां ध्वनयितुमिदमाह नृपात्मजः ॥

अज्ञानादपि सञ्जातं पातकं फलति ध्रुवम् ।

इति प्रदर्शयन्नाह नृगस्य कृकलासताम् ॥

नृगो राजा । कृकलासतां सरटत्वमगमत् । सरटः कृकलासः
स्यादित्यमरः ।

नृगेण पुष्करे तीर्थे गा द्विजत्रा कृताः पुरा ।

तत्राज्ञानाद्विजस्यैका कपिला मिलिताभवत् ॥

अपराधादतस्तेन शप्तः सरटतामयात् ।

नखं राजानं कलिस्त्र्ययुगोऽभिभूतवान् ।

कालेन कलिना सोऽपि पुण्यस्रोकोऽति पीडितः ।

इति संस्फोरयन्नुचे नलाख्यानं पुरातनम् ॥

शम्बरणो मित्रदुहितरं प्रति स्त्र्यसुतां प्रति । पक्षे मित्रस्य
सुहृदो दुहितरम् । स्पष्टम् ।

१ परिवहण C २ -मगात् C D H ३ शम्बरो A B C D E F G H
संवरणो इति अज० । ४ प्रकृतिविकृतिनामगात् A B E F G

दशरथ^१ इष्टरामोन्मादेन^२ मृत्युमवाप । कार्तवीर्यो गोब्रा-
ह्मणपीडया पञ्चत्वमयासीत्^३ । युधिष्ठिरः समरशिरसि सत्य-
मुत्ससर्ज । "शान्तनुरतिव्यसनाद्विपिने^४ विललाप । इत्थं
नास्त्यकलङ्कः कोऽपि^५ । तदहमपि देहं त्यजामि^६ । इति वि-

इदशरथ इति । मृगयायां हतस्य तपस्विनः पित्रोर्यथा
पुत्रवियोगादावद्योर्धृतिरेवं पुत्रञ्चोकात्मृतिसोऽस्तु । इति शा-
पाद्भ्रामवियोगेन मृतिः । मृगयासक्तिव्यसनेन तपस्विवधोऽपि-
ध्नितः ।

कार्तवीर्यः सहस्रबाहुर्गोर्जमदग्निगोर्ब्राह्मणस्य जमदग्नेः पी-
डया मृतः ।

अनेनैवापराधेन रामेण निहतोर्जुनः ।

युधिष्ठिर इति । शान्तनुरिति ।

ब्रह्मोकात्मृतिर्दृषोत्सर्गो वने च परिदेवनम् ।

कन्दर्पकेतुः खलतावुपपृष्ठभ्रुकमुक्तवान् ॥

तदहमपि देहं त्यजामीति विचिन्थ्य पुलिनमाससादेत्यन्वयः ।

कुरुरा उल्कोशसोषां खरनखरशिखरैः खण्डितपृथुरोम-
बिलं झषभिलम् । उल्कोशकुरुरौ समौ । पृथुरोमा झषो मत्स्य
इत्यमरः ।

१ -रथो दृष्ट- A B F २ -मवियोगोन्मादेन E -मराज्यो रामोन्मादान् इति
जम० । ३ + मनुः सुवर्षस्यसनी जनाम् C F ४ शान्तनु- A C F H ५ -वसनादने
A F H ६ + प्राक्ः C ७ देहत्यागेन कलङ्कपी भवामि C

चिन्त्य 'कुररखरनखरशिखरखण्डितपृथुरोमविलमविरलश-
 'कुलकुलशक्लजलनकुलोच्चारं' 'क्रोष्टुकुलोत्सृष्टविकटक-
 'कर्कटर्परपरम्परापरिगतोपान्तमतितरलतरजलरयलुलितच-
 टुलशफरकुलकवलनकृतमतितिनिभृतवकशकुनिनिवहधवलि-'
 'तपरिसरमतिचपलजलकपिकुलविहरणलुलितसलिलकण-

अविरलानि शकुलकुलस्य मत्स्यविशेषकुलस्य शक्लानि
 यत्र । तादृशा जलनकुलानामुच्चारं यत्र तत् । शक्ले शकलव-
 ल्लले इत्यमरः । उच्चारं वस्करौ शमलं शकृदिति च ।

क्रोष्टुकुलोत्सृष्टाः शृङ्गालकुलत्यक्ताः विकटाः कर्कटानां
 कर्परपरम्पराः कपालपरम्परास्ताभिः परिगतोपान्तं व्याप्तप्रा-
 णम् । स्यात् कर्परः कपालोऽस्तीत्यमरः ।

अतितरलजलस्य रथे वेगे लुलितं चटुलं यत् शफरकुलम् ।
 तत्कवलने कृतमतितरतएव निभृतो मन्दस्येष्टाशून्यो वकशकु-
 निनिवहस्तेन धवलितपरिसरम् ।

अतिचपलेति ।

शिष्टुमारो जलकपिसुन्दरी चासिपुच्छकः ।

१ कु० - तटयुलट- B D २ कुलशक्लानामणसङ्कुलज- A B कुलसङ्कुलज- C
 कुलशक्लसङ्कुलज- D H इति जग० च नर० च । कुलशकलसङ्कुलज- E F कु०
 -नकुलकुलो- A B C D E F G H इति नर० च । ३ -रणं A B F -लोच्छायं
 D -लोत्तारं इति नर० । ४ क्रो० -विकलमर्क- C ५ कर्क० -गतप्रान्त- B C D F
 G H कर्क० -ततश्चण्डफ- A B F G ६ -दशवलित- D ७ त० -मतिमुदितच-
 A B F G H

१निकरजनितपवनरयपरिमिलितशिशिरतरमनुदिवसनिपत-
दतितरुणवनमहिषगवलशिखरलिखितविषमतटमनवरतचर-
दसितमुखचरणविहगनिवहमधुरनिनदमुखरितमहिमकरच-

इति हारावली ।

अनुदिवसं निपतन्नोऽतितरुणा वनमहिषास्तेषां गवलश्लि-
खरैः शृङ्गायैर्लिखितानि विदारितानि तैर्विषमतटम् । गवलं
माहिषं शृङ्गमित्यमरः । अत्र गवलप्रयोगे यद्वक्तव्यं तदन्व-
चोक्तम् ।

अनवरतं चरन्नोऽसितमुखचरणा धार्तराजास्तेषां निवह-
स्य मधुरनिनदैर्मुखरितम् ।

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लीहितैः सिताः ।

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते धार्तराजाः सितेतरैः ॥

इत्यमरः ।

अहिमकरः सूर्यस्तस्य चरणैरिव किरणैरिव रुचिरं भा-
सुरं जलमनुजानां जलमनुय्याणां शयनेन मृदितं जलगतं
जलान्तर्गतं धरणितलं यत्र । यद्वा । अहिः सर्पो मकरो ज-
लजन्तुभेदस्तयोश्चरणेन भ्रमणेन रुचिरं पोताधानादिरहितं
जलजमनुजशयनेन मृदितं जलधरणितलं यत्र ।

१ निकरपतितप- D नि० -पवनपरि- D E H नि० -शिरिततलम- D E
नि० -शिरिततटम- H

१ रणरुचिरजलमनुजशयनमृदितजलधरणितलमतिबहलम-
 २ दजलशबलकरटतटकरिवरशतनिपतितमधुकरविरुतरतिक-
 ३ रमतिजवनपवनविधुतजलधिजलपटलविनटननिपतितमणि-
 गणपरिगतपरिसरं जलनिधिभुजगनिर्मुक्तनिर्मेकपट्टमिव
 दर्पणमिव वसुन्धरायाः स्फटिककुट्टिममिव वरुणस्य विपुलं
 पुलिनजलमाससाद् ।

ततः कृतस्नानादिर्जलमवतरितुमारेभे शरीरत्यागाय ।
 अथ सानुग्रहेषु ग्राहेषु निर्मत्सरेषु मत्स्येष्वक्षुद्रेषु क्षुद्रेषु वत्स-

अतिबहलमदजलशबलः करटो गण्डो येषां तादृशकरि-
 वरशतेषु निपतितमधुकराणां विरुतिभिः शब्दै रतिकरम् ।
 काकेभगण्डौ करटावित्यमरः । कट इत्यपि पाठोऽर्थस्त्वभिन्नः ।

अतिजवनोऽतिवेगवान् पवनस्त्रेण विधुतजलधिजलपटला-
 निपतितो मणिगणो यत्र तादृशः परिसरो यस्य तम् । जवनस्तु
 जवाधिक इत्यमरः ।

जलनिधीत्यादि । तत इत्यादि । आकाशसरस्वती आ-
 काशवाक् समुद्रचरदुत्थिता अकर्मकत्वादुदसर इत्यात्मनेपदं न ।

१ २० - तलमतिशयमृदितजलधरनिकरमतिबहल- A B १ ६० - रशत-
 शयप- A ६० - रशतशयनतलप- B D ६० - रशयननिप- C ६० - धुकरनि-
 करमधुरवि- A B F ६० - धुकरमधुरवि- D १ २० - धुतजलवि- A B C D
 E F G H २० - पतिततमाससा- D

लेषु कच्छपेष्वक्रूरेषु नक्रेष्वभयङ्करेषु मकरेष्वमारेषु शिशु-
 मारेष्वामाशसरस्वती^१ समुदचरत् । आर्य कन्दर्पकेतो
 पुनरपि तव^२ प्रियया सह सङ्गमो^३ भविष्यत्यचिरेण तद्विरम
 मरणव्यवसायादिति । तदुपश्रुत्य मरणाद्विरराम^४ । पुनः
 प्रियया समागमेच्छया शरीरस्थितिहेतुमाहारं^५ चिकी-
 र्षुर्महासागरकच्छोपान्तभुवं^६ जगाम । अथ तत इतः परि-
 भ्रमन् फलमूलादिना वने^७ वर्तमानः^८ कियन्तं कालं
 निनाय कन्दर्पकेतुः ।

एकदा^९ कतिपयमासापगमे^{१०} काकलीगायन^{११} इव

तत्स्वरूपमाह । आर्येत्यादि । एकदा वर्षासमय आज-
 गामेति सम्बन्धः । काकलीगायनः कलसूक्ष्मगायनस्तद्वत् ।
 सन्नद्धं निम्बं गीर्षं गभीरं वागानन्दं ददाति तादृशः ।
 पक्षे सन्नद्धाः परिपूर्णपात्राः निम्बगा नद्यो नदाश्च यत्र ।
 काकली तु कले सूक्ष्मे । निम्बं गभीरं गभीरमिति द्वयो-
 रमरः ।

१ - काशान् सरस्वती A B D F H २ - तव EF ३ भविष्यतीत्य- A B E
 G H ४ विरराम मरणाद्विररामात् C D E ५ प्रियासमागमाशया C D ६ - तुभूत-
 मभ्रमं C D ७ चिकीर्षुः कच्छो- C D ८ - वनभुवं D ९ तव च C D १० - वने
 A E F H ११ वर्तयन् C D F H १२ + अपि AB + तु C D E H
 १३ - यदिवसापगमे A B F H १४ - गीर्षमान B F H

सन्नद्धनिम्नगामदः सन्ध्यासमय इव नर्तितनीलकण्ठः कु-
मारमयूर इव समूढशरजन्मा महातपस्वीव प्रशमितरजः-
असरस्तापस इव धृतजलदकरकः प्रलयकाल इव दर्शिता-
नेकतरणिविभ्रमो^१ निरूपद्रुतकाननोद्देश^२ इव घनात्स-

नीलकण्ठः शिवः । पक्षे मयूरः । कुमारमयूर इव सन्धि-
गूढः शरजन्मा षडाननो येन । पक्षे समूढानां पुञ्जीभूतानां
शराणां जन्म येन ।

समूढः पुञ्जिते भुग्ने सद्योजाते धृतेऽपि च ।

इति विश्वः ।

रजो धूलिः । पक्षे द्वितीयो गुणः । तापस इव तपस्वीव
धृतो जलदो जलप्रदः करकः कमण्डलुर्येन । पक्षे धृता ज-
खदाः करका वर्षापला येन ।

करका मेघपाषाणे करका च कमण्डलौ ।

दाडिमेऽपि च करकं करो च करकः स्मृतः ॥

इति विश्वः । वर्षासु करकावर्णनं कविसम्प्रदायः ।

प्रलयकाल इव दर्शिताऽनेकतरणीनां सूर्याणां विभ्रमो
येन । पक्षे तरणिनैः । स्त्रियां नौखरणिस्तरिरित्यमरः ।
विभ्रमो भ्रमणम् ।

निरूपद्रुतकाननोद्देश इव घनमत्यन्तं घना वात्सुकिताः

१ समूढ- A B C D E F G H   २-विभ्रमो A F   ३-काननप्रवेश A B
-काननप्रदेश F G   ४ घनसमुत्सु- A B F G H

कृतसारङ्गे रेवतीकरपञ्चव इव हलिधृतिकर' आजगाम
वर्षासमयः । निर्भिन्नमेघनीलोत्पलकानने क्रीडासरसीव न-
भसि स्मरस्य रत्ननौकेव 'जलदलक्ष्मीमातङ्गकन्यानर्तनरञ्जु-

सारङ्गा हरिषा यत्र । पक्षे घनेन मेघेनात्सुकिताः सारङ्गा-
ज्ञातका यत्र ।

घातके हरिणे पुंसि सारङ्गः प्रवसे त्रिषु ।

इत्यमरः ।

रेवतीकरपञ्चव इव हलिनेो बलरामस्य धृतिकरो धैर्या-
धायकः । पक्षे हलिनां कर्षकाणां धृतिकरः प्रीतिकरः ।

इन्द्रधनुर्लता रराजेति सम्बन्धः । निर्भिन्ने विकसिते मेघ
एव नीलोत्पलकानने क्रीडासरसीव नभसि कुसुमशरस्य रत्न-
नौकेव रत्नजटितनौकेव जलदलक्ष्म्येव मातङ्गस्य चण्डाल-
भेदस्य कन्या मैव नर्तकी तस्या रञ्जुः समाकर्षणरञ्जुः । च-
ण्डालकन्या रञ्जुमवलम्ब्य नृत्यति ।

चण्डालस्रवमातङ्गदिवाकीर्तिजनकृमाः ।

इत्यमरः ।

नभ इति । प्रवसता निदाघेनेष्णोपगमेन स्मरणाय दिवो
द्योः पयोधरे स्तने मेघे च दत्तानि नखचतानीव ।

रिव नभःसौधतोरणमालिकेव प्रवसता^१ निदाघेन दिवः
 पयोधरे दत्ता स्मरणाय^२ नखक्षतावलीव गगनलक्ष्मीरत्न-
 रसनामालेव^३ नभोमन्दारतरुसुन्दरकलिकामालेव^४ रति-
 नखमार्जनरत्नशलाकेव रत्नशुक्तिरिव कुसुमकेतोरिन्द्रधनु-
 र्क्षता रराज । अतिवेगनिपीतजलधिजलशङ्खमालामिव व-

चिरोत्पन्नप्रवासेन प्रीतिर्गच्छेत् पराभवम् ।

रागायतनसंस्कारि यदि न स्यान्नखक्षतम् ॥

इति कामतन्त्रम् । निदाघ उष्णोपगमः । द्योदिवौ द्वे स्त्रि-
 यामभ्रमित्यमरो द्वयोः ।

गगनलक्ष्म्या रत्नरसनेव काञ्चीव ।

स्त्रीकर्त्या मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा ।

इत्यमरः । नभोमन्दारस्य देवतरुविशेषस्य सुन्दरकलिका-
 मालेव ।

रतिरित्यादि । अतिवेग इति शङ्खपाने हेतुः । बलाका-
 च्छलादिसकण्टिकामिषादूर्ध्वमण्डलदेशेऽदृश्यत । बलाका वि-
 सकण्टिकेत्यमरः । बकजातिविशेषः । कैतवापङ्गुतिरलङ्कारः ।

कैतवापङ्गुतिर्यत्रैवा व्याजाद्यैर्निर्ऋते पदैः ।

इति लक्षणात् ।

१ प्रसारिता D २ — स्मरणाय C D E F ३ न० -न्दारसु- C D E G H
 न० -तरुसुसुमक- B. C G H ४ -न्दरमञ्जरोलेखेव A -न्दरमञ्जरीव D -न्दर-
 कलिकालेखेव F

१ लाकाच्छलादुद्धमन्नदृश्यत जलदः । २ पीतहरितैः कृष्णासु
 केदारिकाकोष्ठिकासु ३ समुत्पतद्भिर्जतुशबलैरिव द्दुर्दुरैर्न-
 यद्युतैरिव ४ चिक्रीड वर्षाकालः । रविदीपकञ्जलनिचय-
 निभे निकषोपल इव ५ भेषसमयसुवर्णकारनिकषितसुवर्ण-
 स्रेखेव तडिद्गोभत ० । विरहिणां हृदयं विदारयितुं

कृष्णास्त्रितासु सदूर्वास्त्रित्यर्थः । जातिद्वयसङ्गावादिशेषण-
 सार्थक्यम् । कश्चित् कृष्णास्त्रिति पाठस्तत्र हलसंस्कृतास्त्रित्यर्थः ।

केदारिका एव कोष्ठिकासु । केदारकोष्ठाभ्यामल्पत्वे
 कनि रूपम् । क्रियारोति भाषायाम् । वस्त्रादिनिर्मितं क्रीडा-
 साधनं स्त्रलविशेषः । कोठा इति च ।

पीतहरितैस्तदूर्णैर्जतुशबलैर्लाचारकैः । नद्यो युद्धनीति-
 स्त्रिचकैर्द्युतैश्चतुरङ्गैश्चतुरङ्गसाधनेषु लक्षणा नयद्युतसाधन-
 भूतैर्हस्त्यादिभिरिव समुत्पतद्भिर्दुर्दुरैर्भकैः कालस्त्रिक्रीड ।
 जातुषैरिति पाठे विकारे चपुजतुनोः षुगित्यण् षुगागमस्य ।

रविरिति । निकषोपलमाकषः । आकषो निकषोपलम् ।
 कसौटोति भाषायाम् ।

विरहिणामिति । करपत्रं क्रकचम् । क्रकचोऽस्ती करपत्र-

१ ल० -मन् समद- D २ चापीत A B C F ३ कृष्णासु A B D इति जग०
 च नर० च । ४ स० -जातुषव- A B D F H इति जग० च । ५ द्दुर्दुरैर्नयद्युतै-
 रिव A B D F G H द्दुर्दुरैर्विद्युता समं नयद्युते C E इति जग० च ।
 + आरोभिदिव C ६ प्रादृष्ट- A भेषे घनस- D भेषे प्रादृष्ट- F भेषसू-
 षस- H ७ -दराजत D E

करपत्रमिव कुसुमायुधस्य क्रकचच्छदमशोभत । जलद-
दारुणि लोलतडिल्लताकरपत्रदारिते १ पवनवेगनिर्धूतासूर्ण-
चया इव जलरेणवो बभुः । विच्छिन्नदिग्वधूहारमुक्ता इव
खरपवनवेगभ्रमितघनघरदृघट्टनसञ्चूर्णिततारानिकरा इव
२ त्रिभुवनविजिगीषोर्मकरध्वजस्य प्रस्थानलाजाञ्जलय इव
करका व्यराजन्त ३ ।

४ अनन्तरमखञ्जखञ्जरीटेऽकुञ्चितक्रौञ्चसञ्चारे ५ निर्भर-

मित्यमरः । आरा इति भाषायाम् । क्रकचपत्रं केतकपुष्पम् ।

द्रोणोदलं सूचिपुष्पं जम्बालं क्रकचच्छदम् ।

इति हारावली । लोलतडिल्लताकरपत्रदारिते जलददारुणि
मेघकाष्ठे पवनवेगनिर्धूताः कम्पितासूर्णचया इव जलरेणवः
श्रीकरा बभुः शुशुभिरे ।

विच्छिन्नेति । घनो मेघ एव घरदृः । जाता इति भाषा-
याम् । पुरुषप्रेरणानिरपेक्षो जलादिरचभ्रममाणः । करका
वर्षापलाः ।

अनन्तरं शरत्समचारभे कन्दर्पकेतुः शिलामधीं पुत्रिकां

१ -पत्रनिपातदारिते A -पत्रनिपातविदारिते B C D २ पवनवेगोद्धृता- A B
पवनवेगाधृता- C पवनवेगधृता- D E H ३ भुवन- C D G ४ व्यराजन् E F
+ नवभाइलं सेन्द्रगोपं मञ्जीमहिलायाः शुक्रश्यामलं लाञ्चारसलाञ्छितक्षमात्त-
रीधमिवालक्ष्यत । मेघकुम्भसलिलैः प्रथिवीनाथिकां क्षपथिला प्राष्टट्चेष्टाकृतायां
वतः खञ्जसम्बरं दर्शयन्तो शरत्तदी समाजगाम । C ५ अ० -ऽकु- A F H अ०
-ऽतिकु- D ६ मदिनि- A B F H

भारद्वाजद्विजवाचाटविटपे पटुप्रभप्रभाते भ्रान्तशुककुलक-
लमकेदारै प्रवेशितावेशिकराजहंसे कंसारातिदेहद्युतियु-
तले हंसवत्तलतुलितजरञ्जलमुचि सान्द्रोक्ततेन्द्रमहकामुक-

पाञ्चासिका मम प्रियानुकारिणीयमिति तां करेण पस्पशेति
सम्बन्धः ।

शरदं वर्षयन्नाह । अखञ्जाः सद्गतयः । खजि गतिवैकल्ये ।
अकुञ्चिते विस्तृते निर्भरं भारद्वाजद्विजैर्वाचाटविटपे । भार-
द्वाजवाचाटत्वं विटपेष्कारोप्यते । तेन लक्षणा नामालङ्कारोऽत्र ।

साचादनभिसम्बन्धात् सम्बन्धिषु परिग्रहः ।

यत्र सा लक्षणा नाम ।

इति कण्ठाभरणे । पटुप्रभं सुन्दरं प्रभातं यत्र । भ्रान्तं भ्रम-
णविशिष्टं शुककुलं तादृशं कलमानां ग्राहीनां केदारं चेत्त्रं
यत्र । प्रवेशिता आवेशिका आगन्तवो राजहंसा यत्र । स्यु-
रावेशिक आगन्तुरित्यमरः ।

कंसारातिदेहद्युति कृष्णशरीरतुल्यकान्तौ द्युतले हंसवत्
तलं हंसवत्तलं तत्तुलिते जरञ्जलमुचि पुराणमेधे जलसंयोग-
कृतं नवत्वं जलवियोगकृतं जरत्वं बोध्यम् । सान्द्रोक्तता घनीकृ-
तेन्द्रमहकामुकानां शुकानां मुत् प्रीतिर्येन तत्र ।

१ भारद्वाजवा- C F भा० -द्विजरचितवा- D २ कंसारिदे- A B C D F G
कं० -द्युतिनिर्मलस्यु- A B G कं० -द्युतिनिभनभसले D ३ हंसकुलतु- A B D H
हं० -द्वितराजञ्जलमु- A B D E F G H

मुदि मधुरमधुदणवीरुधि 'सुरससारसरसितसारकासारे
 'शोभनकसेरुकन्दलुब्धपोत्रिपोत्रोत्खाततटतडागे चकित-
 चातके 'सञ्चरन्मत्स्यपुत्रिकापत्रिपटलमधुरध्वनिविहितमुदि
 कदर्थितकदम्बे कम्बुद्विषि" प्रसृतविसप्रसूने विरलवारिदे

मृगदंशस्य शुनको ग्रामसूकरभेदकौ ।

अस्थिभक्षस्य कपिलः स्यादिन्द्रमहकामुकः ॥

इत्युत्पलिनी । मधुरा मधुदणवीरुद्यत्र ।

खड्गपत्रो मधुदणमिचुर्मधुतरुर्मतः ।

इत्युत्पलिनी । सुरसं सारसानां रसितं सारस्तत्वं यत्र ता-
 दृक् कासारः सरो यत्र तत्र । कासारः सरसी सर इत्यमरः ।

शोभनकसेरुकन्दलुब्धानां पोत्रिणां वराहाणां पोत्रैर्घोषा-
 भिरुत्खाततटास्तडागा यत्र तस्मिन् । कोलः पोत्रो किरिः
 किटिरित्यमरः ।

चकितासूत्राः संशयिता वा चातका यत्र । चकं दन्तौ
 प्रतीघाते च । सञ्चरदिति मत्स्यपुत्रिका जन्तुविशेषः । कदम्बो
 नीपट्टचः । कादम्ब इति पाठः क्वचित् । कलहंसः । कादम्बः
 कलहंसः स्यादित्यमरः । बतक इति ख्यातः । प्रसृतानि विस-
 प्रसूनानि कमलानि यत्र ।

१ सुरस- D २ — शोभन- A C D E F H ३ सञ्चरन्माव- A C D E F H
 सञ्चरन्माव-पुत्रिका- इति नर० । स० -पत्रिका- A B D F स० -जन्मुदि D E
 ४ कदम्बद्विषि A B कम्बुद्विषि C F.

तारतरतारके 'चाहचन्द्रमसि' 'खादुतरसरःसलिले स्फु-
रितशफरचक्रकवलननिभृतबकानोके' मूकमण्डूकमण्डले'
'सङ्कोचितकञ्चुकिनि' काञ्चनच्छेदगौरशालिशालिनि' क्रो-
शदुक्तोश्रे "सुरभिगन्धिसौगन्धिकगन्धहारिहरिणाश्रे 'कुमु-
दामोदिनि कौमुदीकृतमुदि निर्बर्धबर्धिणि निःकूजत्कोय-
ष्टिके 'धृतधार्तराष्ट्रे दृष्टकलमगोपिकागीतसुखितमृगयूथे
कथीकृतयूथिके'^{११} 'स्त्रायमानमालतीमुकुले'^{१२} बन्धूकवान्धवे
सञ्जातसुजातके'^{१४} विद्वत्रितसौत्रामधनुषि स्मरकाशीररजः-

विसप्रसन्नराजीवपुष्कराम्बोरुहाणि च ।

इत्यमरः ।

बकानीके बकसमूहे । मूको निर्वाक् । कञ्चुकी सर्पः । सौग-
न्धिकं कङ्कारम् । सौगन्धिकं तु कङ्कारमित्यमरः । हरिणाश्रे
वायुः । पृषदश्रे गन्धवह इत्यमरः ।

कुमुदेत्यादि । निर्बर्धाः गलितपिच्छा बर्धिणो यत्र तत्र ।
कलमगोपिका शालिसंरक्षिका । यूथिकासीदिति कथामात्र-

१ चावतरच- D २ खादुसरः- A B D E G ३ -बकानीके C D E G
४ -कुले A -पटले D ५ सङ्कु- E H ६ -किञ्चुलकिनि C F -किञ्चुलके D
७ -शालिशालिनि A B C G -शालिकेदारे D ८ सुरभिसे- A D H सु-
-न्धिक- A D G H ९ कुमुदामोदमो- C १० मुदितधा- E छतधतिधा- D
११ -युके C १२ स्त्रायमानमाल- C स्त्रायमान- D स्त्रा० -नीलतामुकुले C D
१३ -कुमुले D -बकुले H १४ -तपुञ्जातके A B H -तपुञ्जदे E H

पुञ्जपिञ्जरितदग्निदिशि 'विकस्वरकमले शरत्समयारम्भे क-
न्दर्पकेतुः परिभ्रमन् शिलामयीं पुत्रिकां दृष्ट्वा कौतुकैर्न
'भोक्षेन शोकावेगेन' मम प्रियानुकारिणीति करेण'
पस्यर्श ।

अथ' सा स्पृष्टमात्रा' ० शिलास्वभावमुत्सृज्य 'पुनर्वास-
वदत्तास्वरूपमापेदे । तामालोक्य कन्दर्पकेतुरमृताणवमग्न
इव सुचिरमालिङ्ग्य पप्रच्छ । प्रिये वासवदत्ते कथय किमिदं
वृत्तान्तम् । उदिता सती सा' दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य कथ-
यितुमारम्भे ।

आर्यपुत्रापुण्याया मम मन्दभाग्यायाः कृते महाभाग

शेषीकृता । बन्धूको बन्धुजीवकः । रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजी-
वक इत्यमरः । दुपहरिया इति ख्यातः । विमुद्रिते सौचा-
मधनुषीति पाठस्त्वशुद्धः । काश्मीरं कुङ्कुमम् । विकस्वरं वि-
कसितम् । विकासी तु विकस्वर इत्यमरः ।

अथेत्यादि । एकाकी असहायः । एकादाकिनिचास-

१ मूकपिकमयूरविकस्वरसरोवरकमले A B विकस्वरभास्वरभरे C विकस-
रनुके D २ महासो- A B स्नेहेन C ३ शोकेन वेगेन A B H वेगेन D
शोकावेगेन इति जग० । + कामित्वेन A B + -विष्टः C ४ हस्ते B हस्तेन C
५ समन्तरं C ६ — सा स्पृष्टमात्रा D E F G H ७ शिलामयीं मूर्तिमु- Q
८ — पुनर् D H ९ दृष्टान्तजातम् । इत्युक्ता C

उज्जिनतराज्य एकाकी प्राकृतजन^१ इव वाङ्मनसयोरगाचरं^२
 दुःखमनुबभूव । अथोषवासादिना^३ ह्यशतरो मूलफला-
 दिनार्यपुत्र आहारं^४ करोतीति विचिन्त्य फलान्वेषणायोपव-
 नतरुनवलोकयन्ती^५ कतिपयनख्यगोचरमगच्छम्^६ । क्षणेन^७
 च तरुगुल्मान्तरितक्रियमाणकायमानिकनिकेतनं^८ विरच्य-

हाये । एकाकी लोके एकक इत्यमरः । प्राकृतजन इव नीच-
 जन इव । प्राकृतस्य पृथग्जन इत्यमरः । वाङ्मनसयोरित्यश्च-
 तुरेत्यश्चप्रत्ययान्तो निपातः ।

अथेत्यादि । अगच्छं याता । क्षणेन सेनासन्निवेशं सेनाग्नि-
 बिरं दृष्टेति चिन्तयन्तीं मां प्रति सेनापतिर्धावित इति स-
 म्वन्धः । तरुगुल्मान्तरितं क्रियमाणं रच्यमाणं कायमानिकैः
 कमार इति प्रसिद्धैर्हीनजातिपुरुषैर्निकेतनं पटमण्डपं यच्च
 तम् ।

निवेशः त्रिविरोदाहविन्यासेषु प्रकाशितः ।

इति विश्वप्रकाशः । विरच्यमाणं विशेषेण रच्यमानमीश्वरस्य
 सेनापतेर्दृष्टं यच्च तम् ।

१ जन C पृथग्जन D २ -रनीहमं A B ३ उपवासादिना A B D चनेक-
 दिवसाहारग्रन्थतया C ४ ह्यशतरो निश्रयते । यदि किञ्चिन् भिद्यति फल-
 मूलादिकं तदा शरीरस्थितिं C ह्यशतरतमुर्निश्रान्ते फलमूलादिकमाहारं D
 ५ -वलोक्य D — उपवनतरुनवलोकयन्ती E F H ६ -गोचरं वनमगच्छम् D
 -नख्यमगच्छम् E F H ७ क्रमेण A B C G ८ -कायमासिकनिकेतनं D G
 कायमाणं C

१ मानेश्वरगृहमवतार्यमाणकण्ठारकमारभ्यमाणपटकुटीकं
व्यवस्थाप्यमानवेश्यानिवेशं २ श्रूयमाणतुरगद्वेषाशतं ३ वाद्य-
४ मानविश्रमठक्काशतपुष्करमन्विध्यमाणस्वादुसलिलाशयमुद्दि-

अवतार्यमाणमश्वादेर्भूमावुत्तार्चमाणकण्ठारकम् । कण्ठा-
लीति दाक्षिणात्यभाषायां प्रसिद्धम् । वस्त्रपात्रादिस्वापनार्थं
वस्त्रादिनिर्मितं पात्रम् ।

व्यवस्थाप्यमानं यथास्थाने स्थाप्यमानम् । वेद्यानां निवेशो
यत्र ।

श्रूयमाणं द्वेषाशतं यत्र तम् । हेषा द्वेषा च निःस्वन
इत्यश्वप्रकरणेऽमरः । अत्रत्यसमाधिः पूर्वमुदिता ।

वाद्यमानं विश्रमसूचकं ठक्काशतं पुष्करं वाद्यविशेषो यत्र
तम् । वृद्धिविशिष्टो विश्रमशब्दस्त्वशुद्ध एवेति स्पष्टं भाष्यप्र-
दीपे । स्थाद्यन्नःपटहो ढक्केत्यमरः ।

पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराययोः ।

श्रीषधद्वोपविहगतीर्थराजोरगान्तरे ।

पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

१ मानेश्वरगृह- D इति जग० च नर० च । मा० -कण्ठालकम- A C D G H
मा० -कण्ठालकम- B इति जग० च । २-सन्निवेशं A B -संवेष्टं C ३-द्वेषा-
शतं A B C D ४ मा० -क्काशारम- A G मा० -क्कापुष्करम- B C H मा०
-क्कापव्यम- D मा० -सलिलसु- E F H

श्यमानविपणिकेतुवंशं सेनासन्निवेशमपश्यम् ।^१ किमयं
ममाश्लेषणाय तातस्य ब्यूहः^२ समायात आश्लेषिदार्यपुत्र-
स्त्रेति विचारयन्तीं मां^३ प्रति चारकथितवार्तः^४ सेनापतिर्धा-
वितः । ततः किरातसेनापतिस्तादृश एव सेनान्वितो^५ मृग-
यागतः^६ सोऽपि धावितः । अनन्तरं चिन्तितं मया^७ यद्यह-
मार्यपुत्राय कथयामि तदा स एकाक्येभिरेव^८ हन्तव्यो-

उद्दिश्यमान उत्पाद्यमानो विपण्यां पण्यवीथिकायां केतु-
र्यन्त्रं । दिश्र अतिघर्जने । यदा उद्दिश्यमानः केतोरस्मिन् भागे-
ऽस्मदीय आवास इति ज्ञानार्थमुद्देशविषयोक्रियमाणः केतु-
र्यन्त्रं । आश्लेषित् संशयेऽव्ययसमुदायः ।

चारेण गूढपुरुषेण कथिता वार्ता वृत्तान्तो यस्मै । चा-
रस्य गूढपुरुष इत्यमरः । तादृशश्चारकथितवृत्तान्तः किरात-
सेनापतिः ।

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा स्लेच्छजातयः ।

इत्यमरः ।

मृगयाया आखेटार्थमागतः । आखेटो मृगया स्त्रियामि-
त्यमरः ।

अनन्तरं द्व्योरेकदेशागमनोत्तरम् । एकामिषलुब्धयोः ।

१ + तमवलोक्त्वाहमचिन्तयम् C + ततोऽहमेवावचिन्तयम् D २ तातब्यूहः E F
३ प्रचारः E F ४ + दुतं A B D + मामुद्दिश्य C ५ सेनानुगतो A B
सेनासमन्वितो C सेनान्वितो D ६ मृगयायात्कैनागतः C ७ यदाहं गत्वार्थ-
A B H ८ एकाकी पतिरवश्यमेव C

इय न कथयामि 'तदैभिरहं घातनीयेति चिन्ताक्षण एव
द्वयोः सेनयोयुद्धमभवदेकामिषलुब्धयोर्गृध्रयोरिव । ततः
'प्रवृत्तप्रतिशरासनशरासारदुर्दिनहृतदिनकरकिरणे रण-

आमिषं पलले लोभे सम्भोगोत्कर्षयोरपि ।

आमिषं सुन्दराकारभूपादिविषयेऽपि च ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

तत एवं रणखले सति । रणभूमौ धान्यमर्दनस्थान इति
थावत् । योधाः सममेकैकावच्छेदेन द्विषां धनुषां च जीवस्य
जीवायाः प्रत्यञ्चायाश्चाकृष्टिमाकर्षणञ्चकुरिति सम्बन्धः । अ-
क्रमातिशयोक्तिरलङ्कारः । पूर्वनिपातप्रकरणमित्यलेत्यन्ता-
तिशयोक्तिः ।

अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमः ।

इति लक्षणात् ।

प्रवृत्तो यः प्रतिशरासनात् अचुधनुषः शरासारो बाणधा-
रासम्पातसेन दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं तेन हृतदिनकरकिरणे
सति । गौणे आसारदुर्दिने । धारासम्पात आसारः । मेघ-
च्छन्नेऽङ्गिदुर्दिनमित्यमरो द्वयोः ।

१ तदाहमेवाभिधा- C तदैभिरैवाहं नेतर्बेति D २ प्रविततशरसारदुर्दिन-
दिन- C प्रविततशरसारदुर्दिनदीनदिन- D

१ कर्मविशारदद्विरददन्तद्वयोत्थिप्रसुभटक्षणस्त्रियमाणवि-
 द्याधरविभ्रमे १ समरदर्शनसञ्चरदनेकनभञ्चरचारणच-
 क्रवाले वेतालसमाक्रान्तस्कन्धकबन्धचक्रक्रियमाणचारु-
 प्रचारे १ १ चारुभटखण्डितद्विरदपादसमाप्तपिशाचीक-

रणकर्मणि विशारदश्चतुरो द्विरदो हस्ती तेन दन्तद-
 योत्थिप्रः सुभटः शूरस्तेन क्षणं स्त्रियमाणे आश्रीयमाणो वि-
 द्याधरविभ्रमो देवयोनिविभ्रेषविभ्रिष्टभ्रमो येन तस्मिन् सति ।

समरदर्शनार्थं सञ्चरदनेकनभञ्चरचारणानां देवकुञ्जील-
 वानां चक्रवाले मण्डले सति । चक्रवालं तु मण्डलमित्यमरः ।
 चारुषास्त्र कुञ्जीलवाः ।

चारुभटखण्डितद्विरदपादेन समाप्तं सम्यक् प्राप्तं पिशाच्याः
 कर्णे यदुलूखलाभरणं तत्कौतुकं यत् ।

समुत्पत्तन्नतिनिन्द एव नान्दी नाटकादौ प्रयुज्यमानः
 काव्यार्थसूचकः श्लोको यत् । नद्युतश्चेति कप् । न कपीति
 वृत्तनिषेधः । तथाच भरतः ।

आशीर्नमस्त्रियारूपश्लोकः काव्यार्थसूचकः ।

नान्दीति कथ्यते ।

१ क० - द्विरदकरदूरोत्थि - C क० - द्विरदकरदूरतरोत्थि - D H क० - प्रचक्र-
 चरदु - C D २ समरदर्शनलालसा - A B ३ - चारुचाराप्रचारे B C
 — वेताल - प्रचारे E F H ४ चर - पादसर्पितपि - A B C

र्षालूखलाभरणकौतुके समुत्पतदतिनिन्दनान्दीके^१ का-
 न्दिशोकभीरुणि^२ रणखले^३ शृङ्गालप्रार्थनीषेध्वामिषपि-
 ण्डेष्विव^४ जिह्वागदष्टेष्विव^५ शरोरेध्वनास्थां कलयन्तः^६
 समं द्विषां^७ धनुषां च जीवाकृष्टिं^८ योधाश्चक्रुः । त्यागिन
 इव दानवन्तो मार्गणसम्पातमसहन्तः^९ समृद्धविलासिन इव
 शृङ्गारशोभिताः सहेमकक्षाश्च सदारामा इव कदलोराजि-
 ताः सद्विजाश्च निशा^{१०} इव नक्षत्रमालोपशोभिता दिवसा

कान्दिशोको भयपलायितः । कान्दिशोको भयद्रुत इत्य-
 मरः । भीरुः । शृङ्गाले जम्बुके भीरुः शूरे वै दानवान्तर
 इति त्रियः । जिह्वागः सर्पः ।

जीवा जीवन्तिकाभूम्योर्माँर्वीसिञ्चितकृत्तिषु ।

इति विश्वप्रकाशः ।

त्यागिन इव दातार इव दानं मदजलवितरणं मार्गणानां
 बाणानां याचकानां च सम्पातमसहन्तो महामृगा गजा
 रेजुः । महामृगः पुष्करिदीर्घमारुतौ इति हारावली ।

१ समुत्पतदतिनिन्दनान्दीके A B C H २ + प्रखण्डजीवजने अनोपवन-
 जितकाश्रिनि C ३ शृङ्गालवृक्षग्रा- A B H शृङ्गालीग्रा- C D E F ४ — इव
 E F + वत्सदन्तेषु ऋषेष्विव C + वत्सदन्तकृष्टेषु ऋषेष्विव D ५ + सृतेष्विव
 C D ६ कलयन्तः E F H ७ विद्विषां D ८ जीवाकर्षणं A B C D
 ९ इति अत्र० च । -सहमानाश्च A B C F G H १० निवृत्ता C D E F G H

इवोक्तसत्युष्करा महामृगा बभुः । उक्लिप्ता^१ इव क्षमा
मुञ्चन्तः पयोधय इवावर्तशोभिताः सोर्मयश्चोद्यानदेशा
इव समक्षिकाक्षाः कुलगृहा इवाभिनवभाण्डहारिणो
रत्नाकरा इव सदेवमणयो लेखा इव सेन्द्रधृतय-
स्तुरङ्गाश्च विरेजुः । कर्णाभ्यां अतपरपरिवादाभ्यां^२
खलोदयसाधुविपत्तिसाक्षिभ्यामक्षिभ्यां^३ मूर्ध्ना चास्थानेऽपि
नमता^४ ^५विमुक्तोऽहमिति हर्षादिव^६ ननर्त चिरं कबन्धः ।
ततः ^७कृतपरिहासेनेव चक्षुः^८ पिदधता परापवादश्रवण-

उक्लिप्ता इवाव्यवस्थितचित्ता इव क्षमां प्राप्तिं पृथ्वीं च ।
तुरङ्गा अस्या विरेजुः । कबन्धोऽपमूर्धकक्षेवरम् । इत्यमरः ।
इत्यं हर्षाश्ननर्त ।

अतपरपरिवादाभ्याम् । परापवादाभ्यां साक्षी साक्षाद्गृहा ।
साक्षाद्गृहरि सञ्ज्ञायामिति साधुः ।

अस्थाने महानर्हस्थाने नमता । ततो रजसा जजृम्भे
प्रादुर्भूतम् । जृम्भि गाचविनामे । भावे खः ।

कृतपरिहासेनेव चक्षुः पिदधताच्छादयता । लोकप्रसिद्ध-
मेतत् । वायुरान्तरो बाह्यश्च । योधानां भटानां पलितङ्कर-

१ उक्लिप्ता C २ -परिवादकुतूहलिभ्यां A B F H ३ नेत्राभ्यां समालोकि-
तसाधुविपत्तिभ्यां C ४ चास्थानप्रणमता C ५ त्यक्तोऽ- C दिद्याऽहं विमुक्त इति A
इति जग० च । ६ — इव A B — हर्षादिव E F ७ — कृत- C G सपरि-
D E F ८ चक्षुषि C G

भीरुण्येव श्रोत्रवृत्तिं स्थगयता सोन्मादेनेव वायुवेगविक्षिप्तेन^१
 पलितङ्करणेनेव सुरयोषितामन्धङ्करणेनेव^२ योधानां ति-
 मिरेण्येव समरप्रदोषस्य पतितेनेव विमुक्तगोत्रेण^३ मीमां-
 सकदर्शनेनेव^४ तिरस्कृतदिगम्बरदर्शनेन सत्यरूपेण्येव वि-
 ष्णुपदावलम्बिना "रणजेन रजसा 'जजृम्भे ।" कश्चिद्राम
 इव रावणवधमकरोत् कश्चित् कृष्ण इव नरकच्छेदमकार्षीत्
 कश्चिद्वैद्वसिद्वान्त इव क्षपितश्रुतिवचनदर्शनोऽभवत् कश्चित्
 क्षपणक इव कटावृतो बभूव^५ कश्चिदाशङ्कितोरुभङ्गः सुयो-
 धन इव पयसि विवेश^६ कश्चित् शरतल्पगतो^७ भीष्म इव

णेन । पलितं जरसा शौक्ल्यमित्यमरः । आढ्यसुभगेति करणे
 ख्युन् अर्द्धिषदिति मुम् ।

समरप्रदोषस्य रणरजनीमुखस्य । पतितेन इव महापात-
 किनेव विमुक्तगोत्रेण । गोत्रं वंशः । गोत्रा पृथ्वी । आशङ्कित
 ऊर्वोर्भङ्गो येन । पक्षे उरुर्महान् भङ्गः पराजयः ।

शरतल्पं शरशय्याम् । चिराय । कार्तिकशुद्धदशमीमारभ्य

१ - गच्छिप्तेन D - गच्छिप्तेन E F - गच्छिप्तेन H २ - ङ्करेण्येव E F H ३ +
 कुम्भपतितेनेव गच्छपचगामिना कश्चिद्वेनेव छतधैम्यावचिना राजसेनेव खवहित-
 सन्नेन विनीतेनेवासमुद्भतेनासज्जनेनेव वृताकरेण C ४ मीमांसकेनेव A B H
 ५ रणरजसा A B समरजेन रजसा D ६ विज- D ७ + तत्र समरसभारे B C
 + तत्र च समरस्थाने D ८ - कश्चिद्राम इव रा० बभूव A D E F H
 + कश्चित् सुरापदिज इव पपात B ९ - कश्चिदा० विवेश C १० - स्वययो
 A B D E F G H इति जग० च ।

चिराय^१ असन्नासीत् कश्चित् कर्ण इव^२ विक्रवीकृतसर्वाङ्गः
शक्तिमोक्षमकरोत् । ततो विध्वस्तध्वजपटं पतत्पताकं च्युत-
चापचामरापीडं^३ स्वलत्खड्गं^४ निधनमवाप सैन्यम् ।

अनन्तरं^५ यस्याश्रमस्तेन मुनिना पुष्यादिकमादायागतेन
प्रतिपन्नवृत्तान्तेन^६ त्वच्छान्ते ममायमाश्रमो भग्नोऽतः शिला-

भाष्यः—द्रष्टृमीपर्यन्तमित्युदथशङ्करपाठकाः । अत्रोपपत्तिश्च
तेषां छतौ द्रष्टव्या । पक्षे चिराय चिररात्राय चिरस्तेति
चिरार्थका इत्यमरः ।

विक्रवीकृतं विक्रवीभूतं सर्वाङ्गं यस्य । शक्तेर्वल्लख मोक्षं
त्यागम् । पक्षे शक्तेर्वासवदत्ताया अमोघाया मोक्षं घटोत्कचे
त्यागम् ।

शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम् ।

इति हेमचन्द्रः ।

निधनं मरणम् । मरणं निधनोऽस्त्रियामित्यमरः । प्रति-
पन्नवृत्तान्तेन ज्ञातवृत्तान्तेन । शप्ता कर्मणि ऋः ।

१ चिरायः C २ विक्रवावधूतस- C विक्रवीभूत- D ३ स्वलत्खड्गं C
स्वलत्खड्गधनुष्कां D ४ ततः समस्तसैन्यसन्त्योर्न्य निधनमवाप A B सैन्यसन्त्योर्न्य
निधनमवाप C तत् समस्तसिद्धाश्रमे मियो निधनं अगाम सैन्यम् D ५ यस्याः
यमाश्रमस्तेन B D H ६ पु० -माहृत्याग- A B पु० -माहृतं न- H इति
जग० च । ७ + योगदशा C ८ भग्न इति C D

मयी' भवेति शप्ताद्धम् । 'क्षणेन च वराकीं बङ्गदुःखमनुभवन्तीं मां विलोक्यार्थपुत्रकरस्यशावधिं शापान्तमकरोत् ।

ततः कन्दर्पकेतुः समागतेन मकरन्देन^१ वासवदत्तया च^४

क्षणेन च वराकीं बङ्ग दुःखं भवद्वियोगजमनुभवन्तीं मां विलोक्य शापं शिलामयत्वरूपम् । आर्थपुत्रस्य करस्यर्त्त्रोऽवधिरक्तोऽस्य तादृशमकरोत् ।

नागरोत्थार्थपुत्रेति नाभ्योक्त्वा च प्रयुज्यते ।

इति भरतः ।

ततः कन्दर्पकेतुः समं वासवदत्तासङ्गसमकालमागतस्त्रेण मकरन्देन वासवदत्तया च सह स्वपुरं कुसुमपुरं गत्वा हृदयं मनोऽनतिक्रम्य यथाहृदयं मनोऽनुरूपमभिलषितं येषु तानि सुखानि सम्भोगशृङ्गारसम्बन्धीन्यनुभवन् कासं निनाय । सेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः ।

वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता । अधि-
कृत्य कृते ग्रन्थ इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य सुवाख्यायिकाभ्यो ब-
ङ्गसमिति लुप् । वासवदत्ताख्यायिका समाप्तेति पाठस्तु भ्रम-
मूलकः ।

१ + पुत्रिका नं A B   २ क्षणेन च वराकीं बङ्गदुःखमनुभवन्तीत्यर्थ- A
मनकरं वराकीयं दुःखमनुभवन्तीति कश्चयार्थ- C   क्षणेन च वराकीव
बङ्गदुःखमनुभवतीति कश्चाकृष्टो मुनिरार्थ- D   ३ समागते मकरन्दे C
४ — च A B F G H

सह' स्वपुरं गत्वा 'यथाहृदयाभिलषितानि' "सुखान्यनु-
भवन् कालं निनाय" ।

इति 'महाकविमुकुन्दविरचिता वासवदत्ता' समाप्ता ।

के न वासवदत्ताया अलङ्काराः प्रसाधकाः ।

दर्पणे के च नेचन्ते व्याख्याने वरभूषणे ॥

दोषः कृतौ सुमतयो मम कोऽपि चेत् स

युष्माभिरच रूपया विनिवारणीयः ।

आर्ताः खगाः समवलोक्य सवर्ग्यवाधां

निःश्रित्तिका अपि कुवन्ति यतः समन्तात् ॥

त्रिलोकचन्द्रात्मजकृष्णराम-

सुनुस्त्रिपाठी त्रिवररामनामा ।

व्याख्यामकार्षं कृतिनः सुवन्धोः

कृतेरिमां काञ्चनदर्पणाख्याम् ॥

इति त्रिपाठित्रिवररामरचिता दर्पणाख्या वासवदत्तायाख्या
सम्पूर्णा ।

१ समं A — सह B २ अलि- A यथालि- BH हृदयालि- C D E F G
३ + तानि तानि C ४ सुरतसुखा- A B C D E F G ५ + इति CE
६ श्रीवररचिभामिनेयसदा- D ७ + चाङ्गविका A B C E F G + जाला-
काधिका D + -निधानाकाधिका H

शुद्धिपत्रम् ।

४०	५०	चन्द्रम् ।	चन्द्रम् ।
१	११	चन्द्रवत्	चन्द्रवत्
३	३	कौटिल्ये	कौटिल्ये
४	२	-कण्णलजि०	-कण्णलजि०
५	२	गकुल०	ग कुल०
७	१०	-पमाभेदे	-पमा भेदे
१२	१	साकर्य०	सौकर्य०
१२	१	कसा०	कसा०
१५	१२	-निद्ध	-निबद्ध
१५	१३	-तानि०	-ता नि०
१८	२	हृषो	हृषो
२०	२	सूचीदे	सूचीभेदे
२०	२	इ इति	श्रुतभङ्ग इत्यपरि
२४	२१	उत्थित०	उत्थितः
२६	११	-पार्थिना०	-पार्थिवा०
२६	२०	-जीवत	-जीवन
३३	२	सन्धाः	सन्धः
३३	३	एवा०	एवो०
३४	१२	यच्छ	यच्छे
३५	४	माभू०	मा भू०
३५	४	कारयन्	कारयन्

४०	५०	अश्वत्थम् ।	श्वत्थम् ।
३६	२२	-हा	-हा०
३८	५	येषाम्	येषाम्
३९	१०	-मूर्धक०	-मूर्धक०
४८	१४	निष्प्रान्तव०	निष्प्रान्तय०
४९	१	-रेष	-रेषु
४९	२	कुर्वतीषु	कुर्वतीषु
५१	२	-नागक्ष०	-नागुक्ष०
५१	२१	शुक्ल चाब०	शुक्लचाब०
६३	१२	चतु०	चतु०
६४	२	दर्शनम्	दर्शनेन
७०	१३	अपनः	असनः
७४	१४	निष्कर०	निष्करि०
७७	१५	क्षेपदान०	क्षेपदानम्
७९	१९	अमवश्रगा	अमवश्रगाः
७९	१९	वश्रगा	वश्रगाः
७९	१९	अमगा	अमगाः
८०	१	-श्रत्त्वं	-श्रित्त्वं
८१	१९	सज्जन०	सज्जन
८५	१९	रा० इति	निष्काशनीयम्
८६	१७	रथी	रथी
८७	१	-गगतः	-गुगतः
८८	१९	इवाबब	इवाबब०
८९	२१	-छात्रवि०	-छात्रवि०
९४	१	बीयैः	बीयै
९५	२२	सायन्तर०	सायन्तम्

प०	प०	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
६६	१०	सञ्जन्मत-	-सञ्जन्मत-
६८	११	भैरवम्	भैरवम्
१०१	१२	-मूर्द्धं क०	-मूर्धक०
१०१	१६	-मूर्द्धं क०	-मूर्धक०
१०३	१	-पुः प०	-पुःप०
१०३	७	-विकटस्त०	-विकटः स्त०
१०३	८	वपुः पू०	वपुःपू०
१०३	१५	सटाज०	सटा ज०
१०३	२०	वर्षयित्वाक०	वर्षयित्वा क०
१०३	२१	-कटुः स्ता०	-कटुः स्ता०
१०६	७	अता	अुता
१०६	१८	ज	ज-
११०	२	तर्हं०	तैर्हं०
१११	८	शशः	शश
११२	८	-ना पीवरत०	-नाऽपि वीरत०
१२०	१२	विभी-	विभी-
१२१	७	-मन्ना-	-मुन्ना-
१२५	११	कन्यातुजा च०	कन्या तुजा च
१२५	१२	-भवा०	-भावा०
१३०	८	जीनाम्	ऽजीनाम्
१३२	१२	विरहिषां	विरहिषां
१३२	१६	-धारा	-धारा-
१३७	१६	मुखकमलस-	मुखकमलसे
१४०	१५	-मरोत्	-मकरोत्
१४१	१७	सो हास	सहास

४०	५०	अश्वत्थम् ।	अश्वत्थम् ।
१०३	६	वाद्या०	वाद्या०
१०३	८	-गुरुवो	-गुरुवो
१०७	१०	-द्विद्यानां	-द्विद्यानां
१०८	३	वाचि०	वाचि०
१०८	४	-निपुयं	-निपुयं
१५१	१०	-नीयत्	-नीयत्
१५१	२०	स्पर्धाऽऽह	स्पर्धाऽऽह
१५६	३	मूर्च्छा०	मूर्च्छा०
१५६	४	-वाद्यैः	वाद्यैः
१६०	१२	-रवीनां	-रवीनां
१६०	१८	जीयमाना	जीयमाना
१६१	२०	-सा	—सा
१६२	१	मऊमूँऊः	मुऊमूँऊः
१६३	१५	इ + तञ्जुत्वा D	निष्काशनीयम्
१६६	२६	स्रुताः	स्रुता
१६८	२४	-दिष्ट	-दिष्ट-
१७०	१०	ति च	ति च
१७४	१०	-व्यहारो	-व्यहारो
१७६	१६	कथ्या-	कथ्य-
१७७	१८	-पाशस-	-पाशसं-
१७७	२१	-पिशासु	—पिशासु
१८५	८	नाद्यन्त०	नाद्यान्त०
१८६	६	नक्षिनी०	नक्षिनी
१८७	८	क्षयदा०	क्षयदा
१८८	१८	-भर	+ - भर

४०	५०	अग्रहम् ।	अग्रम् ।
१६३	३	-हेतु	-हेतु
१६३	१०	-न्योऽन्य०	-न्योन्य०
१६३	१०	-सङ्घटन०	-सङ्घटन०
१६३	१२	सेव्या	सेव्याः
१६५	८	सितवद्धस्त्री०	सितवद्धस्त्री०
१६७	६	-रव	-रेव
१६८	१५	जन	जनं
२००	१७	ऽभयेऽक्षये	अभये अक्षये
२००	२१	गमनात्	गमनात्
२०४	१०	शास्तु०	शास्तु
२०५	१	साहसेन०	साहसेन
२०७	१०	इन्नि०	इनि०
२०७	११	युगियुक्	युगिति युक्
२०८	२०	चन्द्रम	चन्द्रमा
२०८	२	यशोधन-	यशोधन
२१२	१	-धरेण का०	-धरेण का
२१२	१	मुक्ता०	मुक्ता
२१३	२१	-पयोधरेण	—पयोधरेण
२१४	५	वाञ्छेति	वाञ्छेति
२१४	७	ऽन्योऽन्यं	ऽन्योन्यं
२१५	१३	-स्तेषु	-स्तेन
२१७	१०	पाठ०	पाठ०
२३५	६	आजमाण०	आजमान०
२३८	३	सङ्घटे	सङ्घटे
२४०	१०	-मागर०	-सागर०

४०	५०	अश्वत्थम् ।	श्वत्थम् ।
२४१	१७	-काङ्क्षित०	-काङ्क्षित०
२४५	४	यस्या स्नाम्	यस्यास्नाम्
२४७	५	सुग्रीव	सुग्रीव०
२५१	६	दिग्भ्या	दिग्भ्यो
२५६	३	ज्ञत	ज्ञतं
२६०	३	प्रचर०	प्रचुर०
२६०	१६	-बं ैः	-बंस्वीः
२६५	६	-कारः	-कायः
२६६	१	-पात०	-पोत०
२६६	१	ये ैः	येनैः
२७२	८	तेनाप्य	तेनाऽप्य
२८१	४	घनोत्स-	घनोत्सु-
२८३	१५	वि-	वि-
२८०	१	-गाचरं	-गोचरं
२८३	१०	-त्वन्ता-	त्वन्ता-
२८६	२	-स्यशावधिं	स्यशावधिं

3 2044 050 948 272

WILL BE CHARGED

The borrower must return this item on or before the last date stamped below. If another user places a recall for this item, the borrower will be notified of the need for an earlier return.

Non-receipt of overdue notices does not exempt the borrower from overdue fines.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 617-495-2413

WIDENER
WIDENER
APR 28 2005
SEP 10 2005
CANCELLED
BOOK DUE

Please handle with care.
Thank you for helping to preserve
library collections at Harvard.

